

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 19



Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Палінчак М.М. – д.політ.н., професор
Заст. гол. редактора: Остапець Ю.О. – д.політ.н., професор
Відповідальний секретар: Бокоч В.М. – к.політ.н., доцент
Члени редколегії: Асланов С.А. – д.політ.н., професор
Бебик В.М. – д.політ.н., професор
Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор
Вегеш М.М. – д.іст.н., професор
Климончук В.Й. – д.політ.н., професор
Круглашов А.М. – д.політ.н., професор
Лемак В.В. – д.ю.н., професор
Лендел М.О. – д.політ.н., професор
Монолатій І.С. – д.політ.н., професор
Наумкіна С.М. – д.політ.н., професор
Устич С.І. – д.соц.н., професор
Примуш М.В. – д.політ.н., професор
Романюк А.С. – д.політ.н., професор
Стряпко А.Д. – к.політ.н., професор
Черленяк І.І. – д.н. з держ. упр., професор
Шандор Ф.Ф. – д.філос.н., професор
Шуба О.В. – д.політ.н., професор
Владіслав Дудінський – Doc. PhD., CSc. (Словацька Республіка)
Іріна Дудінська – Doc. PhD., CSc. (Словацька Республіка)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 12 від 19.12.2019 р.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21016-10816P,

видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Білозерова Я.В. ВПЛИВ ПРОВЛАДНИХ ТА ОПОЗИЦІЙНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. НА ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНИХ МАТРИЦЬ СУСПІЛЬСТВА.....	5
Кваша О.П. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	14
Кривенко С.О. ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РИТУАЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	20
Сурніна-Далекорей О.А. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН ПОЛЬЩІ.....	24

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Абизова Л.В., Єщенко К.Л. МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ МОДЕЛЯХ ВЛАДИ.....	30
Бікір К.Ю. «М'ЯКА СИЛА» ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖЕВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	35
Жужа Л.О. МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ.....	41
Лешанич М.М. ПРАВОВА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ.....	47
Назаренко С.І. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ НА ЗМІСТ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	53
Харитонюк О.Л. ФІНАНСОВА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТИМУЛ РОЗВИТКУ ГРОМАД.....	60
Юрченко А.В. РАДА ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В БОРОТЬБІ З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ.....	64

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Гірман А.П., Макарова С.О. СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ СВІТУ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТІЙКОСТІ.....	70
Польовий Т.Є. РОЗШИРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ МІЖНАРОДНИХ КОНТАКТІВ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ НА ФОНІ ПОГІРШЕННЯ ВІДНОСИН ІЗ РОСІЄЮ.....	74
Цирфа Ю.А. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ ВІДЦЕНТРОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СОЦІУМУ.....	79

РОЗДІЛ 4

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Александров Д.В. СПЕЦИФІКА ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ФУКО.....	84
Солдатова К.О. «СТОЛИЧНИЙ СТАТУС» БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ В ХVІІ–ХVІІІ СТ.....	89

РЕЦЕНЗІЇ

Остапець Ю.О. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ АНАТОЛІЯ КЛЮЧКОВИЧА «ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ В СЛОВАЧЧИНІ: ДИНАМІКА ТА СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ».....	96
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----

CONTENTS

SECTION 1

POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY

Bilozerova Ya.V. INFLUENCE OF PRO-GOVERNMENT AND OPPOSITION INTELLECTUAL ELITES OF RUSSIA AT THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY ON THE FORMATION OF EMOTIONAL MATRICES OF SOCIETY.....	5
Kvasha O.P. TRANSFORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF STUDENT YOUTH OF MODERN UKRAINE.....	14
Kryvenko S.O. FUNCTIONS OF POLITICAL RITUAL IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE.....	20
Surnina-Dalekorei O.A. PECULIARITIES OF POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF POLAND.....	24

SECTION 2

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Abyzova L.V., Yeshchenko K.L. POLITICAL INFLUENCE METHODS IN DEMOCRATIC MODELS OF POWER.....	30
Bikir K.Yu. “SOFT POWER” AS AN EFFECTIVE TOOL FOR SHAPING UKRAINE’S IMAGE POLICY.....	35
Zhuzha L.O. YOUTH POLICY IN UKRAINE: THE CURRENT STATE AND THE WAYS OF REFORMING.....	41
Leshanych M.M. LEGAL INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL PARTIES IN UKRAINE.....	47
Nazarenko S.I. FEATURES OF CULTURE INFLUENCE ON THE CONTENT OF TRANSFORMATION PROCESSES.....	53
Kharytoniuk O.L. FINANCIAL DECENTRALIZATION AS A PSYCHOLOGICAL STIMULUS FOR COMMUNITY DEVELOPMENT.....	60
Yurchenko A.V. THE CIVIL OVERSIGHT COUNCIL AT THE NATIONAL ANTI-CORRUPTION BUREAU OF UKRAINE AS A FORM OF PUBLIC PARTICIPATION IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IN UKRAINE.....	64

SECTION 3

POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT

Hirman A.P., Makarova S.O. MODERN POLITICAL SYSTEMS OF THE WORLD: SOME QUESTIONS OF SUSTAINABILITY.....	70
Polovyi T.Ye. EXPANSION OF ECONOMIC AND POLITICAL INTERNATIONAL CONTACTS OF THE REPUBLIC OF BELARUS ON THE BACKGROUND OF THE DETERIORATION OF RELATIONSHIP WITH RUSSIA.....	74
Tsyrfya Yu.A. FOREIGN POLICY IDENTITY OF UKRAINE WHILE OVERCOMING CENTRIFUGAL TRENDS IN SOCIAL DEVELOPMENT.....	79

SECTION 4

THEORY AND HISTORY OF POLITICAL SCIENCE

Aleksandrov D.V. SPECIFICS OF THE OBJECTIFICATION OF POWER IN THE POLITICAL HERITAGE OF M. FOUCAULT.....	84
Soldatova K.O. THE PRIMARY STATUS OF BATURYN SOTNYA OF NIZHYN POLK A S A CAPITAL REGION IN 17–18 CENTURY.....	89

REVIEWS

Ostapets Yu.O. REVIEW ON THE MONOGRAPH OF ANATOLII KLIUCHKOVYCH “TRANSITION TO DEMOCRACY IN SLOVAKIA: DYNAMICS AND CONTRADICTIONS OF SOCIOPOLITICAL TRANSFORMATIONS”.....	96
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.39(470+571)«199/2019»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.1>

ВПЛИВ ПРОВЛАДНИХ ТА ОПОЗИЦІЙНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. НА ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНИХ МАТРИЦЬ СУСПІЛЬСТВА

INFLUENCE OF PRO-GOVERNMENT AND OPPOSITION INTELLECTUAL ELITES OF RUSSIA AT THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY ON THE FORMATION OF EMOTIONAL MATRICES OF SOCIETY

Білозерова Я.В.,*аспірант кафедри політології**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті обґрунтовано, що інтелектуальні еліти Росії є джерелом формування «емоційних матриць» росіян (форм сприйняття й реагування населення на виклики соціальної дійсності), які характеризувалися певними трансформаціями в період із кінця ХХ – початку ХХІ ст. Стаття націлена на концептуалізацію основних елементів «емоційних матриць» російського суспільства, сформованих під впливом провладних та опозиційних інтелектуальних еліт Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження здійснено з використанням методики контент-аналізу політичного дискурсу російського суспільства. Визначено основні сенсові елементи провладного та опозиційного дискурсів Росії. Доведено, що застосування контент-аналізу дає змогу виявити ціннісні орієнтири інтелектуальної еліти, визначити актуальні ціннісні теми, оцінити динаміку тематики дискусій упродовж досліджуваного періоду за допомогою визначення дискурсивних фреймів. Наукова новизна зазначеного підходу полягає в тому, що вперше застосування методики контент-аналізу спрямовано на виявлення основних сенсових фреймів провладного та опозиційного дискурсів інтелектуальної еліти Російської Федерації. Доведено, що провладні представники інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. через ЗМІ, власні праці за допомогою відповідних фреймів позиціонували переважно схожі позиції підтримки сталінізму, радянської епохи, персоніфікації та моноцентризму влади, неприйняття опозиційних рухів, апологію культу Путіна. Установлено, що опозиційні представники інтелектуальної еліти РФ протягом зазначеного хронологічного періоду просувають позиції десталінізації, демократизації, критики російської влади. Відповідні фрейми, що позиціонуються вказаними представниками інтелектуальної еліти РФ, формували дзеркальні емоційні матриці (норми поведінки, реакції) росіян упродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: емоційні матриці, інтелектуальні еліти, суспільство, провладні сили, опозиційні сили, контент-аналіз, демократизація.

The article substantiates that the intellectual elites of Russia are the source of the formation of “emotional matrices” of Russians (forms of perception and response of the population to the challenges of social reality), which were characterized by certain transformations between the end of the XX and the beginning of the XXI centuries. The article is aimed at conceptualizing the main elements of the “emotional matrices” of Russian society, formed under the influence of the pro-government and opposition intellectual elites of Russia in the late twentieth and early twentieth centuries. The research was carried out using the content-analysis technique of political discourse in Russian society. The main semantic elements of the pro-government and opposition discourses of Russia are identified. It is proved that the use of content analysis allows to identify the values of the intellectual elite, allows to determine the actual value topics, to evaluate the dynamics of the topics of discussions during the study period, by determining the discursive frames. The scientific novelty of this approach is that for the first time the application of the content analysis technique is aimed at identifying the main meaning frames of the ruling and opposition discourses of the intellectual elite of the Russian Federation. It is proved that the pro-governmental representatives of the intellectual elite of the Russian Federation during the end of XX-beginning of XXI century. through the media, their own works, using appropriate frames, have predominantly positioned similar positions in support of Stalinism, the Soviet era, personification and monocentrism of the authorities, rejection of opposition movements, and apology of the Putin cult. It is established that the opposition representatives of the intellectual elite of the Russian Federation during the specified chronological period promote the positions of de-Stalinization, democratization, and criticism of the Russian authorities. The corresponding frames, positioned by the indicated representatives of the intellectual elite of the Russian Federation, formed the mirror emotional matrices (norms of behavior, reactions) of Russians during the studied period.

Key words: emotional matrices, intellectual elites, society, pro-government forces, opposition forces, content analysis, democratization.

Постановка проблеми. Будь-яка нація є анонімною соціальною спільнотою. Більшість її членів ніколи не будуть знайомі особисто один із одним. У цих умовах єдність великої соціальної групи, а також її солідарна дія у сфері політики забезпечується (крім суто адміністративних методів) колективним «споживанням» загальних ідей, цінностей, норм поведінки тощо. Важливу роль у створенні й підтримці існування нації як «уявної спільноти» (Б. Андерсон) відіграють ті «емоційні матриці», які створюються представниками духовної, інтелектуальної еліти конкретного суспільства. Основними засобами створення й водночас трансляції цих матриць є художня література, мистецтво та загалом суспільно-політичний дискурс, актором якого є інтелігенція. Отже, найважливішим науковим напрямом, що задає світогляд для основи дослідження, є конструктивізм, центральним концептом аналізу – «емоційна матриця», а методом – контент-аналіз провладного й опозиційного дискурсів у сучасній Російській Федерації.

Колективна ідентичність, яка притаманна більшій частині радянського суспільства до початку процесів розвалу СРСР, після виникнення незалежних держав (колишніх республік Радянського Союзу) зазнала глибокої та затяжної кризи. Колективна ідентичність не є природною характеристикою суспільства, вона є результатом цілеспрямованого впливу на певну спільноту з метою отримання підтримки певних ідей, принципів. Формування нового політичного простору в Російській Федерації після виходу з СРСР пов'язано з пошуками політиків легітимізаційних ресурсів своєї влади. Для створення належної підтримки громадян необхідно було забезпечити відповідний образ панівної політичної сили. Як провладні, так й опозиційні політичні курси потребували формування відповідних формалізованих орієнтирів і зразків поведінки суспільства у відповідь на ті або інші події, політичні рішення. Створення відповідних «емоційних матриць» потребувало розуміння національних особливостей росіян, знання їхнього сприйняття історії, культурного розвитку тощо. Тому не випадково саме інтелектуальні еліти Росії стали джерелом формування «емоційних матриць» росіян, які характеризувалися певними трансформаціями в період із кінця XX – початку XXI ст.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Указане питання на сучасному етапі розвитку політичної науки не розкрито на належному рівні, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – концептуалізація основних елементів «емоційних матриць» російського суспільства, сформованих під впливом провладних та опозиційних інтелектуальних еліт Росії кінця XX – початку XXI ст. Для досягнення

вказаної мети визначено такі завдання: 1) розроблення методичного забезпечення аналізу основних елементів «емоційних матриць» російського суспільства, сформованих під впливом провладних та опозиційних інтелектуальних еліт Росії кінця XX – початку XXI ст.; 2) аналіз зазначеної проблематики відповідно до визначеного методичного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дискурсивний підхід і метод контент-аналізу набувають широкого застосування серед науковців, які вивчають різні соціальні, політичні процеси, явища на рівні політології, соціології, міждисциплінарному рівні тощо.

Варто відмітити, що дискурс інтелектуальної еліти є одним зі складників загального дискурсу суспільства, він стосується різних проявів об'єктів, процесів, комунікацій у суспільно-політичному та/або економічному житті країни.

Стосовно методології автор пропонує скористатися методом контент-аналізу [7], який передбачає знаходження зв'язку між розвитком певного об'єкта (процесу) та використанням мови у відповідь і/або в цілях розвитку досліджуваного об'єкта (процесу). У цьому випадку в дослідженні контент-аналіз буде використано для оцінювання виникнення елементів «емоційних матриць» на певні суспільно-політичні події, ситуації тощо під впливом провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ. У наукових працях більшою мірою акцентується увага на сутності й теорії контент-аналізу суспільно-політичного дискурсу, але немає формалізованого методичного підходу, який би містив чітке визначення етапів дослідження, їх обґрунтування. Автори переважно вказують на те, що використовують указаний метод, наводять результати емпіричних досліджень, при цьому не концентруються на методичному забезпеченні.

Для усунення зазначеної проблеми спробуємо визначити методичний підхід до проведення контент-аналізу дискурсу провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця XX – початку XXI ст., пов'язаного з їхнім впливом на формування «емоційних матриць» суспільства країни. У рис. 1 подано авторський підхід до вирішення цього питання.

Виходячи з логіки запропонованого авторського підходу, варто констатувати, що він націлений на встановлення характеру участі провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця XX – початку XXI ст. у формуванні «емоційних матриць» суспільства країни і здійснюється через застосування контент-аналізу.

На першому етапі здійснюється визначення переліку найбільш впливових провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця XX – початку XXI ст. (таблиця 1).

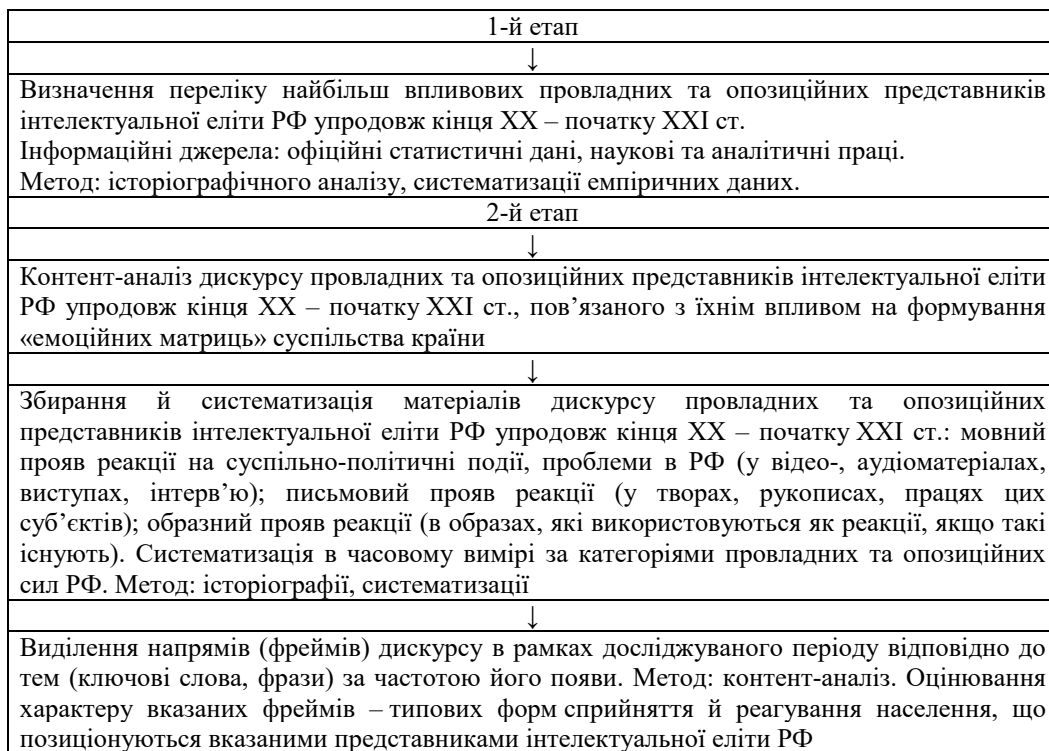


Рис. 1. Схема проведення контент-аналізу дискурсу провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця XX – початку XXI ст., пов'язаного з їхнім впливом на формування «емоційних матриць» суспільства країни

Джерело: авторська розробка

Таблиця 1

Перелік найбільш впливових провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця XX – початку XXI ст.

№ з/п	ПІБ представників інтелектуальної еліти РФ	Характеристика діяльності
I	Провладні	
1	М. Михалков (просуває ідеї підтримки державництва, православ'я, є путінським ідеологом, активно підтримує російську владу щодо присутності РФ в інших регіонах)	Режисер, продюсер, актор, народний артист РРФСР, очолює культурні, гуманітарні фонди, установи, ведучий
2	О. Проханов (з 2009 р. активно підтримує російську владу), ідеолог культури Путіна, Сталіна	Письменник, публіцист, сценарист, редактор, журналіст, суспільний діяч
3	С. Кургінян (з 1996 р. активно підтримує російську владу переважно через участь у телевізійних, Інтернет-проектах (Суть часу, Історичний процес))	Театральний режисер, політичний діяч, політолог, автор і ведучий історичних і політичних проектів
4	М. Шевченко (активно підтримує російську владу щодо присутності РФ в інших регіонах, ведення військових дій і втручання у внутрішньополітичні справи інших країн через медіапростір)	Телеведучий, журналіст, редактор, публіцист, ведучий блогу на Ютуб (ютубер), політик, експерт із релігійної та етнокультурної політики
II	Опозиційні	
1	М. Сванідзе (стоїть на позиціях протидії фальсифікації історії, є послідовним критиком політики сталінізму й намагання реабілітації особи Й. Сталіна)	Історик, журналіст
2	Л. Гозман (виступає проти втручання РФ у внутрішні справи інших країн, у т. ч. України, в публікаціях, виступах, дебатах)	Політик, президент Загальноросійського суспільного руху «Союз правих сил»
3	Ю. Пивоваров (у наукових працях критикує авторитаризм російської влади)	політолог, історик, доктор політичних наук, академік РАН
4	Д. Биков (опозиційно налаштований до російської влади, критик політики сталінізму, входив до ТОП-10 персон, яких громадяни хотіли бачити й чути на протестному мітингу у 2011 р.)	поет, літературознавець, журналіст, письменник, науковець, викладач, біограф, ведучий, співавтор проектів політичної сатири («Громадянин поет», «Господин хороший»)

Складено за матеріалами [2; 17; 23; 26; 28; 29; 30; 32]

Варто відмітити, що всі досліджувані представники інтелектуальної еліти РФ у розрізі категоризації за провладними поглядами характеризуються високим рівнем підтримки офіційної влади РФ, при цьому під час вибору представників з опозиційних кіл ми керувалися тим, щоб ці учасники не підтримували російську владу загалом і позиціонували певні ідеї, принципи, які б не відповідали офіційному курсу керівництва країни. Аналіз результатів дасть змогу оцінити рівень їх належності до опозиції.

На другому етапі аналізу здійснимо контент-аналіз дискурсу провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст., пов'язаного з їхнім впливом на формування «емоційних матриць» суспільства країни.

У таблиці 2 подано систематизацію матеріалів і контент-аналіз дискурсу провладних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Таблиця 2

Систематизація матеріалів і контент-аналіз дискурсу провладних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.

№ з/п	ПІБ представників інтелектуальної еліти РФ/напрями (фрейми) дискурсу	Події, ситуації, яким присвячено матеріали дискурсу	Характер фреймів (типових форм сприйняття й реагування населення, що позиціонуються представниками інтелектуальної еліти РФ)
1	2	3	4
1	М. Михалков		
	... За Єльциним немає партій. За ним Росія. Я – за Росію, а отже, за Єльцина... (виступ з агітаційного роликів М. Михалкова за Б. Єльцина перед президентськими виборами 1996 р.)	Президентські вибори в 1996 р., під час яких перемагає Б. Єльцин (найбільш імовірний кандидат)	Позитивна характеристика Єльцина як представника інтересів Росії, персоніфікація влади (за Росію, а отже, за Єльцина)
	...Нам потрібна симфонія, співвідношення духу народу і влади, співвідношення духу, часу, матеріальних цінностей, віри, надії, любові (виступ М. Михалкова у 2011 р. під час виступу за підтримку партії влади під час виборів до Державної Думи Росії у 2011 р.)	Вибори в Державну Думу РФ у 2011 р.	Заклик до єднання народу та влади (Нам потрібна симфонія, співвідношення духу народу і влади)
	...Вони (М. Горбачов, Б. Єльцин) зробили реальний злочин. ... Їхні дії призвели до розвалу нашої країни! І це найбільша геополітична катастрофа, яка сталася за це сторіччя... (з виступу М. Михалкова у 2016 р. під час його заклик до визнання на міжнародному рівні злочинів М. Горбачова, Б. Єльцина)	Вибори в Державну Думу РФ у 2016 р.	Негативна характеристика колишніх керівників СРСР, РФ в угоду політиці путінської влади, намагання перекласти провину за розвал СРСР (розглядається як негативне явище) на конкретних осіб
	...Вони (опозиційні та вільні ЗМІ) можуть собі уявити, до чого може призвести хаос, бунт, майдан у країні з ядерною зброєю (в Росії)?... (з передачі Бісогон від 14.06.2019)	Опозиційний мітинг у Москві проти політичних репресій, на захист журналіста І. Голунова	Залякування суспільства некеріваністю можливих змін у країні, присвоювання ярликів опозиційній стороні, які не відповідають дійсності в РФ (агресивний лібералізм)
2	О. Проханов		
	... населення, Росія, росіяни боготворять сильну, міцну, суверенну державу – те, чого зараз немає... ...Ім потрібна держава, вони готові заплющити очі на трупи та на кров... (з інтер'ю Ехо Москви 05.03.2007)	Вибори до Державної думи Росії у 2007 р.	Населення, народ Росії прагнуть сильної держави, росіяни моляться на Путіна, який очолює єдину надійну політичну силу та керує сам усією країною, зумів її «підняти», відвести від «біди»
	...І хоча на усунення Сталіна з російської історії кидалися незліченні сили – це усунення не мало успіху. Сталінська зірка продовжувала виблискувати... (з тексту статті О. Проханова, розміщеної в його авторському блозі у 2015 р.)	З кінця 2012, початку 2013 р. починається період призупинення процесу десталінізації, триває до нинішнього часу (2019 р.)	Усунення культу Сталіна неможливе, його любить, боготворить увесь народ, він є неосудним

1	2	3	4
	...Необхідні дуже відверті розмови з народом, які не нагадували б ці прямі лінії, занадто спрощені, примітивні... (витяг із коментаря О. Проханова щодо усунення загрози втрати рейтингу В. Путіна серед народу 30.05.2019)	Економічна криза в РФ, політичні мітинги проти репресій, утрата рейтингу В. Путіна	Країна йде віковичним шляхом до російської мрії (сучасної ідеології), цим усім керує Путін, який веде державу крізь перешкоди. Російський народ величний, він розуміє дії влади на шляху до мрії
	... У центрі кожного періоду стоїть великий правитель, який створює державу, підносить її, захищає від ворогів і напастей. Цим правителем є Сталін... У 91-му році весь сталінський імперський масив звалився, перетворився на чорну діру, і ми втратили державу, перестали бути народом. І раптом знову сталося диво, із цієї чорної діри стала з'являтися нова держава, наша п'ята імперія сьогоднішня, держава російська. І в центрі цієї імперії стоїть Путін ... (витяг із виступу щодо теорії О. Проханова про п'яту імперію, п'ятьох правителів Росії 19.09.2019)	Економічна криза в РФ, політичні мітинги проти репресій, утрата рейтингу В. Путіна	Країна розвивається за теорією п'яти імперій, правителів, які підносять її розвиток. Основа та сутність цієї теорії – Сталін у всіх утіленнях. Путін є п'ятим Сталіном, який урятував Росію
3	С. Кургінян		
	Будь-яке переміщення Путіна з поста президента – це не російський варіант Ден Сяопіна, а в кращому випадку «Олександрівська слобода»... (витяг із статті С. Кургіняна від 21.11.2007, присвяченої майбутнім президентським виборам в РФ)	Президентські вибори в РФ (02.08.2008)	Усунення Путіна буде катастрофою для Росії, це неможливо
	...Натепер гарантом виживання південно-осетинського народу є російські війська, а не якісь інші... (витяг з інтерв'ю С. Кургіняна щодо участі РФ ц грузинсько-російській війні 2008 р., яка в російських джерелах називається як грузинсько-осетинський конфлікт 2008 р.)	Російсько-грузинська війна 2008 р.	Російські війська врятували південноосетинський народ, усі країни про це почали говорити, коли це вже відбулося (перекручування історичних фактів і нав'язування їх росіянам)
	... За вісім років (з 1956 по 1964-й) Хрущов і його прихильники звели зі Сталіном усі можливі рахунки... А ось коли зі Сталіном у кінці 80-х років у час перебудови почали зводити рахунки вдруге, то вже не було нічого, крім політтехнологічного надриву. ... Ще через двадцять років, нічого не зрозумівши, нічого по суті, ні додавши до сказаного раніше ... Але ж починають! Перманентне покаяння за сталінщину? Покаяння нон-стоп? З якою метою? Де покаяння – там і применшення (витяг зі статті С. Кургіняна 17.12.2009, присвяченої критиці десталінізації, особливо це стосується етапу, що відбувався у XXI ст.)...	Десталінізація, висвітлення злочинів Й. Сталіна в ЗМІ, кінофільмах, літературі тощо	Росія не повинна каятися за сталінізм, це її принижує
4	М. Шевченко		
	... Десятиліття правління Путіна – це поступовий, дуже повільний розвиток нових соціальних сил, зокрема нової національної буржуазії... (витяг з інтерв'ю М. Шевченка 08.08.2009, присвяченого оцінці десятиріччя правління В. Путіна)	Десятиліття правління В. Путіна	Путін забезпечив пробудження національної самосвідомості

1	2	3	4
	... у Кремля залишилося мало часу для правильного вибору з огляду на вплив головних проблем, зокрема санкції США й соціальне невдоволення в суспільстві. На цьому тлі в Путіна тільки два шляхи. ... (витяг із тексту блогу М. Шевченка 16.08.2018 на сайті Echo Москви, присвяченого оцінці перспектив дій В. Путіна та зовнішньої політики Росії щодо політики втручання в міжнародні конфлікти)	Президентські вибори в РФ (18.03.2018)	У Путіна є єдиний шлях: мінімізувати вплив ліберально-західний, пов'язаний з американськими демократичними угруповання у владі; перестати, вірити своїм республіканським партнерам... ... почати активні дії в зонах американських стратегічних інтересів.

Складено за матеріалами [1; 5; 11; 18; 19; 24; 21; 25; 22; 30; 29; 33; 34; 36].

Таблиця 3

Систематизація матеріалів і контент-аналіз дискурсу опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.

№ з/п	ПІБ представників інтелектуальної еліти РФ/ напрямки (фрейми, рамки) дискурсу	Події, ситуації, яким присвячено матеріали дискурсу	Характер фреймів
1	2	3	4
1	М. Сванідзе		
	... Те, що в Росії коректно називають приєднанням, по суті, я маю на увазі не юридичний термін – це була окупація, яка відповідала секретним домовленостям Гітлера зі Сталінін... Тому я вважаю, що приєднання країн Балтії до СРСР було насильством... (витяг з інтерв'ю М. Сванідзе 09.10.2018, присвяченого питанню окупації країн Балтії в 1939 р.)	Питання відповідальності Й. Сталіна, Радянського Союзу щодо окупації країн Балтії в 1939 р.	приєднання країн Балтії до СРСР було насильством
	... Ми розгорнули всіх сусідів у бік ЄС і НАТО, оживили Північноатлантичний блок і забезпечили собі економічну й технологічну напівізоляцію... Так, якийсь час це невдоволення можна направити зовні, і влада робить це, щоб убезпечити себе, кохану. Усе це дуже нагадує мені події столітньої давності... (витяг з інтерв'ю М. Сванідзе 10.04.2019, присвяченого питанню напівізоляції на міжнародній арені, міжнародним санкціям, пов'язаним зі збройною агресією РФ проти України)	Політика напівізоляції на міжнародній арені, міжнародні санкції, пов'язані зі збройною агресією РФ проти України	Росія своїми воєнними діями спровокувала активацію військ НАТО в Прибалтиці й на Чорному морі. Країни ЄС і Північної Америки ввели економічні санкції проти Російського бізнесу. Це негативно вплинуло на економіку Росії
	... Сталін не зробив усього, що міг для того, щоб урятувати Ленінград, – це безсумнівно... Сталін прагнув увійти в історію як один із батьків революції, але він до неї не мав стосунку: Жовтневий переворот проводили Ленін і Троцький... (витяг з інтерв'ю М. Сванідзе 07.05.2019, присвяченого питанню щодо ролі Й. Сталіна в блокаді Ленінграда)	Десталінізація	Сталін не зробив усього, що міг для того, щоб урятувати Ленінград, на людей йому було все одно
2	Л. Гозман		
	... У СМЕРШ не було гарної форми, але це, мабуть, єдина їхня відмінність від військ «СС». ... І саме це слово – СМЕРШ – має стояти в одному ряду зі словами «СС», «НКВД» і «гестапо», викликати жах та огиду, а не вноситися в назву патріотичних бойовиків. Це так історію відновлюють, та ще й, напевно, «на прохання ветеранів»?... (витяг із тексту блогу Л. Гозмана 12.05.2013, присвяченого виходу на федеральні канали РФ серіалу «СС»)	Вихід на федеральні канали РФ серіалу «СС»	СМЕРШ виконувало ідентичні функції що й «СС», тільки в радянській армії
	... І не було того, як нас постійно намагаються переконати, щоб один етнос – росіяни – рятував іншого – євреїв... (витяг зі статті Л. Гозмана 29.01.2019 щодо ролі росіян як єдиних представників Червоної Армії, що визволяли євреїв із гітлерівських концентраційних таборів)	Питання ролі росіян як єдиних представників Червоної Армії, що визволяли євреїв із гітлерівських концентраційних таборів	Дякувати звільненню євреїв повинні були солдатам-визволителям, а не високопоставленим воєнначальникам і владі Радянського Союзу.

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4
	... 5 березня (день смерті Й. Сталіна) є святковим днем. 66 років тому в оточенні соратників, які прагнули також знищення один одного, а не серед скорботних близьких помер диктатор (Сталін)... Зі святом!!!... (витяг із допису Л. Гозмана на його сторінці у Facebook 05.03.2019 з нагоди дня смерті Й. Сталіна)	66 років із дня смерті Й. Сталіна	День смерті Й. Сталіна є святковим днем; якби він прожив ще день, місяць, міг би вбити ще когось
3	Ю. Пивоваров		
	...Будь-яка влада в Росії завжди мала персоніфікований характер; її легітимність багато в чому ґрунтувалася на особистості правителя – царя чи генсека... (витяг із інтерв'ю Ю. Пивоварова 25.11.2016, присвяченого природі російської влади)	Питання щодо природи російської влади	На відміну від ЄС, у Росії ЗМІ підпорядковані «державній машині». Яскраво виражена цензура
	... Сучасна Росія обтяжена спадщиною як радянського часу, так і далеко не найкращими пережитками дореволюційної епохи. Ми живемо в умовах слабкого й пасивного суспільства... (витяг з інтерв'ю Ю. Пивоварова 25.11.2016, присвяченого критиці міжнародної політики ізоляціонізму, яку забезпечила російська влада країні)	Політика міжнародного ізоляціонізму Росії	Менталітет містян Росії, як і раніше, залишається на рівні дореволюційному Російської імперії й відголосків соціалістичної держави, тим самим залишається в інформаційній економічній і соціальній ізоляції
4	Д. Биков		
	...Поява Й. Сталіна на обкладинках шкільних зошитів є страшним злочином проти дітей. Сталін – не «наша історія», а її хворобливий ексцес, патологія, виверт. (витяг зі статті Д. Бикова 10.04.2012, присвяченої критиці явища призупинення явища десталінізації з кінця 2012 р.)	З кінця 2012, початку 2013 р. починається період призупинення процесу десталінізації, триває до нинішнього часу (2019 р.)	Десталінізація, почата М.С. Хрущовим, у сучасній Росії різко призупинилася. Поява Сталіна на іконах, у шкільних підручниках, на шкільних зошитах має негативний вплив на розвиток сучасного молодого покоління
	... Путін може дозволити собі таку позицію, як протистояння Заходу й заходоцентризму. ... У Квакіна (прототип Путіна з твору «Тимур і його команда») стоїть на чолі кута, що він може собі дозволити бути поганим – він сильний, він нахабний... (витяг з інтерв'ю Д. Бикова 03.07.2019, присвяченого висловленню В. Путіним думки про крах лібералізму)	Висловлення В. Путіним думки про крах лібералізму	Путін може дозволити собі позицію протистояння Заходу й заходоцентризму
	...удушення – справді улюблений прийом Володимира Путіна... ..Путін задушив тут в обіймах, із найкращими намірами, все, що було тут живого, перспективного й, отже, небезпечного (витяг зі статті Д. Бикова 17.09.2019, присвяченої знищенню в Росії всіх проявів опозиційності)	Проблема знищення в Росії всіх проявів опозиційності	Улюблений прийом Путіна в дзюдо – «удушення». Биков порівнює цей прийом із діями на політичній арені

Складено за матеріалами [8; 10; 12; 13; 14; 15; 23; 31; 35].

Зважаючи на результати дослідження, представленого в таблиці 3, можемо відмітити таке. Представники провладного дискурсу транслюють на суспільство емоційні матриці, основними атрибутами яких є нав'язування ідеї нерозривності народу та влади; залякування народу некерованістю революції, яка може виникнути, якщо до влади прийдуть опозиціонери або ліберали; персоніфікація влади; нав'язування осудження десталінізації; перекручування історичних фактів; підтримка та вплив на розвиток культу Путіна; схвалювання втручання Росії в міжнародні конфлікти.

У таблиці 3 подано систематизацію матеріалів і контент-аналіз дискурсу опозиційних представ-

ників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Зважаючи на результати дослідження, представленого в таблиці 3, можемо відмітити таке. Представники опозиційної інтелігенції транслюють на суспільство емоційні матриці, основними атрибутами яких є критика фальсифікації історії, політики сталінізму, втручання РФ у внутрішні справи інших країн, виступають проти авторитаризму російської влади та ізоляціонізму зовнішньої політиці, указують на існування не інституційної, а «вотчинної», патримоніальної влади.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проведено контент-аналіз

дискурсу провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст., пов'язаного з їхнім впливом на формування «емоційних матриць» суспільства країни. Дослідження здійснено з використанням авторської методики оцінювання. Визначено, що наукова новизна зазначеного підходу полягає в тому, що вперше в політичній науці наведено комплексне методичне забезпечення контент-аналізу оцінювання ролі провладних та опозиційних представників інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. у формуванні «емоційних матриць» суспільства країни. Доведено, що

провладні представники інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. через ЗМІ, власні праці за допомогою відповідних фреймів позиціонували переважно схожі позиції підтримки сталінізму, радянської епохи, персоніфікації влади, неприйняття опозиційних рухів, культу Путіна. Опозиційні представники інтелектуальної еліти РФ упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. просувають позиції десталінізації, критики російської влади. Відповідні фрейми, що позиціонуються вказаними представниками інтелектуальної еліти РФ, формували дзеркальні «емоційні матриці» росіян упродовж досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александрова А. Російські обженуть кавказців по народжуваності. URL: <https://nvdaily.ru/info/16543.html> (дата звернення: 03.09.2019).
2. Андерсон Б. Уявні спільноти. Роздуми про витоки та розповсюдженні націоналізму. Москва : КАНОН-прес-Ц, Кучково поле, 2001. 288 с.
3. Березкін А.К. Криза національної ідентичності в Росії. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2012/polit14.html> (дата звернення: 03.09.2019).
4. Бесогон ТВ, передача від 14.06.2019. «Незалежні в погонах». Микита Михалков. URL: <https://kinosshow.com/politicheskije-tok-shou/besogon-tv/besogon-tv-peredacha-ot-14-06-2019-nikita-mihalkov.html> (дата звернення: 03.09.2019).
5. Бляхер Л.Є. Російський політичний дискурс і концептуалізація стає політичного простору. *Поліс*. 2002. № 3. С. 31–40.
6. Будаев Е.В. Сопоставительная метафорология. Нижний Тагил : НТГСПА, 2011. 330 с.
7. Биков Д. Бажання душати і перемога будь-якою ціною. URL: <https://sobesednik.ru/dmitriy-bykov/20190916-dushi-prekrasnye-poruyu> (дата звернення: 20.09.2019).
8. Биков Дмитро: Йосип Сталін на обкладинках зошитів – страшний злочин проти дітей. URL: <https://www.city-n.ru/view/301365.html> (дата звернення: 03.09.2019).
9. Биков Дмитро: Путін може собі дозволити бути поганим. URL: <https://rtvi.com/opinions/bykov-putin-bad-bad-boy/> (дата звернення: 03.09.2019).
10. Гаджієв К.С. Національна ідентичність: концептуальний аспект. *Питання філософії*. 1968. № 10. С. 3–16.
11. Гозман Л. Я не відчуваю подяки до Радянського Союзу і особисто до товариша Сталіна. URL: <https://blog.newsru.com/article/29jan2019/holokost> (дата звернення: 03.09.2019).
12. Гудков Л. Ресталінізація на зміну десталінізації. URL: <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/restalinizaciya-na-smenu-destalinizacii> (дата звернення: 03.09.2019).
13. Дворянова О. Сванідзе: Сталін не врятував Ленінград через заздрість. URL: <https://nsn.fm/society/stalin-posobnik-gitlera-v-bloka-de-leningrada> (дата звернення: 03.09.2019).
14. Журнал Леоніда Гозмана (Подвигу солдатів СС присвячується). URL: <https://leonid-gozman.livejournal.com/150225.html?page=19> (дата звернення: 03.09.2019).
15. Зорін А. Поява героя. З історії російської емоційної культури 18–19 ст. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 568 с.
16. Ідеолог сепаратистів: Росія постачає ДНР сучасну бронетехніку. URL: <https://web.archive.org/web/20140826040011/http://www.hromadske.tv/society/boioviki----dnr----zhaliyutsya-shcho-rosiya-pogano/> (дата звернення: 03.09.2019).
17. Кадиров висловив догану Михалкову за те, що він думає не про те, що треба. URL: <http://www.dsnews.ua/society/kadyrov-sdelal-vygovor-mihalkovu-za-to-chto-on-dumaet-ne-23022016102100> (дата звернення: 03.09.2019).
18. Кому потрібен Сталін? URL: <https://echo.msk.ru/programs/exit/50062/> (дата звернення: 03.09.2019).
19. Мусієздов А.А. Територіальна ідентичність в сучасному суспільстві. *Лабіринт. Журнал соціально-гуманітарних досліджень*. 2013. № 5. С. 51–59.
20. Кургінян С. Оборотним чи «реформи Путіна»? URL: <http://www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=art&theme=10&auth=10&id=2005> (дата звернення: 03.09.2019).
21. Кургінян С. Правда про Сталіна. URL: <http://www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=art&theme=10&auth=10&id=2271> (дата звернення: 03.09.2019).
22. «Нас чекають важкі часи». Академік Юрій Пивоваров про сьогодні і майбутнє Росії через призму її минулого. URL: https://lenta.ru/articles/2016/11/25/hard_times/ (дата звернення: 03.09.2019).

23. Микита Михалков: «Я буду за Путіна». URL: http://ruskline.ru/news_rl/2011/04/11/nikita_mihalkov_ya_budu_zh_putina/ (дата звернення: 03.09.2019).
24. Громадські просять прокуратуру перевірити «Сльцин-центр». URL: <https://regnum.ru/news/society/2292088.html> (дата звернення: 03.09.2019).
25. Полунін А. Мітинги 4 лютого показали: щоб зберегти владу, еліта буде вимушена переходити до насильства. URL: <https://svpressa.ru/society/article/52373/> (дата звернення: 03.09.2019).
26. Попов Р.А. Політичний дискурс: проблема теоретичної ідентифікації. URL: academy.gov.ua/ej/ej2/txts/pol-prav/05prarti.pdf (дата звернення: 02.07.2019).
27. Проханов О.А. Напівпровідники. Пустеля. Москва : Велика російська енциклопедія, 2015. С. 650.
28. Проханов О. Містичний сталінізм. URL: <http://zavtra.ru/blogs/misticheskij-stalinizm-> (дата звернення: 03.09.2019).
29. Проханов О. Все це призводить до збіднення: Путін повинен відверто поговорити з народом. URL: https://tsargrad.tv/news/vse-jeto-privodit-k-obedneniju-putin-dolzhen-otkrovenno-pogovorit-s-narodom-prohanov_201747 (дата звернення: 03.09.2019).
30. Проханов О. Росію врятує «П'ятий Сталін». Це може бути блондин величезного зросту. URL: <https://www.perm.kp.ru/daily/27031.4/4094698/> (дата звернення: 03.09.2019).
31. Саркісов Г. Микола Сванідзе: «У 90-е дихалося вільніше». URL: <https://lgz.ru/article/-14-6686-10-04-2019/nikolaj-svanidze-v-90-e-dyshalos-svobodnee/> (дата звернення: 03.09.2019).
32. Сванідзе Н. Сталінізм і фашизм: обидва гірше. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1271736> (дата звернення: 03.09.2019).
33. Таранов С. Які біси поплутали Бесогона. URL: <https://newizv.ru/article/general/27-03-2017/kakoy-besropotal-besogona> (дата звернення: 03.09.2019).
34. Шевченко М. Путін зумів багатьох обдурити. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:T2EBFCU-7g4J:www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Putin-sumel-mnogih-obmanut+&cd=31&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення : 03.09.2019).
35. Янчіс В. Микола Сванідзе: сьогодні Росія – авторитарна країна, в цьому немає ніяких сумнівів. URL: <https://ru.delfi.lt/news/live/nikolaj-svanidze-segodnya-rossiya-avtoritarnaya-strana-v-etom-net-nikakih-somnenij.d?id=79262599> (дата звернення: 03.09.2019).
36. 9tv (Ізраїль): Відомий антисеміт закликав Путіна не стати Миколою II і не заважати удару по Ізраїлю. Дата оновлення: 03.09.2019.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

TRANSFORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF STUDENT YOUTH OF MODERN UKRAINE

Кваша О.П.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та суспільно-політичних наук
Донбаської державної машинобудівної академії*

Сучасність характеризується світовою трансформацією. Глобалізація, інформаційна революція, інтеграційні тенденції у світі, міграційні процеси тощо свідчать про те, що практично кожна держава змінює параметри своєї загальної та політичної діяльності. Кожна країна змінюється, трансформується, пристосовується до нових умов світової динаміки, впливаючи як на характер відносин з іншими країнами, так і на відносини між суб'єктами політичної взаємодії всередині країни на рівні політичних інститутів, соціально-політичної спільноти, окремої особистості. Останнє вимагає нового типу політичної культури, нових норм і технологій, формування яких є однаково важливим завданням для всіх країн, що вступають у відповідні відносини.

Дослідження старої та формування нової політичної культури студентської молоді є неодмінним процесом. Це пов'язано із суперечністю між усвідомленням політичної культури як важливого складника характеру сучасної молоді в контексті суспільно-політичного, соціокультурного життя студента й відсутністю людських, програмних, методичних, теоретичних і методологічних ресурсів, що унеможлиблює забезпечення достатнього рівня політичної грамотності молоді.

У статті вивчено теоретичні питання формування політичної культури української студентської молоді в умовах світових трансформацій, інтеграційних тенденцій у світі, інтенсифікації міграційних процесів, складної економічної та соціальної ситуації, війни на сході України. Проаналізовано останні дослідження, наукові публікації з різних аспектів політичної культури. Сформульовано основні тези та цілі навчальної діяльності, які мають бути спрямовані на виховання громадянських, демократичних, патріотичних переконань і формування толерантності в умовах полікультурного суспільства. На основі проведених досліджень зроблено висновок, що запорукою прийняття рішень і вирішення поставлених завдань є створення умов для розвитку патріотичної, політично грамотної, здатної мислити та приймати власні рішення молоді.

Ключові слова: політична культура, трансформація, політика, студент, вищий навчальний заклад, молодь, суспільство.

Modernity is characterized by world transformation. The globalization, the information revolution, the integration tendencies in the world, the migration processes, etc., indicate that practically every state is changing the parameters of its general and political activity. Each country is changing, transforming, adapting to new conditions of the world dynamics, affecting both the nature of relations with other countries, and the relations between the subjects of political interaction in the middle of the country at the level of political institutions, socio-political communities, individual personalities. The latter requires a new type of political culture, new norms and technologies, the formation of which is an equally important task for all countries engaging in relevant relations.

Exploring the old and forming a new political culture of student youth is an indispensable process. This is due to the contradiction between the awareness of political culture as an important component of the character of modern youth in the context of the socio-political, socio-cultural life of the student and the lack of human, programmatic, methodological, theoretical and methodological resources, which makes it impossible to provide a sufficient level of political literacy of young people, and the translation of political values into the educational process is sufficient.

The theoretical issues of political culture formation of Ukrainian student youth in the conditions of world transformations, integration tendencies in the world, intensification of migration processes, difficult economic and social situation, war in the east of Ukraine are investigated. Recent research, scientific publications on various aspects of the political culture are analyzed. The main theses and goals of educational activity are formulated, which should be aimed at education of civic, democratic, patriotic beliefs and formation of tolerance in the conditions of multicultural society. On the basis of the conducted researches it is concluded that the key to the decision-making of the set tasks is to create conditions for the development of a patriotic, politically literate, able to think and make own decisions of the youth.

Key words: political culture, transformation, politics, student, higher education institution, youth, society.

Постановка проблеми. Молодь є активною й мобільною частиною суспільства, яка здатна швидко адаптуватися до змін, проте водночас це найбільш вразлива з боку політичних маніпулювань вікова група. Процес формування політичної культури молоді проходить під впливом різноманітних соціальних, економічних, історичних

і політичних явищ. У молодому віці людина перебуває на початку формування своєї системи ціннісного сприйняття навколишнього світу й тому найбільш сприйнятлива до радикальних ідей. Сучасну демократичну державу не можна уявити без елементів політичної культури участі, тому першочерговим завданням держави й суспільства

на сучасному етапі є формування в молоді активної громадської позиції, здатності до критичного мислення, соціальних та особистісних якостей, а також усвідомлення ролі кожної окремої людини в процесі соціального, інформаційного та політичного життя України, формування її політичної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку політичної культури громадян України з погляду загальних політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної освіченості, уміння застосовувати знання в рамках сучасної політичної системи в працях досліджували такі вчені, як В. Бебик, Г. Головатий, Е. Головаха, Л. Карамушка, Н. Паніна й інші [1; 2].

Теоретичними проблемами формування та функціонування політичної культури студентської молоді приділяють увагу в роботах відомі українські вчені: В. Андрущенко й Е. Бабкіна. Зокрема, вони зазначають, що недостатній рівень засвоєння демократичної політичної культури є однією з причин відчуження частини молоді від суспільно-політичних процесів в українському суспільстві. При цьому процес побудови демократичної держави в українському суспільстві органічно пов'язаний із затвердженням нової системи духовних цінностей, у центрі яких стоїть людина, її права, що включають у себе свободу людини, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Досвід останніх років переконливо показав, що доля соціально-політичних перетворень в Україні значною мірою залежить від стану політичної освіти та культури її громадян, затвердження в їхній свідомості ідеалів демократичної правової держави, цінностей і норм, властивих відкритому суспільству, коректної політичної взаємодії всіх елементів політичної системи. Із цією метою, на думку В. Андрущенко й Е. Бабкіної, варто налагодити механізм якісного політичного утворення, який буде формувати фундамент демократичної ментальності та зрілої політичної культури, з огляду на проблеми, що виникають у процесі політичної соціалізації студентства [3].

Основні показники політичної культури молоді: особливості структури її ідейно-політичних установок, ступінь актуалізації політичного ціннісного рівня свідомості, характер політичної поведінки, рівень її сформованості й особливості актуалізації в сучасних умовах – проаналізовано в роботах М. Білик [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Молодь України під впливом військових дій на Донбасі, окупації Криму, складного економічного становища, а також глобальних світових процесів, глобалізації, посилення міграційних процесів проходить етап формування нових ідейних і моральних цінностей. Через

несформованість політичної свідомості молодь найбільш сприйнятлива до негативних культурних зразків, які сприймаються набагато швидше, тому що є певними стандартизованими нормами поведінки більшості, запозиченими ззовні. Отже, формування політичної культури студентської молоді – необхідна умова для подальшого розвитку України, для досягнення нової якості освіти, що буде здатна конкурувати із сучасними світовими вимогами і трактувати нові тенденції розвитку суспільства. Освітня діяльність має бути націлена на виховання громадянських, демократичних, патріотичних переконань і формування толерантності в умовах полікультурного суспільства. Для вирішення цих завдань необхідно сформувати в молоді розуміння, що політична культура є необхідною умовою її духовного зростання в суспільстві. Провідна роль у процесі становлення в молодого покоління нової політичної культури належить вищим навчальним закладам (далі – ВНЗ).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головною метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов формування політичної культури студентської молоді в полікультурному освітньому просторі, з'ясування ролі вищої освіти й вищих шкіл як соціального інституту в процесі формування політичних знань, цінностей, умінь, навичок політичної участі в сучасних державних і світових процесах. Для досягнення мети проведених досліджень поставлено такі дослідницькі завдання: 1) визначити основні тенденції та концептуальні засади формування й розвитку політичної культури студентської молоді; 2) проаналізувати та розкрити сутність наукових підходів, пов'язаних із проблемою формування політичної культури студентської молоді; 3) сформувати й обґрунтувати педагогічні умови ефективного формування політичної культури студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу; 4) спроєктувати структурно-функціональну модель формування політичної культури студентів у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим складником політичної системи будь-якого суспільства є політична культура – феномен, що сприяє визначенню політичних процесів і формуванню типу політичних відносин як у межах держави, так і на міжнародному рівні. Політична культура – досить складне, глибоке за змістом явище, це не тільки один із найважливіших складників суспільної свідомості, це водночас система цінностей, що формують ідентичність нації, єдність української держави, це феномен, який впливає на всі сфери державного та громадянського буття. Оскільки політична культура є важ-

ливим складником громадянського становлення особистості, то очевидними є потреби сьогоднішніх студентів у належному рівні розвитку політичної культури й готовності до її формування.

Однією з характерних ознак української політичної культури є полісуб'єктність. За радянських часів основним суб'єктом політики була держава, яка свідомо формувала підданський тип політичної культури. У часи незалежності України кількість суб'єктів, носіїв активістського типу політичної культури поступово зростає, проте варто відзначити наявність певної циклічності в активності українського населення щодо участі в політичних подіях [5].

Сучасність характеризується світовою трансформаційністю. Глобалізація, інформаційна революція, інтеграційні тенденції у світі, міграційні процеси тощо свідчать про те, що практично кожна з держав змінює параметри своєї загальної й політичної життєдіяльності. Кожна країна відчуває зміни, трансформується, адаптується до нових умов світової динаміки, що впливає як на характер взаємовідносин з іншими країнами, так і на відносини між суб'єктами політичної взаємодії всередині країни на рівні політичних інститутів, соціально-політичних спільнот, окремих особистостей. Останнє потребує нового типу політичної культури, нових норм і технологій, формування яких є однаково важливим завданням для всіх країн, що вступають у відповідні відносини. Трансформаційне суспільство зумовлює власні особливості політичних процесів, висуває власні вимоги до їх суб'єктів, формує свою модель політичної культури. Нові політичні реалії потребують нових підходів, нових навичок і нової політичної культури.

У сфері політичної культури трансформаційні процеси призводять до активізації процесу соціалізації індивіда, селекції політичних цінностей, удосконалення політичних норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни політичної еліти, якою в майбутньому стане сучасна студентська молодь. Головною платформою для формування в студентській молоді політичної культури, усвідомлення свого значення в суспільстві, активної громадянської позиції, патріотичних поглядів і загальнолюдських принципів демократичного суспільства, а також для накопичення знань із різних соціальних і технічних наук мають стати ВНЗ.

Запорукою продуктивного включення політичного аспекту в освітній процес вищої школи є осмислення й усвідомлення взаємозв'язку політики, культури, етики, естетики, історії та інших дисциплін, проведення заходів для мотивації студентів проявляти активну позицію у сфері навчання, процесів і подій, що відбуваються у ВНЗ й місті. Умовами, що забезпечують перетворення

освітнього процесу ВНЗ в ресурс розвитку політичної культури студентів, є:

- зацікавленість вишу в розвитку політичної культури студентів;

- використання методів психолого-педагогічної діагностики (методи збирання діагностичної інформації, методи оцінювання інформації, методи представлення та накопичення результатів, методи використання результатів діагностики), що дають змогу визначити ставлення студентів до політики, політичної діяльності, політичних лідерів, рівень сформованості політичних знань, політичних умінь;

- знання типів студентів за ознакою прояву в них політичної культури (гармонійний, плюралістичний, кон'юнктурний, конфліктний, що відображають вплив інститутів влади на студентів; активіст, компетентний спостерігач, компетентний критик, пасивний, що відображають ставлення студентів до політичної діяльності);

- знання рівнів розвитку політичної культури студентів;

- використання ресурсного потенціалу освітнього процесу сучасного вишу: змістово-структурного (відбір змісту політичного матеріалу, експериментальна структура викладання соціально-політичних дисциплін); освітньо-виховного (політичне утворення, громадянське виховання студентів); методико-технологічного (використання сучасних методик і технологій) [6].

Дослідження старої та формування нової політичної культури студентської молоді є надзвичайно необхідним процесом. Це зумовлено суперечністю між усвідомленням політичної культури як важливого складника характеристики сучасної молоді в контексті суспільно-політичного, соціально-культурного життя студента й нестачею кадрових, програмно-методичних, теоретико-методологічних ресурсів, через що неможливо забезпечити достатній рівень політичної грамотності молоді, а також транслювання політичних цінностей в освітній процес достатньою мірою. Крім того, формування нової політичної культури молоді стає дедалі значущим через такі фактори:

- збільшення потреби суспільства в громадянах, що готові до участі в суспільно-політичних процесах держави;

- недостатній рівень сформованості політичної культури студентів, байдуже ставлення молоді до процесів, що не стосуються її особисто чи певної сфери її життя;

- необхідність розроблення нових, більш діяльних методів мирного вирішення конфліктів у різних соціальних, політичних, військових аспектах життя країни.

Разом із тим існують недоробки в структурних, методичних і правових напрямках, які мають бути спрямовані на досягнення мети форму-

вання молоді, активної, освіченої політичної еліти України. Факторами, що заважають досягненню цієї мети, є:

- недостатня розробленість у педагогіці методів з формування освітнього простору для введення студентів у політичну, громадську та соціально спрямовану діяльність;

- відсутність науково обґрунтованої технології формування політичної культури студентів;

- недостатнє розроблення методології навчання ненасильницького вирішення конфліктів щодо всіх напрямів життєдіяльності студента, а особливо толерантного ставлення до поглядів і культур інших людей, а також способів міжособистісної й міжкультурної взаємодії;

- відсутність мети формування політичної культури студентської молоді в процесі її соціалізації та досягнення якісних характеристик політико-культурної зрілості індивіда, що призводить до відсутності усвідомлення значення студентів для майбутнього України, на всіх рівнях державотворення;

- недостатня динаміка досліджень змісту теоретичних уявлень про політичну культуру на різних історичних етапах створення й розвитку суспільства.

Політична культура є важливим системотворчим фактором політичного життя суспільства, його політичної системи. Політична культура сучасної молоді України відіграє дуже важливу роль у житті країни. Саме від майбутнього покоління залежить і подальший розвиток держави в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі й у політиці.

Молодь проявляє інтерес до політичної сфери, цікавиться актуальними подіями, але на вельми неглибокому рівні. Найбільш чітких точок зору молодь дотримується тільки в питаннях, пов'язаних безпосередньо з її життям та актуальними для неї питаннями політичної сфери. Отже, поверховий рівень вивчення політичної сфери може бути наслідком нестачі життєвого досвіду й доступної якісної інформації із цієї сфери.

Молодь як соціально демографічну групу в умовах модернізації відрізняє низка особливостей. До позитивних тенденцій можна зарахувати:

- сприйнятливість до нового, інноваційний характер активності;

- зростання самостійності, практичності, мобільності й відповідальності за свою долю;

- підвищення престижності якісної освіти та професійної підготовки;

- прагнення до інтеграції в міжнародне молодіжне співтовариство.

До негативних тенденцій, що мають місце в суспільстві, яке модернізується, належать:

- високий рівень відчуження молоді від участі в подіях політичного, економічного й культурного життя суспільства;

- зниження ролі молоді сім'ї в процесі соціального відтворення;

- криміналізація молодіжного середовища, вплив деструктивних субкультур і спільнот на молодь;

- зростання впливу деструктивних інформаційних потоків у молодіжному середовищі.

У зв'язку з цим необхідно цілеспрямовано розвивати позитивні тенденції в молодіжному середовищі, водночас коригуючи дію десоціалізуючих факторів. Значна роль у цьому належить органам державної влади. На державному рівні має бути затверджено напрям молодіжної політики, спрямований на формування нової політичної культури, підвищення рівня освіти й суспільно-політичної, громадсько-суспільної активності молоді. Важливим завданням для керівництва країни є створення умов розвитку патріотичної, політично грамотної, здатної мислити та приймати власні рішення молоді. Запорукою цього є введення в навчальний процес ВНЗ предметів з критичного мислення, медіаграмотності, ретельний контроль якості викладання таких дисциплін, як політологія, право, історія тощо, а також необхідно проводити заходи, спрямовані на підвищення розуміння ролі кожної молоді людини в процесі соціального, інформаційного й політичного життя України.

Надзвичайно важливим чинником розвитку політичної культури студентів є, на нашу думку, організація студентського самоврядування. Подібний орган має бути в кожному виші, це визначено Законом України «Про вищу освіту» щодо студентського самоврядування. У ВНЗ та їхніх структурних підрозділах діє студентське самоврядування, яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування відповідних навчальних закладів. Проте в ньому не зазначено чітких прав та обов'язків членів студентського самоврядування, а отже, може здійснюватися вплив з боку керівництва ВНЗ, може обмежуватися сфера їхньої діяльності. У діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством, статутом закладу вищої освіти й положенням про студентське самоврядування закладу вищої освіти. [7].

Взаємодія влади та молоді як особливої соціальної групи в Україні історично мала односпрямований характер: влада виступала організуючим і контролюючим органом діяльності молоді, а молодь – ресурсом влади, об'єктом її впливу для досягнення певних політичних цілей. Динамічному розвитку процесів формування політичної активності молоді в умовах модернізації сприяють повернення інтересу держави до проблематики громадянського та патріотичного виховання молоді; уведення в програми професійної підготовки курсів суспільствознавства, що сприяють формуванню громадянської ідентичності підрос-

таючого покоління; активізація діяльності молодіжних суспільно-політичних організацій. Суттєвими проблемами для формування політичної активності підростаючого покоління є відсутність національної ідеології, деструктивний стихійний вплив таких чинників, як ЗМІ та молодіжні субкультури.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Провідною ідеєю дослідження є затвердження ролі формування політичної культури студентської молоді як запоруки сильного громадянського демократичного суспільства. Ключовою інституцією соціалізації особистості й формування політичної культури є ВНЗ, розвиток політичної грамотності й культури студента має відбуватися постійно, у процесі навчання, позааудиторної роботи, виробничо-педагогічної діяльності. Ефективність такого розвитку залежить насамперед від усвідомлення особистості студента як запоруки міцної держави, сильної економіки, розвинутого виробництва й докладання максимуму зусиль для навчання, формування особистості, накопичення знань і досвіду. Випускник вишу не може бути політично не обізнаним, соціально не сформованим. Інакше він не зможе приймати відповідальність за рішення, за свою долю та долю інших людей, не зможе брати активну участь у політичних і соціальних процесах. Здатність до цього не виникає стихійно, а формується в результаті системного накопичення знань і досвіду. У результаті проведеного дослідження сформульовано висновки та рекомендації.

Політична культура є базовим складником для функціонування міцної держави та нації. Вирішення проблеми формування політичної культури студентської молоді має забезпечити консолідацію української держави, українського суспільства. Процес формування й розвитку політичної культури студентів має бути цілісним педагогічним процесом, основою якого мають стати синергія навчальної та виховної роботи, взаємодія із соціальним середовищем, урахування потреб студентів і соціальних вимог і завдань суспільства. Випускник ВНЗ повинен задовольняти потреби суспільства й держави. Вища школа має виробити в студентській молоді готовність до формування нової політичної культури. Кінцевою метою навчально-виховної роботи вишу є:

1. Сформувати в студентів інтерес до політики, розуміння, що всі процеси життєдіяльності людини пов'язані з політичною сферою й отри-

мання політичних знань є необхідною умовою їхнього розвитку в соціумі, навчити студентів критично аналізувати процеси, що відбуваються навколо них.

2. Виробити в молоді прагнення до осмислення діяльності органів влади, знання законів і відповідальності, хоча б стосовно її сфери життєдіяльності.

3. Сформувати в студентів усвідомлення демократичних цінностей і переконань як базису існування демократичної, сильної, незалежної держави, а також їх значущої ролі в усіх процесах керування державою.

4. Надати студентам знання про історію, політичні традиції України та інших країн.

Головним чинником впливу на студента має стати педагог. Саме від педагога залежить формування політичної культури студентів ВНЗ. Він має організувати педагогічний процес так, щоб мати максимальний вплив на процес формування політичної культури студентської молоді. Здійснювати такий вплив викладач-педагог може за допомогою можливостей навчальних дисциплін, проведення виховних навчально-патріотичних заходів, демократизації студентського життя через створення рад студентського самоврядування. Права й обов'язки студентського самоврядування мають бути затверджені на законодавчому рівні для перешкоджання здійсненню впливу на студентів з боку керівництва вишів. Перевірку ефективності системи можна реалізувати ввівши певні критерії. Порівнявши за ними досягнутий кінцевий результат із метою системи, можна зробити висновок і запровадити необхідні зміни чи повністю визнати систему неефективною.

Отже, формування політичної активності молоді в умовах модернізації суспільства сприяє становленню та функціонуванню особистості як члена суспільства, визначає вектор політичних уподобань індивіда, політичного розвитку й політичної культури суспільства. Унаслідок цього в умовах модернізації суспільства базові політичні норми та цінності є істотним чинником, здатним забезпечити стабільність політичної системи суспільства. Разом із цим головним завданням держави є отримання з випускників вишів добрих спеціалістів у своїх галузях, які мають достатній рівень політичних знань для аналізу та впливу на політичні процеси, патріотично налаштовані й здатні осмислювати і критично аналізувати отриману інформацію, а також робити висновки, які будують вектор їхніх поглядів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребало В.А. Політична культура сучасної молоді. Київ : А.Л.Д., 1996. 112 с.
2. Гедикова Н.Ф. Основные факторы политической социализации личности и их проявления в Украине. Одесса : АстроПринт, 1999. 33 с.

3. Бабкіна О.В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»* : збірник наукових праць / ред. рада : В.П. Андрущенко (гол.). Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 1. С. 4–10.

4. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді. *Соціальна психологія*. 2004. № 4 (6). С. 96–105.

5. Остапенко М.А. Політична культура суспільства. Київ : МАУП, 2008. 69 с.

6. Терентьева А.И. Образовательный процесс современного вуза как ресурс развития политической культуры студентов : монография. Санкт-Петербург : Лема, 2010. 109 с.

7. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1798-17> (дата звернення: 27.11.2019).

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РИТУАЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

FUNCTIONS OF POLITICAL RITUAL IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE

Кривенко С.О.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри медіакомунікацій
Українського католицького університету

У статті розглянуто поняття ритуалу та його функції. За основу взято поняття ритуалу, яке розробляли політичні антропологи Е. Кассієр, А. Редкліф-Браун, філософ Л. Мамфорд. Зазначено, що порівняно з міфом ритуал виник раніше, оскільки для первісних суспільств міф та абстрактна мова були ще надто складними символічними формами. Визначено, що ритуал виконує такі функції: соціалізації (оскільки кожному членові спільноти в ньому відведена своя роль); легітимації влади, оскільки ритуали підтримують установлений порядок денний; упорядковує дійсність, пояснюючи події, важливі для координації суспільних дій; уписує сучасність у політичну історію, де є минуле та майбутнє. Крім того, ритуал дає змогу осмислено й контрольовано виражати почуття. Визначено, що сьогодні ці функції простежуються в політичних ритуалах. У статті використали підхід Г. Ласвела, який аналізує політичні ритуали в контексті взаємозв'язку інституту й особистості. Згадано, що на основі фрейдистської методології Г. Ласвел класифікує політичні ритуали. Він виділяє такі ритуали, що мають в основі рацію «Я»; ті, що виправдані суспільною мораллю («Над-Я»); і ті, що дають волю несвідомим інстинктам («Воно»). Проаналізовано ознаки святкування Дня Незалежності України як політичного ритуалу. Здійснено порівняння його естетики та символічності, прийнятих за перебування при владі президентів П. Порошенка й В. Зеленського. Автор доходить висновку, що за П. Порошенка (2014–2018 років) святкування Дня Незалежності можна трактувати як політичний ритуал зі сфери «Супер-Я», позаяк у цей час ритуал виховував відчуття колективності й обов'язку захищати державу. Натомість В. Зеленський намагається перевести цей ритуал у площину домінування індивідуального раціонального елемента свідомості – у категоріях З. Фрейда сферу «Я».

Ключові слова: ритуали, політичний ритуал, політична комунікація, політична антропологія, контроль, влада, дискурс.

In the article it is analyzed the concept of “rituals” and its functions in the political discourse. The basis for the definition has been developed by political anthropologists E. Cassirer, A. Radcliffe-Brown, philosopher L. Mumford. Compared to myth, rituals arose earlier. Because for primitive societies myth and abstract language were too complicated symbols. Instead, rituals made it possible to express feelings of community and control its behavior. The article defines that rituals had the following functions: socialization, because every member of the community had its specific role during the rituals; legitimation of authority, because rituals supported the established rules and agenda; explanation of those events, which were important for coordination of social life; adjusting of the present to the political history with its past and future. Also rituals allowed to express collective and individuals feelings in a meaningful and controlled way. In the article, it is determined that today these functions are implemented by political rituals. There is used H. Laswell's approach for analyzing political rituals. He applied Freud's methodology for interpretation of the interrelationships between institute and individual. H. Laswell classified political rituals on three categories: those, which have Ego at its core; those that justify public morality (Super Ego); and rituals, that allow expressing of the unconscious instincts (Id). In the article there is analyzed the celebration of Ukraine's Independence Day as a political ritual. There are compared aesthetics and symbolism of the celebration accepted by President P. Poroshenko and President V. Zelensky. In the article, it is concluded that 2014–2018 celebration of the Independence Day has to be defined as a political ritual of “Super Ego”. Since during those years the ritual fostered a sense of responsibility and obligation. However, V. Zelensky is trying to change the ritual into the one, in which the rational part of personality dominates (in Freud's terms move it to the “Ego” sphere).

Key words: rituals, political ritual, political communication, political anthropology, control, authority, discourse.

Постановка проблеми. Дослідження соціальної функції політичного ритуалу потребує нового розуміння у ХХІ столітті – в умовах як демократичних, так і посттоталітарних суспільств, де символічні форми комунікації залишаються важливими в процесі здобуття й утримання влади. Ритуал є формою комунікації між політичними суб'єктами – як безпосередньої, коли громадяни беруть участь у певному процесі, та опосередкованої – коли за ритуалом спостерігають через ЗМК. Так політичні ритуали становлять міждисциплінарний предмет дослідження, адже входять

у сферу зацікавлень політичної науки, соціальних комунікацій, культурології та антропології.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні поняття політичного ритуалу як форми політичної комунікації. Для виконання визначеної мети проаналізовано праці політичних антропологів: Л. Мамфорда, Е. Кассієра, А. Радкліфа-Брауна, а також представника психоаналітичної теорії в політичній науці Г. Ласвела. Крім того, потрібно виявити, які види ритуалів наявні в політичному дискурсі сучасної України.

Серед методів, яким послуговувалися в статті, варто відзначити метод аналогії, необхідний для визначення політичного ритуалу на основі поняття «ритуалу», напрацьованого в межах політичної антропології. Загалом у статті використано методологію дискурсивного аналізу, що полягає у виявленні зміни реальності через зміну форм комунікації, у цьому випадку через зміну державного святкування Дня Незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи ритуал як частину магічного життя традиційних спільнот, А. Редкліф-Браун зазначає, що, на думку китайських філософів, ритуали (або обряди) становили впорядковане вираження почуттів, адекватних соціальній ситуації. Так, переконаний учений, ритуали слугують для регулювання та згладжування емоцій. Участь в обрядах сприяє культивуванню індивідуальних почуттів, від яких залежить соціальний порядок [8, с. 170–171]. Такими почуттями можуть бути патріотизм, вдячність, відчуття залежності, страх.

Ритуал як форма діяльності з'являється в побуті традиційних суспільств, коли (зі слів Л. Мамфорда) танець, пісня, поезія і проза, міф, обряд, магія і грубий факт тісно перепліталися й майже не відрізнялися один від одного [6]. Але Е. Кассінер зазначає: у відносинах міфу й ритуалу останній є більш раннім, а міф виникає потім. Зі слів ученого, міф належить світу теоретичних уявлень, він є розповіддю, прийнятою на віру, що тлумачить людину, яка живе своїми діями. Натомість усі ритуали із самого початку вплетені в реальні взаємозв'язки, становлять основу суспільного життя, адже вірування найрізноманітніших культур полягає в тому, що від правильного виконання ритуалів залежить продовження людського роду й навіть збереження самого світу [4, с. 52–53], зазначає Е. Кассінер у праці «Філософія символічних форм».

На його думку, міфологічні мотиви виникли не зі споглядання природних процесів, а зі споглядання культових процесів – з активної поведінки людини. Тобто певний процес, що постійно повторюється в культурі, піддається міфологічному тлумаченню й «розумінню» пізніше, тож прив'язується до однократної події й розглядається як її відтворення та відображення. Однак у дійсності відображення відбувається радше в зворотному напрямі, бо вчинок первинний, а міфологічне пояснення додається лише опісля. Так що не повідомлення дає ключ до розуміння культу, а радше культ є початком міфу і його «об'єктивною» підставою» [4, с. 229–230], переконаний Е. Кассінер.

Науковець підкріплює свій погляд роздумами В. Джеймса: «Загалом ритуал був активний задовго до віри, оскільки первісна людина прагне «висловити свою релігію в танці» [1]. Дикуніві не просто говорити словами, тому він удається до

візуальної мови. Він мислить радше очима, ніж артикульованими звуками [4, с. 240]. Підтверджує цю думку А. Редкліф-Браун: «Люди формують загальні правила поведінки раніше, ніж починають висловлювати загальні принципи вербально; політичні інститути древніші, ніж політичні теорії, як і релігійні інститути древніші, ніж релігійні теорії» [8, с. 184].

Серед функцій ритуалу варто відзначити функцію об'єднання людей у соціум, адже в результаті постійно повторюваних дій, де кожному належить своя роль, твориться уявлення цілісності та взаємозалежності: «Гостре задоволення, навіть дитяча радість від повторення – одна з найяскравіших біологічних рис древньої людини, що заклала основи для мови й не меншою мірою ритуалу, а ритуал сам по собі виявився надзвичайно корисний на нижчому рівні як універсальна цементуюча основа для суспільства» [6], – зазначає Л. Мамфорд. На думку вченого, спочатку ритуал і мова були головними засобами збереження порядку, а доказами їх ефективності були зростання культурної спадкоємності й передбачуваності, що лягло в основу майбутньої творчості. Згодом ці завдання перейняли графічні мистецтва, будівництво, суспільний лад, моральні норми та кодифіковане право [6].

А. Редкліф-Браун схильний розглядати «помилкові релігії» (оскільки виконання релігійних обрядів насправді не здійснювало тих ефектів, яких від них очікували), що мають соціально важливі впливи [8, с. 181]. Обряди можна розглядати як урегульоване символічне вираження певних почуттів. Й, отже, можна показати, що обряди мають специфічну соціальну функцію – вони регулюють, підтримують і передають з покоління в покоління почуття, від яких залежить соціальний порядок [8, с. 184–185]. Учений наводить приклад тексту, написаного до Конфуція. Там є такі слова: «Здійснюючи жертвоприношення, можна показати синівську шанобливість, принести спокій народу, умиритворити країну і зробити людей врівноваженими... Саме завдяки жертвоприношенню зміцнюється єдність людей» [8, с. 185].

У такий спосіб обряди давали контрольований вихід певним людським почуттям і прагненням і підтримували життя й силу цих почуттів і прагнень. Вони, своєю чергою, контролювали поведінку індивідів, робили можливим існування й безперервність упорядкованого суспільного життя [8, с. 189].

Тобто ритуали як сукупність дій, до яких залучена вся спільнота, де кожному її членові відводилося певне місце, творило середовище осмисленості власного буття, смирення щодо сил, які від людей не залежали. Вони творили порядок, який у результаті здійснення ритуалу легітимізувався та давав можливість передбачити розвиток соціальних процесів. У ритуалі творилося уявлення

взаємної залежності кожного індивіда від інших членів спільноти – живих побратимів, а також її предків, що померли, та її дітей, що народяться в майбутньому. У результаті цього людина втрачає відчуття страху, самотності й покинутості, а також виховувала покірність щодо влади.

Аналогічні функції виконує й політичний ритуал у сучасних політичних спільнотах. Він уже позбавлений магічного контексту, тобто від участі в ритуалі члени спільноти не очікують зміни реальності. Усе ж своїм існуванням ритуал надає певній спільноті історичної тяглості, бо пов'язує її з минулим (ушановуючи певні події, що вже відбулися) і дає змогу передбачати майбутнє (зокрема, очікуванням того, що ритуал повториться). Так твориться відчуття залученості й осмисленості, коли майбутнім поколінням передаються знання від тих генерацій, що відходять. Тобто політичний ритуал функції соціалізації, легітимізації влади та вже встановленого порядку.

Один із підходів до класифікації політичного ритуалу пропонує американський учений Г. Ласвел. Використовуючи фрейдівську методологію до розуміння політичного процесу, Г. Ласвел аналізує взаємовідносини між інститутом та особистістю. На підставі цього виділяє три види ритуалів: такі, що мають у своїй основі відчуття раціональності (Я); ті, що виправдані суспільною мораллю (Над-Я); і ритуали, що дають волю несвідомим поривам людської натури (Воно). «Процедура виборів – особливо національних – належить до таких форм функціонування держави, в яких передбачається раціональна дія. Ситуація вибору задана рамками конкретної альтернативи і припущенням, що вподобання виражатимуться без кровопролиття й інших ексцесів. Зовсім інакше на особу впливають патріотичні свята, коли на могили полеглих воїнів приносять квіти, коли догмати патріотизму закріплюються відповідним церемоніалом. Такі події покликані впливати на совість, підкреслювати єдність лідерів з народом і його прихильність загальноприйнятими цінностям» [5], – так Г. Ласвел пояснює ритуали, що мають в основі «Я» і «Над-Я».

Натомість різні гуляння й карнавали, на час яких скасовують повсякденні пристойності й можна виражати примітивні потяги, а також військові конфлікти як періоди, коли панує страх і бездумна реакція на небезпеку, – це приклад ритуалів, що мають в основі несвідоме – «Воно». «Під час самосудів домінує совість, але проявляється й примітивна розправа, оскільки задовольняються глибинні деструктивні нахили. Це відбувається у випадках жорстоких сексуальних злочинів, приховування продовольства під час голоду, актів співпраці з ворогом у воєнний час» [5], – пояснив Г. Ласвел.

До політичних ритуалів, що мають в основі раціональне «Я», науковець зараховує, зокрема,

юридичні процедури, законодавчу практику, адміністративні заходи проти безвідповідального свавілля, норми поваги до опонента в дискусії. У всіх цих процесах раціо домінує над інстинктом, а всі заботи мали б зводитися до мінімуму. Натомість урочиста атрибутика держави, шанування національних символів, практика відкривати сесії Конгресу молитвою, урочиста присяга, яку дає чиновник і свідок у суді, згадки про обов'язок і совість, які зазвичай звучать в обвинувальному висновку, моралістичні викриття й застереження – усе це спрямовано на зміцнення Над-Я [5].

Вище зазначено, що ритуали здатні зміцнювати спільноту, творячи умови для впорядкованого вираження власних емоцій і почуттів. Зараз можна дійти висновку, що ці почуття можуть бути раціональними, здобутими в результаті аргументованих пошуків справедливого рішення. Крім того, ритуал може культивувати відчуття відповідальності, сумління, вдячності, шани, поваги до традицій (зі сфери Над-Я). Наостанок ритуал може творити умови для прояву несвідомих інстинктів – еросу й танатосу, зі сфери «Id».

Коли в політичній спільноті змінюється ритуал, це може свідчити про зміну політичних пріоритетів і порядку денного. Як приклад проаналізуємо формат святкування Дня Незалежності України, утверджений упродовж перебування на посаді президентів України – Петра Порошенка (святкування 2014–2018 років) і Володимира Зеленського (ритуал 2019 р.). За П. Порошенка традиційним для відзначення Дня Незалежності стали військовий парад, що передбачав ходу солдатів, демонстрацію військової техніки. Він відбувався на центральній площі столиці й трансливалося в медіа. Парад символізував здатність України як незалежної держави захистити себе та своїх громадян, передбачав демонстрацію військової символіки під музику військового оркестру. «За останні шість місяців у важких виснажливих боях народилося нове українське військо... Ми довели спроможність захищати нашу Державу. Зараз перед вами з Хрещатика прямо в зону АТО прослідує колона нової, щойно закупленої, або випущеної, або відремонтованої техніки... І це лише скромний початок. Ми повинні, обов'язково повинні постійно зміцнювати нашу армію» [3], – 24 серпня 2014 року сказав Петро Порошенко, виступаючи на Майдані як Президент держави. Можна дійти висновку, що з 2014 року військовий парад мав бути знаком державної військової спроможності, демонструвати військовий потенціал громадянам держави, залученим до ритуалу, а також державі-агресору та міжнародній спільноті, що могли за ним спостерігати.

На думку Е. Кассіра, в усякому ритуалі є момент, коли його учасник перетворюється на того, кому поклоняються, кого обожають

і ставлять вище за всякі цінності [4, с. 53]. Тобто у святкуванні Дня Незалежності 2014–2018 років об'єктом обожнювання ставало військо. Серед учасників параду мало виховуватися відчуття відповідальності за своє майбутнє, а боротьба війська розглядалася в контексті історичної тяглості (від козацької доби до УНР й ЗУНРУ – донині). Це дає підстави трактувати ритуал як такий, що має в основі Над-Я.

Натомість 2019 року новообраний Президент В. Зеленський виступив за те, щоб замість військового параду на День Незалежності України відбулася «хода гідності». «Ми хочемо показати не танк, а танкіста. Не літак, а його льотчика. Ми пишаємося тими людьми, які щось зробили для країни: військові як військові, медики як медики, музиканти як музиканти, ми пишаємося талановитими людьми нашої країни» [7], – зазначив режисер оновленого дійства Алан Бадоев.

Так, ритуал 2019 року вже не мав на меті демонструвати силу, обіцяти військовий захист, звітувати про мілітарний розвиток, залякувати ворога чи возвеличувати солдатів. Він мав би поставити в центр уваги «людину», а не «інститут». Так, «хода гідності» нагадує першотравневий марш (як уважає Сергій Проскурня, режисер парадів, організованих за П. Порошенка) або марш рівності, основна ідея якого – дати змогу висловитися меншинам, які вимагають для себе більше прав [2].

З огляду на це, заміна військового параду на «ходу гідності» може означати заміну ритуалу «Над-Я» (що возвеличує державу й силу, плекає цінності патріотизму) на ритуал зі сфери «Я», бо акцентує на цінностях індивідуалізму та персонального вкладу людини в розвиток держави. «Хода гідності» мала б зрівняти роль військового з роллю митця й учителя, тобто перестає плекати відчуття відповідальності перед армією. Це може поставити під сумнів доцільність «жертви в ім'я держави».

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, дослідження політичних ритуалів у сучасному суспільстві становить сферу міждисциплінарних досліджень, що можуть розкрити механізми соціалізації та легітимації в межах політичної спільноти. Застосування методології фрейдизму до аналізу політичних ритуалів в сучасній Україні дає змогу розкрити зміщення політичних акцентів і пріоритетів національної політики. Завдяки застосуванню фрейдистської методології до аналізу політичних ритуалів за прикладом Г. Ласвела вдалося дійти такого висновку: за П. Порошенка День Незалежності зміцнював відчуття відповідальності, продиктоване Над-Я, натомість В. Зеленський намагався перевести святкування у сферу домінування раціонального «Я», коли вшановується вклад кожного в розбудову держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. James W. Primitive ritual and belief. P. 215.
2. Безп'ятчук Ж. День Незалежності Зеленського і Порошенка. Порівнюємо. *BBC News Україна*. 21 серпня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49412945>.
3. Виступ П. Порошенка на параді до Дня Незалежності. *Інформаційне агентство «Українські Національні Новини»*. 2014. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1378548-vistup-p-poroshenka-na-paradi-do-dnya-nezalezhnosti>.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Мифологическое мышление. Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 2002. 280 с. С. 229–230.
5. Лассуэлл Г. Принцип тройного воздействия: Ключ к анализу социальных процессов / перевод О.А. Оберемко. Лассуэлл Г. *Центр гуманитарных технологий. Социологические исследования*. 1994. № 1. С. 135–143. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/884>.
6. Мамфорд Л. Миф машины. Глава 4. Дар языков. *Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества* / перевод с английского: Т. Азаркович, Б. Скуратов (глава 4). Москва, 2001. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115/3119>.
7. Не танк, а танкіст: Бадоев сказав, чому на Ході Гідності не буде техніки. *ukrinform.ua*. 22.08.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2765417-ne-tank-a-tankist-badoev-skazav-comu-na-hodi-gidnosti-ne-bude-tehniki.html>.
8. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе / перевод с английского. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 304 с. С. 185.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН ПОЛЬЩІ

PECULIARITIES OF POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF POLAND

Сурніна-Далекорей О.А.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано специфіку політичної активності громадян Польщі в процесі демократизації. Республіка Польща – типова країна Центральної Європи, яка розвиває демократичну політичну культуру та цінності. Досліджено політичну участь громадян Польщі в межах найбільш поширених її форм: участь у виборах, членство в політичних і громадських об'єднаннях, мітингах і демонстраціях, консультаціях із владою тощо. Узагальнено, що найпоширенішими формами політичної участі поляків є участь у виборах, членство в неурядових організаціях і профспілках.

Особлива увага приділена проблемі оцінювання функціонування демократії та довіри до політичних інститутів. Незважаючи на ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, а також високих рівнів електоральної участі, скептицизм поляків щодо потенціалу демократичного політичного режиму широко розповсюджений. Більше того, як свідчать дані соціологічних опитувань, довіра поляків до владних інститутів також невисока. Натомість громадяни Польщі позитивно ставляться до процесу розвитку громадянського суспільства.

Зроблено висновок, що характер політико-культурних орієнтацій громадян Польщі формується під впливом різних суспільно-політичних та економічних процесів, що розгортаються всередині країни, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, розвитку інститутів громадянського суспільства. Усе це зумовлює особливий змішаний тип політичної культури сучасної Польщі з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Польщі очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Ключові слова: Республіка Польща, демократизація, політична участь, політична культура, громадянське суспільство.

The study analyzed specifics of the political activity of citizens of Poland in the process of democratization. The Republic of Poland is a typical country of Central Europe that develops a democratic political culture and values. The political and public participation of Poles in practice is realized through participation of citizens in elections, membership in political and public associations, rallies and demonstrations, petitions, complaints to authorities at all levels. The most common forms of political participation of the Poles are electoral participation, membership in non-governmental organizations and trade unions.

However, despite the establishment of the attitude towards democracy as an optimal political regime, as well as high rates of citizens' involvement in the elections, the skepticism of the Poles on the potential of a democratic political regime is widespread. Moreover, as survey data show, the trust of the Poles in the political institutions is not high too. Instead, citizens of the Poland have a positive attitude towards the process of civil society development.

The nature of the political and cultural orientations of the Poles population is a consequence of many socio-political and economic processes unfolding within the country, the influence of national traditions, the post-authoritarian heritage, the establishment of civil society institutions. As a result, it can be defined the mixed type of political culture of the modern Poland, with the predominance of both activist and parochial type of thinking. The case of the Poland is evidently confirmed the fact that, unlike the modernization of political institutions, changing the culture and value orientations of the population is a much longer process.

Key words: the Republic of Poland, democratization, political participation, political culture, civil society.

Постановка проблеми. Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, і процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ), розвиток навиків участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу й відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою

для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Республіка Польща (далі – РП) є типовою країною, що перебуває на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в РП здійснюється за стандартною схемою залучення людей до політичного життя: від зростання пізнавального інтересу до політики – до різних форм участі в політичних акціях. Характер політико-культурних орієнтацій населення Польщі є наслідком багатьох соціально-політич-

них та економічних процесів, що розгортаються в межах країни, впливу національних традицій, поставлених спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Усе це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури сучасної Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми консолідації демократії в постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу західних учених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян країн регіону (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). У 1990-х роках ХХ ст. поживається інтерес до проблем політичної участі громадян і в колишніх соціалістичних країнах ЦСЄ (А. Горцеа, С. Ніколеску, У. Корку, С.Н. Леткі). Розвиток громадянського суспільства та політичної участі в постсоціалістичний період є добре розробленою темою й у польській літературі (Р. Сієменська [22], Я. Гарлицькі [8], Д. Мідер [19], П. Святцевич [25]).

Специфіку політико-культурних орієнтацій громадян Польщі та їх взаємозв'язок із політичною участю розглядають Я. Любецький, Л. Щегола [15], К.І. Матес [17], М. Чесник [3], К. Макманус-Чубінська, У.Л. Мілер [18]. Вплив феномена політичної культури на протікання трансформаційних процесів в РП є об'єктом досліджень А. Пачинської [20], Я. Гарлицького, А. Нога-Богомільського [9], К. Корженевського [13], К. Скаржинської [23], А. Сулек [24].

Важливим об'єктом уваги польських науковців, таких як Д. Ек'єрт, Я. Кубік [6], Р. Гейслер [10], Й. Курчевська, Й. Курчевський [14], М. Магнер [16], П. Марциняк [21], П. Глинський [11], є дослідження сприйняття громадянами РП організацій громадянського суспільства та його ролі в процесах демократизації.

Визнаючи безумовні успіхи Польщі на шляху консолідації нового режиму, частина дослідників (Я. Гарлицький, Р. Сієменська, А. Пачинська), констатують розрив, що зростає, між демократичними інститутами, політичним представництвом і суспільством загалом. Інерція та формалізм громадських ініціатив і неурядових організацій обмежують можливості третього сектору опонувати владі (М. Магнер, П. Глинський). Висновок про взаємну недовіру між політичними елітами та інститутами громадянського суспільства робить і польський політолог К. Корженевський [13, с. 189–190]. Аргументи на користь очевидного дефіциту громадянської партиципації наводить Д. Мідер [19, с. 108].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати динаміку політичної активності громадян Польщі в межах найбільш розповсюджених форм політичної участі, дослідити вплив політико-культурних орієнтацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Польщі.

ентацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Польщі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Як відомо, польське суспільство було надзвичайно політизоване впродовж 1980-х рр. Період масової громадської активізації розпочався зі створенням «Солідарності» й фактично завершився першими вільними парламентськими виборами. Трансформація політичної системи та утвердження демократичних інститутів, як не парадоксально, започаткували період зниження зацікавлення політикою серед поляків. Так, якщо у 1990 р. 42% респондентів указували, що політика відіграє «дуже важливу» або «важливу» роль у їхньому житті, то вже в 1997 р. ця частка зменшилася до 30%. Ця тенденція відображена й у сфері обговорення політичних проблем громадянами Польщі. У 1990 р. 83% респондентів зазначили, що вони часто обговорюють політичні питання з оточуючими, а вже через сім років таких виявилось всього 18%. Подібна ситуація склалася й щодо інтересу громадян до політики. У 1990 р. 49% респондентів повідомили, що вони «дуже зацікавлені» або «частково зацікавлені» політикою, тоді як у 1997 р. цей відсоток знизився до 42,1%, залишився таким у 1999 р. (42,8%) і, нарешті, знизився до 39% в 2000-х рр. [22, с. 225].

Поряд із цим тривали в часовому вимірі та численні за критерієм кількості учасників суспільні рухи 1980-х рр. свідчать про формування активістського типу політичної культури, елементи якого були нерозвинутими в більшості інших країн ЦСЄ в період соціалізму. Політична мобілізація польського суспільства в останнє дореформене десятиліття відбувалася на фоні глибокої соціально-політичної, економічної та моральної кризи. Вимоги «Солідарності» стали ідентичним прагненням мільйонів людей, які об'єдналися під її гаслами. Однак із 1990-х рр. розпочинається процес зниження майже всіх показників політичної активності, що можна пояснити розчаруванням у результатах реформ, які не призвели до швидкого покращення добробуту громадян. Стійким стало уявлення поляків про те, що пересічна людина жодним чином не впливає на політику, оскільки влада не реагує на громадську думку. Серед громадян почало поширюватися переконання, що встановлення демократичних інститутів не зблизило владу та громадян. Отже, поляки досить песимістично оцінювали упродовж 1990–2010-х рр. свій вплив на формування політики, хоча частка осіб, які вважали, що можуть спрямовувати політичний процес, зросла в другій половині 2010-х рр., досягнувши максимуму у 2008 році – 39%, що є найвищим показником серед суспільств регіону.

Водночас аналіз політичних орієнтацій громадян РП упродовж постсоціалістичного періоду, зокрема такого аспекту, як ставлення до демокра-

тії, демонструє, що упродовж 1990-х рр. частка прихильників демократії поступово зростала – від 52% у 1992 р. до 70% у 2000 р. Потрібно відзначити, що протягом першого десятиліття нового століття значення цього показника зменшилося, досягнувши у 2006 р. 62%. Однак, беручи до уваги, що з 1993 р. рівень підтримки демократії не був меншим за 60%, можна стверджувати, що в РП основні орієнтації громадян у сфері владних відносин мали демократичне спрямування.

Попри той факт, що Польща вважається однією з найбільш успішних постсоціалістичних країн за критерієм інституціоналізації демократичного режиму, демократія може вважатися консолідованою лише за умови, що її усталення буде супроводжуватися відповідними змінами й у політичній поведінці громадян.

Насамперед ідеться про те, що рівень політичної участі протягом 1990-х рр. у Польщі знижувався, принаймні у формально-кількісному вимірі. Якщо в 1990 р. членами політичних партій були 1,6% громадян, то в 1996 році – лише 0,8%, і цей показник не змінився й у наступному десятилітті. Однак таку тенденцію можна вважати закономірною, беручи до уваги розпад ПОРП, а отже, радикальне зменшення кількості партійців, частку яких серед дорослого населення не могла компенсувати поява нових структур. Після зміни еліт та інституціоналізації нового режиму зникли передумови для мобілізації громадян, що не стимулювало їх брати участь у діяльності партій.

Упродовж першого постсоціалістичного десятиліття в РП сформувався один із найнижчих у Європі показників електоральної участі на всіх рівнях політичної системи. Рівень участі в парламентських виборах протягом трьох трансформаційних десятиліть у середньому становив 48,3% (1991 р. – 43,2%, 1993 р. – 52,1%, 1997 р. – 47,9%, 2001 р. – 46,3%, 2005 р. – 40,5%, 2007 – 53,8%, 2011 р. – 48,9%, 2015 р. – 50,92%, 2019 р. – 51,3%) [12]; у президентських був вищим, що є загальною тенденцією для більшості країн, однак її середній рівень – 57,7% – указує також на найбільшу в ЦСЄ політичну апатію населення.

Напередодні парламентських виборів 1997 р. 18% опитаних громадян Польщі зазначили, що вони не братимуть участь у виборах, а 19,9% не визначилися в цьому питанні. Електоральні результати продемонстрували, що частка «невиборців» була майже вдвічі вищою, що підтвердило загальноприйнятту гіпотезу, що наміри респондентів не обов'язково збігаються з їхньою майбутньою поведінкою. 31% поляків, які не збиралися брати участь у виборах, продемонстрували повну відсутність інтересу до політики (лише 1,2% зазначили, що дуже зацікавлені політикою) [22, с. 224]. Варто зауважити, що відсутність інтересу до політики може бути результатом різних факторів,

як-то: недостатньої інформації про функціонування політичних інститутів, недостатньої довіри до них, специфіки певної національної політичної культури.

Громадяни Польщі упродовж перехідного періоду не продемонстрували високих рівнів довіри до політичних інститутів країни, і це, вочевидь, відрізняло поляків від багатьох західних суспільств. Згідно з даними Європейського соціологічного дослідження, усередині 2000-х рр. лише менше ніж третина респондентів Республіки довіряли всім політичним і суспільним інститутам [5]. Відзначимо, що показник довіри до політичних інститутів позитивно корелює з рівнем задоволення життям загалом.

Водночас, як зазначено вище, підтримка демократичної системи в РП протягом усього постсоціалістичного періоду була доволі високою: більше ніж половина населення країни вважає демократичне врядування найкращим із можливих. Відповідно до типологічної моделі П. Ульрама, в Польщі відсоток «переконаних демократів» становив майже половину населення – 48%, відсоток «стурбованих демократів» (продемократично налаштованих) – 14%, кількість «відчужених» (індиферентно налаштованих до форми правління) – 27%, а прихильників авторитаризму виявилось 10% (найнижчий показник серед країн Вишеградської четвірки) [2, с. 10]. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є значно більше серед осіб молодого покоління (18–24 років), із вищою освітою, стабільною матеріальною ситуацією, нерелігійних. «Індиферентні» респонденти є значною мірою представниками покоління «1989», жителями маленьких міст і сіл, із низьким рівнем освіти й матеріальним статусом. Погоджуються на недемократичну форму правління частіше чоловіки, ніж жінки. Крім того, подібна ідея є популярною серед людей віком 45–64 років, жителів малих (до 20 тис.) і великих (101–500 тис. чоловік) міст, осіб, які мають лише початкову чи середню освіту, низький рівень добробуту, прихильників лівих поглядів [1]. Необхідно зазначити, що релігійні цінності є важливою частиною національної самосвідомості поляків, що, у свою чергу, істотно впливає на політичну практику. З іншого боку, релігійність уже у 2010-х рр. визначає певний ціннісний розкол польського суспільства: урбаністична молодь, відмовляючись від релігійних практик, виступає за секуляризацію політики, суперечачи політико-культурним настановам старших поколінь.

Активізація протестних форм політичної діяльності в 1980-х рр. перетворила таке залучення в одну з базових форм політичної участі в сучасній РП. До того ж кількість респондентів, які визнали, що долучалися до нетрадиційних форм політичного протесту в 1990-х рр., була відносно неви-

сокою. Так, 20,4% опитаних повідомило, що вони підписували петиції, 5,5% брало участь у бойкотах, 9,8% – у демонстраціях, 4,1% – у страйках, 2,2% – окупували приміщення. З початком 2000-х рр. таких уже виявилось істотно менше: 5% брали участь у зверненнях і підписанні петицій, 1% – у демонстраціях, 4% – у бойкотах. Показники участі в інших формах політичної дії такі: 6% респондентів контактували з політиками, 4% – брали участь у роботі неполітичних громадських організацій та об'єднань, 2% – громадян удавалися до демонстрації політичної символіки [5].

Як свідчать дані соціологічних досліджень, основними факторами, що впливають на готовність населення брати участь у неконвенційних формах, є такі: вік, інтерес до політики, довіра до оточуючих, рівень освіти й гендер. Молоді чоловіки, зацікавлені політикою, з високим рівнем міжособистісної довіри та освіти, частіше демонструють прагнення долучатися до різних форм протестної участі.

Респонденти з низьким рівнем інтересу до політики, старші за віком, із нижчим рівнем освіти, з низьким рівнем міжособистісної довіри, а також жінки є більш схильними заперечувати форми неконвенційної політичної участі. Поточна економічна ситуація, зокрема матеріальне становище респондента, не відігравали статистично значимої ролі в політичній поведінці поляків. Притім найменш заможні респонденти найменше схильні брати участь у підписанні петицій, демонстраціях і страйках. Проте це не стосується участі в бойкотах та окупації приміщень.

Незважаючи на наявну традицію масової участі в політичних протестах, які відрізняли Польщу впродовж 1980-х від інших країн ЦСЄ, уже останніми роками ХХ століття участь громадян РП в подібних акціях стала нижчою порівняно, наприклад, із ЧР, СР, Угорщиною та Болгарією (близько 10% у всіх п'яти країнах) і навіть удвічі меншою, ніж у Румунії. Респонденти в цих країнах також частіше брали участь у бойкотах (близько 20%), ніж поляки (5,5% у 1997 р. і 4,3% у 1999 р.) [22, с. 227]. Очевидно, що польський ажіотаж політичної участі пішов на спад після початку трансформаційних процесів і досягнення окремих результатів реформ, тим більше розчарування в них.

Чинне правове поле функціонування організацій громадянського суспільства в Польщі сформоване ще в 1980-х рр. Відповідно до законів 1984 та 1989 рр., які оновлені в перше постсоціалістичне десятиліття, ці структури могли функціонувати у двох правових формах: фондаций та асоціацій. Уже в 1997 р. Конституція РП статтею 58 гарантувала свободу асоціацій, а у 2003 р. законом про суспільно корисну діяльність і волонтерство створено належні організа-

ційно-фінансові умови для розвитку громадських організацій.

Інституційне середовище сприяло тому, що характерною рисою польського громадянського суспільства вже на зламі 1980–1990-х рр. було функціонування великої кількості організацій, які не мали майже жодних зв'язків із «політичним суспільством», насамперед із партіями. Динаміка зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х рр. була вражаючою: у 1989 р. кількість фондаций становила 277 одиниць, 1990 р. – 597, 1991 р. – 1078, 1992 р. – 1332, 1996–1997 рр. – близько 5900, а у 2017 р. – уже 23 000 [7]. Кількість асоціацій підрахувати важче, беручи до уваги ліберальні умови їх реєстрації. Приблизна кількість цих організацій станом на 1992 р. становила 17 тис. одиниць, а в 1997 р. – 42 тис. одиниць, у 2017 р. їх кількість оцінювалася у 111 000 [7].

Притім, відповідно до даних регіонального європейського дослідження, здійсненого у 2004 р., членство поляків у добровільних організаціях не є високим. У 2008 р. функціонерами організацій визнали себе лише 10% жителів Польщі, 70% із них зазначили, що їх членство є пасивним. Поряд із цим, за даними «Trust Barometer», станом на 2007 р. середній показник довіри польських респондентів до таких соціальних організацій, як ЗМІ, бізнес, НУО, та релігійних установ становив 47%, що робить Польщу порівняною з такими європейськими країнами, як Італія, Франція, Німеччина [4].

Показник членства поляків у профспілковому русі становить 9,6%, із яких 1,8% визнали себе активними членами організації. Очевидно, події минулих 1980–1990-х років, а також те, що «Солідарність», а пізніше Національний союз профспілок перетворилися на важливого актора на політичній сцені Польщі, здатного відігравати істотну роль в економічній сфері, стало привабливим чинником для громадян Польщі.

Як наведено вище, членство громадян Польщі в політичних партіях залишається стабільно низьким – близько 1%; і цей показник є удвічі нижчим за інші країни ЦСЄ. Крім того, більше ніж половина населення Словаччини та Угорщини вважає себе прихильниками якої-небудь партії, в Польщі ж такими виявилися всього 26% опитаних. Поясненням край низького залучення громадян Польщі до діяльності політичних партій може бути надзвичайно низький рівень довіри до цього інституту: лише 4% поляків визнали, що довіряють політичним партіям [5]. В Угорщині таких виявилось 8%, ЧР – 10%, СР – 15%. Поряд із цим, як свідчать дані соціологічних розвідок, більша частина громадян Польщі високо оцінила свої здібності висловлюватися з приводу політики. Такий значний рівень суб'єктивної політичної компетен-

ції робить Польщу порівняно з країнами сталої демократії – Великобританією, Німеччиною, Норвегією, Данією та іншими.

Аналізуючи еволюцію ціннісних уподобань поляків у постсоціалістичний період, науковці узагальнюють, що в країні, починаючи з 1990-х рр., відбувалася певна еволюція ціннісних настанов: первинна орієнтація на цінності західної моделі модернізації (лібералізм, свобода, мораль успіху, ідея повернення до європейського коріння) змінилися в цей час домінуванням цінностей безпеки і стабільності, прагненням опертися на державу, знайти допомогу в соціальних питаннях. 86% респондентів вважають, що польська держава повинна забезпечити громадянам такі вигоди, як безкоштовна медична допомога та освіта, а 72% виступають проти подальшої ліберальної приватизації. Світоглядний розкол польського суспільства відображено в розмежуванні суспільства на «лівих» і «правих», а також амбівалентному ставленні до ЄС. Кожен третій поляк висловлюється за проведення незалежної від Брюсселю політики. Натомість дослідження, присвячені готовності поляків до співпраці в різних сферах життя суспільства, проведені у 2002–2012 рр., продемонстрували поступове зростання довіри до подібної співпраці. Майже 72% опитаних вважають, що ця взаємодія позитивно впливає на економічне зростання й загальне поліпшення умов життя в кра-

їні. Серед цінностей, які об'єднують суспільство, поляки на перше місце ставлять сім'ю [1]. Притім прагнення поляків опертися на традиційні цінності й державу, як свідчать дані соціологічних опитувань, цілком не заважають розвитку демократії. Очевидно, що політична культура не може існувати без суспільних традиційних цінностей.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, громадська участь у політичному житті не є масовим явищем у сучасній Польщі. Можна відзначити низьку залученість населення країни в усі форми політичної участі, за винятком електоральних її типів. Очевидно, етична мотивація масових протестних рухів 1980-х рр. виявилася не надто адекватною для прагматичних і компромісних політичних орієнтацій, якими керувалися поляки в постреформений період. Громадські організації після 1989 р. демонструють значну інерцію та, як визнають дослідники, не є тим двигуном, що може пришвидшити процес системних змін.

Поряд із цим структурні зміни в польському суспільстві, трансформація інституційного дизайну влади, збільшення частки громадян із вищою освітою та осіб, які не були соціалізованими в умовах панування комуністичної ідеології, дає підстави зробити висновок про відносно сталу підтримку демократичних норм і цінностей громадянами РП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василенко І.А. Роль политических ценностей в процессе модернизации: опыт России, Беларуси и Польши. *Политический журнал*. 2013. № 1 (76). URL: <http://mir-politika.ru/3502-rol-politicheskikh-cennostey-v-processe-moder-nizacii-opyt-rossii-belarusi-i-polshi.html>.
2. Рукавишников О.В. Политическая культура и демократизация в посткоммунистических странах. *Доклады центра эмпирических политических исследований СПбГУ* / под ред. Г.П. Артемова. 2002. № 3. С. 5–13.
3. Czesnik M. Dlaczego Polacy nie głosują? *Demokracja w Polsce* / ed. U. Jakubowska, I.K. Skarzynska. Warszawa : Wydawnictwo SPSS, 2005. S. 231–240.
4. Edelman Trust Barometer. URL: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss_191/files/2018-10/2007-Edelman-Trust-Barometer-Global-Results.pdf.
5. European Social Survey. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/search?q=poland&fq=country_facet:%22Poland%22&fq=round_facet:%22ESS1%202002%22&fq=country_facet:%22Poland%22&fq=doctype_facet:%22Fieldwork%20Documents%22&fq=round_facet:%22ESS1%202002%22&docstart=&start=51.
6. Ekiert G., Kubik J. *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*. MI : The University of Michigan Press, 1999. 278 p.
7. Fakty o NGO: Liczba NGO w Polsce. URL: <https://fakty.ngo.pl/fakt/liczba-ngo-w-polsce>.
8. Garlicki J. Political culture of the Polish society. *Studia politologiczne*. 2013. Vol. 30. P. 68–95.
9. Garlicki J., Noga-Bogomilski A. *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2004. 213 s.
10. Geisler R. Civil Society and Social Capital in Upper Silesia. A Region on Its Way to the European Union. *East European Quarterly*. 2005. Vol. 39. № 1. P. 103–127.
11. Gliński P. Trzeci sektor w Polsce: stan obecny, bariery rozwoju. *Obywatel w lokalnej społeczności* / ed. M. S. Szczepański, A. Śliz. Tychy-Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2004. S. 119–140.
12. International parliamentary union. URL: <https://www.ipu.org/parliament/PL>.
13. Korzeniowski K. Alienacja polityczna a uczestnictwo polityczne w warunkach transformacji systemu. *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe* / J. Reykowski (red.). Warszawa : IP PAN, 1993. S. 187–205.
14. Kurczewska J., Kurczewski J. A Self-governing Society Twenty Years After: Democracy and the Third Sector in Poland. *Social Research*. 2001. Vol. 68. № 4. P. 137–176.

15. Lubecki J., Szczegola L. "Polish Exceptionalism": What Explains the Low Turnout In Polish Post-Communist Elections. *The Polish Review*. 2007. Vol. LII. № 1. P. 3–35.
16. Magner M. Civil Society in Poland after 1989: A Legacy of Socialism. *Canadian Slavonic Papers*. 2005. Vol. 47. № 1/2. P. 49–69.
17. Matthes K.Y. The State of Democracy in Poland after 2007. *Problems of Post Communism*. 2016. Vol. 63. Issue 5–6. P. 288–299.
18. McManus-Czubińska C., Miller W.L. Kiedy frekwencja wyborcza ma znaczenie? Przypadek Polski. *Populizm i demokracja* / R. Markowski (red.). Warszawa : ISP PAN, 2004. S. 239–276.
19. Mider D. Political Participation of Poles – Structure and Trends. *Studia politologiczne*. 2013. Vol. 30. P. 95–119
20. Paczynka A. Inequality, Political Participation, and Democratic Deepening in Poland. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0888325405274929?journalCode=eepa>.
21. Samorząd a organizacje pozarządowe: Niespełnione partnerstwo? / red. P. Marcianiaka. Warszawa, 2000. 131 s.
22. Siemińska R. Poland: Citizens and Democratic Politics. *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* / Ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. London : Routledge 2006. P. 203–235.
23. Skarżyńska K. Sprzeciw, poparcie czy „dawanie świadectwa wartościom” – co motywuje Polaków do aktywności politycznej? *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* / B. Wojciszke i M. Jacymowicz (red.). Warszawa-Łódź : WN PWN, 1999. S. 39–59.
24. Sułek A. Doświadczenia i umiejętności obywatelskie Polaków. *Socjologia i Sycyliński. Style życia – społeczeństwo obywatelskie – studia nad przyszłością* / P. Gliński i A. Kościański (red.). Warszawa : Wydawnictwo IFiS PAN, 2009. S. 13–25.
25. Swianiewicz P. Sympatetic Distngagement : Public Perception of Local Governments in Poland. *Public Perception of Local Governments* / ed. P. Swianiewicz. Budapest : OSI/LGI, 2001. P. 169–223.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 327.8:321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.5>

МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ МОДЕЛЯХ ВЛАДИ

POLITICAL INFLUENCE METHODS IN DEMOCRATIC MODELS OF POWER

Абизова Л.В.,*кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук
Донбаського державного педагогічного університету***Єщенко К.Л.,***студентка III курсу факультету початкової, технологічної та професійної освіти
Донбаського державного педагогічного університету*

Процес створення раціональної демократичної моделі влади правової держави та формування механізмів оновлення українського суспільства передбачає створення демократичних інститутів влади, підготовку законодавчої бази, що не виключає підпорядкування суспільної думки та свідомості окремих громадян інтересам політичних сил. Необхідність легітимізації влади формує потребу й закладає основи політичного маніпулювання. Філософська рефлексія спрямовується на осмислення специфіки впливу на масову свідомість з метою скерування суспільної думки в бажаному для влади напрямі. У статті досліджується процес політичного маніпулювання як дійовий метод політичного впливу й елемент політичної практики в демократичних моделях влади. Зазначається, що він залежить від типу влади, рівня зрілості громадянського суспільства та домінуючої ідеології. Політичне маніпулювання інтерпретується як процес підпорядкування свідомості й поведінки громадян державній владі, можливість їх прихованого корегування в необхідний для влади момент. Маніпуляція полягає в тому, щоб не дати громадянину змоги сформувати власну точку зору на соціальні події та процеси, обмежити критичне мислення, застосовуючи ідеологічний і психоемоційний вплив. Маніпуляція знищує розуміння, оскільки людині нав'язується невласний погляд. У процесі маніпулювання гносеологічна процедура розуміння поступається процедурі пояснення. Маніпулятором можуть бути політичні групи, політичні фігури й держава загалом. У демократичній державі громадяни та влада частково поділяють ілюзію, що демократичні політичні й правові механізми, свобода слова нейтралізують маніпуляцію. Сама політична практика демократичних держав відкидає маніпуляцію, але зберігає маніпулювання в «знятому» вигляді. Зроблено висновок, що демократія не лише не заперечує маніпулювання, навпаки, вона потребує витонченішого й тоншого вміння маніпуляції, оскільки не має можливості застосування репресивних заходів до опонентів.

Ключові слова: влада, демократія, маніпулювання, політика, політична боротьба, права людини.

Political struggle is an element of political culture. As a concentrated and systematic expression of goals and values in politics, programs and doctrines give purposeful character to politics. The necessity to legitimize power shapes the need and lays the foundations for political manipulation. The article studies the process of political manipulation as an element of political practice and an effective method of political influence in democratic models of government. It is stated that this process depends on the type of government and the dominant ideology. Political manipulation is interpreted as a subordination of consciousness and behavior of citizens to the state power, the possibility of correcting them at the moment when necessary for authorities. Manipulation with the human mind does not allow one to form his/her own point of view, manipulation destroys understanding because a person is forced to accept someone's perception. Political figures, political groups and a state as a whole can act as manipulators. In a totalitarian regime, manipulation is the result of the direct will of the government, which limits human rights as much as possible, and must constantly compensate this restriction with the illusory image of a "better future". In a democratic state, citizens and authorities partially share the illusion that democratic political and legal mechanisms, as well as freedom of speech, counteract manipulation. The very political practice of democratic states rejects manipulation but keeps manipulation in a "removed" form. Democracy does not deny manipulation but, on the contrary, it requires a more sophisticated and subtle manipulation skill, since it does not have the possibility to apply repressive measures to opponents. It is concluded that the process of creating a rational democratic model of government determines the need for scientific formalization and analysis of mechanisms of political manipulation.

Key words: power, democracy, manipulation, politics, political struggle, human rights.

Постановка проблеми. Демократія стала політичним брендом сучасності. Як відмічають політичні антропологи, людина не завжди готова до демократії, оскільки, будучи істотою супер-

ечливою, легко піддається зовнішньому впливу та маніпулюванню, залишаючись лише частково розумною. У цьому контексті виникає проблема осмислення подвійних стандартів сучасної демо-

кратії, а саме аспектів маніпулювання суспільною свідомістю, коли влада більшості проголошується, тоді як влада меншості реально здійснюється.

Бажання дистанціювати українську політику й економіку від минулого зробило європейський вибір невід'ємним елементом сучасної зовнішньополітичної риторики, «акцент у сфері політики був зроблений на приєднання України до західних цінностей, пріоритетів та інститутів» [3, с. 67]. Головним вектором соціокультурних трансформацій був проголошений пострадянський, посттоталітарний, постколоніальний вектор, який апріорі повинен назавжди застрахувати держава від недоліків і трагедій попередньої політичної епохи. Більшість нових держав, а Україна не є винятком, орієнтуючись на принципи європейської демократії, намагаються їх реалізувати у своїх умовах, копіюючи, не завжди вдало, наявні політичні стандарти.

Практично неможливо виявити політичні сили, що не намагаються експлуатувати ідею демократії, навіть якщо вони від демократії дуже далекі. Період романтичного ставлення до демократії з необхідністю змінюється періодом критичного ставлення до неї й у повсякденному, і в теоретичному усвідомленні. Демократії властива сукупність різних тенденцій функціонування та розвитку. Теоретичне вивчення демократії не зводиться до опису її переваг порівняно з іншими формами влади. Раціонально-критичний аналіз демократії її adeptами й популяризаторами тлумачиться як посягання на основи самої демократії, що принципово неправильно. Конструювання вітчизняної демократії має спиратися на наукове розуміння всіх сторін цього явища, в тому числі й негативних. У політичному контексті сучасної України активно задіяні маніпулятивні механізми, що очікують свого детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній політичній думці проблема політичного маніпулювання свідомістю й діяльністю громадян з боку влади в демократичних режимах ставиться давно й наполегливо. Уже в «Государі» Н. Макіавеллі окреслено рекомендації щодо використанню сил та особливостей підлеглих і політичних конкурентів усупереч їхній волі для досягнення мети володарем. Г. Моска й В. Парето найважливішою ознакою формування політичної еліти та головною характеристикою її діяльності називали здатність до створення й упровадження в суспільну свідомість неправдивих теорій. Вони вважали маніпулювання суспільством з боку влади важливим методом управління та підтримки стабільності в державі. Р. Міхельс, досліджуючи соціологію політичних партій, фіксував політичну маніпуляцію як невід'ємний компонент політичної боротьби, передусім боротьби лідерів за популярність у мас [5].

Здавалося б, що присмак песимізму в теоріях демократії найбільш характерний для політичної думки Заходу початку минулого століття – етапу загальної кризи філософської й політичної раціональності. Але він властивий і сучасній політичній думці. На думку Ю. Хабермаса, для політичної громадськості сучасної держави, що має в основі класичну модель демократії, характерна тенденція розвитку «демонстративної й маніпулятивної публічності», що йде «через голову публіки та поза її свідомістю». Можливістю представницької демократії є фактичне усунення народу від влади в період між виборами, відчуження депутатів і чиновників від електорату, маніпулювання шляхом прийняття неугодних більшості рішень багаторівневою системою влади. Головні ланки механізму репрезентативної демократії (виборець – парламент – уряд – прем'єр-міністр або президент) роблять можливим ухвалення рішень, до невпізнання фальсифікуючи волю народу. Це відбувається тому, що в міру ускладнення системи державного управління, її бюрократизації дії й компетенції фахівців управління не є предметом громадського обговорення. Громадянин постає перед державою в ролі дилетанта, не здатного достатньою мірою розуміти сутність державних справ і вимушений цілком покладатися на фахівців-управлінців. Більше того, самі парламентарі частенько абсолютно не готові до серйозного та кваліфікованого обговорення складних управлінських, фінансових та інших проблем і проектів, пропонованих урядом. Ще С. Паркінсон саркастично зауважував із цього приводу, що англійський парламент уміть може проголосувати за багатомільйонний проект, щоб не проявити під час обговорення своєї некомпетентності, і годинами сперечатися про копійчане збільшення до платні швейцара, тому що всі знають, про що йде мова [7]. Отже, Ю. Хабермас зараховує роль маніпулятора передусім до системи «раціонально-бюрократичного панування», до виконавчої влади. Амбівалентність ситуації полягає в тому, що, згідно з Т. Парсонсом, часто ті, хто сповідують ту або іншу цінність (у владі й політиці), не вірять і ніколи не вірили в неї, в усякому разі в тій загальній формі, в якій її представляють суспільству.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Предметом аналізу є дослідження політичного впливу за допомогою маніпулювання суспільною свідомістю в демократичних моделях влади та виявлення можливих механізмів його мінімізації й запобігання йому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Американський професор політології П.Д. Аньєри, ґрунтуючись на значному теоретичному й емпіричному матеріалі, виділив і проаналізував причини, що не дали Україні змоги розвинути достатній рівень демократичних процедур і піти шляхом

ліберальної демократії. У праці «Зрозуміти українську політику: влада, політика й інституціональний дизайн» [9] він називає такі причини неуспіху української політичної стратегії та, як наслідок, української демократії: фрагментарність і неефективність парламенту (нездатність парламенту сформувати одновекторний курс державної політики, нездатність політичних сил до компромісів), інституціональний дизайн (недосконалість усієї системи політичних інститутів) і «політику сили» (авторитарність влади), що, по суті, означає певну дискредитацію самої ідеї демократії.

З моменту свого виникнення в умовах тієї або іншої держави, а Україна не виняток, демократична влада, як усяка інша влада, починає боротьбу за свою легітимізацію – згоду громадян, щоб ними управляли саме «ті» й саме «так», як вони управляють. Ця легітимізація має бути досягнута в найкоротші терміни для забезпечення життєздатності цієї влади. Звичайно, згоди можна досягти насильством або загрозами, але цей метод ефективний для отримання влади та неефективний для її тривалого здійснення. Необхідність короткостроковості легітимізації формує потребу й закладає основи політичного маніпулювання, тобто підпорядкування свідомості, діяльності, політичних симпатій та антипатій суспільства, контролю з боку державної влади й можливості їх зміни та корегування в необхідний для влади момент.

Будь-який громадянин, що має кількісну характеристику одиниці населення або досяг якісного стану виборця, піддається маніпулюванню з боку влади. Процес маніпулювання громадянами владою не може бути виключений із політичної практики, він частково залежить від типу влади, політичного режиму або панівної ідеології. У недемократичному режимі маніпуляція – результат прямої волі влади, яка максимально обмежує природні права людини й повинна постійно психологічно компенсувати це обмеження ілюзією «найкращого у світі суспільства, найвільнішої у світі держави». Отже, при тоталітаризмі маніпулювання – одне з найважливіших завдань державної політики.

Антиподом тоталітарним режимам були й залишаються держави демократії з традиційними ліберальними цінностями. У демократичній державі громадяни та влада частково розділяють ілюзію, що демократичні політичні й правові механізми, свобода слова і свобода друку нейтралізують маніпуляцію. Сама політична практика демократичних держав відкидає маніпуляцію, але зберігає маніпулювання в знятому вигляді. У демократичних системах маніпулювання влади заради збереження самої влади розчинена в різноманітні ситуації. Маніпуляція щодо збереження влади розсіяна по безлічі каналів і галузей, не виявляє себе безпосередньо.

Опозиція й засоби масової інформації вмиють кладуть край усякому явному маніпулюванню влади та використовують його в політичній грі.

У будь-якому суспільстві є своя політична сфера допустимого й забороненого. У тоталітарному суспільстві дозволене те, що наказано владою, усе інше заборонене. В авторитарному суспільстві дозволено те, що не має стосунку до політики. У демократичному – дозволено все, крім того, що заборонено законом, але при цьому не сприяє зміні влади. Найчастіше політичні лідери «готові обговорювати з народом свої рішення, але не готові віддати свою владу» [2, с. 209]. Демократія не лише не заперечує маніпулювання, а й, навпаки, потребує витонченішого й тоншого вміння маніпуляції ніж тоталітаризм, оскільки не має можливості застосування репресій до тих, хто думає інакше.

Західні країни, пропагуючи на державному рівні свої ліберальні цінності, прагнуть вирішувати власні інтереси, не рахуючись із думкою більшості населення. Наприклад, «захищаючи» права людини, західні демократії виправдовували бомбові удари по Югославії, військові конфлікти в Афганістані й Іраку, «кольорові» революції в пострадянських державах, «арабську весну» та повалення політичних режимів у Єгипті, Лівії, Тунісі. Сутність демократії поступово наповнюється змістом неототалітаризму, породжуючи загальну апатію, байдужість, конформізм та аполітичність, залишаючи право на ліберальні цінності вузькій групі обраних осіб. Роль суспільства обмежена впливом на ухвалення рішень, самі ж рішення залишаються прерогативою влади. Суспільство може впливати, але не може вибирати; може радити, але не може вимагати; може думати, але не може вирішувати. Свідченням цього є соціальна диференціація сучасного суспільства, а саме те, що ще декілька десятиліть тому безробітні (потенційні виборці) були резервною армією праці. Тепер «цих людей перекваліфіковували в «андерклас», вони тепер уже не тимчасова аномалія, яка очікує виправлення, а клас поза класами, група, що перебуває за межами «соціальної системи», стан, без якого всі інші почували б себе краще і зручніше [1, с. 94], аморфна й безлика маса, що легко піддається впливу користоловної меншості. Мовчазний протест цієї групи проявляється в ігноруванні всього, так або інакше пов'язаного з політикою, наприклад, виборів; масова трудова міграція, на жаль, наочна для сучасної України. Американський політолог М. Паренті зауважував, що в державі, в якій більшість капіталу зосереджена в руках меншості, реальна влада – це влада меншості [4].

Маніпуляція свідомістю людини полягає в тому, щоб не дати їй змоги сформувати власну точку зору або активно впливати на точку зору

людини так, щоб досягти її відповідності з офіційною позицією влади. Маніпуляція унеможливує власне чисте сприйняття. Ф. Ніцше стверджував, що «ніхто не може зрозуміти за іншого», отже, маніпуляція знищує розуміння, оскільки людині нав'язується невласний погляд. У сучасному суспільстві обмеженість життя індивіда «приватною» сферою призводить до відособленості індивідуального буття від сфери «громадського». Унаслідок «розчинення» «я» зникає необхідність саморефлексії. Згідно з М. Хайдеггером, відхід від власного буття зберігає життя в його звичності й повсякденності, зберігаючи інтерес до життя у формі цікавості «базікання» та «пересудів», повторення чуток, пліток, ухилиючись від розуміння сутності проблеми. М. Хайдеггер уважає, що «безпідставність базікання не закриває йому доступ до відкритості. Базікання, яке будь-хто може підхопити, не лише звільняє від обов'язку справжнім чином зрозуміти, а й утворює деяку безособистісну зрозумілість, від якої ніщо не закрите» [8, с. 32].

Власна думка окремого громадянина, різко відмінна від офіційної, не лише не потрібна, вона шкідлива для влади. Тому влада незалежно від суб'єктивної орієнтації лідерів автоматично створює механізми й засоби нейтралізації інших точок зору на всіх рівнях. Засоби масової інформації є агентами маніпуляцій влади, захищаючи цим свої владні домагання. Збереження стабільної влади – це збереження наявної преси, телебачення, кіноіндустрії, системи освіти. Ці суб'єкти здійснюють свою специфічну діяльність як агенти влади з маніпулювання суспільною свідомістю. Водночас це і є так звані канали свободи слова. Вони вкрай не зацікавлені в рефлексії з приводу своїх владних претензій, у які вписана й маніпуляція. Більше того, високі технології у сфері комунікації (гаджети, соціальні мережі) роблять можливим прихований тотальний контроль над приватним життям громадян. «У силу знову-таки високих технологій можливе масове зомбування свідомості громадян в інтересах правлячої еліти, яке не відчуватиметься індивідами як деяка несвобода, а, навпаки, ідентифікуватиметься ними як стан комфорту і благополуччя. У такому суспільстві слухняна, податлива, сіра маса формується з пелюшок засобами навчання й виховання, сурогатами масової культури, породжуючи хворобу загальної байдужості, апатії, конформізму, аполітичності» [6, с. 344]. Зрештою, право на ліберальні цінності належить тільки групі обраних осіб у межах держави або окремих держав світової еліти.

Величезну роль відіграє те, що ми позначимо як дефіцит часу в політичних діях. Це різниця між кількістю часу, дійсно необхідною суспільству для свідомого обдумування тієї або іншої пропози-

ції, і часом, який дається громадянам владою для обдумування політичного рішення. Чим більша ця різниця, тим сильніше влада вимушена «бомбардувати» суспільство, щоб укластися у відведений їй термін, тим більше вона свідомо або несвідомо здійснює маніпулювання. Тут на підставі досвіду й інформації ми можемо зафіксувати ще одну залежність. Влада дає на обдумування тим менше часу, ніж менш вона впевнена в тому, що в результаті осмислення громадська думка буде збігатися з її рішенням. Саме в таких випадках потужність маніпуляції дуже висока. І, навпаки, чим більше влада впевнена у збігу своєї й суспільної думки, тим більше вона терпить обговорення, суперечки, дискусії. І в цьому терпінні влади також полягає момент маніпулювання, точніше, перспективного маніпулювання, тобто такого, яке буде застосовано до іншої політичної ситуації як козирна карта з колоди влади проти аргументів опозиції, що стосуються ігнорування владою громадської думки. Отже, високий дефіцит часу свідчить про значну розбіжність громадської думки з пропозицією влади. Зниження дефіциту можливе через зміну громадської думки маніпулюванням. Обробка громадської думки повинна скоректувати її на зближення з точкою зору влади.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Часткове руйнування маніпуляцій можливе в момент конфлікту влади й опозиції, коли опозиція критикує дії влади, а влада відповідає їй тим же. Цей стан взаємовикриття дає можливість пересічному громадянину знайти власну позицію. Він усвідомлює, що істина не належить жодній зі сторін. У цей момент можливе саморозуміння, саморозмірковування й часткове звільнення від маніпулювання з боку влади або опозиції. Навіть усвідомивши маніпулювання, виборець вимушений або свідомо заохотити його голосуванням, або пасивно не проголосувати. Суб'єктом деманіпуляції може бути опозиція, яка, на жаль, часто веде такі самі політичні ігри й за тими самими правилами, що й правляча політична сила.

Людина в державі фатально приречена на маніпулювання. Усяка політична сила, здобувши владу, продовжує використати маніпулювання як необхідний елемент стабілізації влади загалом. Для чого демократична влада використовує маніпуляцію? Очевидно, для збереження влади. Оптимізм уселяє те, що, по-перше, в демократичних системах термін дії влади обмежений і без виконання економічних, політичних, соціальних програм владна маніпуляція заради влади буде неефективною; по-друге, у разі відвертого маніпулювання сильна опозиція й незаангажовані засоби мас-медіа все ж руйнують його.

Безумовно, влада може добитися згоди й підтримки громадян не застосовуючи маніпулятивні прийоми, «але для цього влада має бути дійсно

професійною, дії держави дійсно мають бути спрямовані на захист прав та інтересів громадян і суспільства. А це можливо лише тоді, коли люди вільні у виборі носіїв влади й мають знання та навички, достатні для того, щоб робити раціональний вибір» [2, с. 86]. Це твердження акту-

альне для сучасної України. Методи політичного впливу, в тому числі й політичне маніпулювання, можуть і повинні розглядатися як механізми, що підлягають науковій формалізації. Аналіз можливостей їх корекції, мінімізації та запобігання їм є перспективою подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2002. 390 с.
2. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 448 с.
3. Кудря І. Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства. *Українознавчий альманах*. Київ, 2011. Вип. 5. С. 65–68.
4. Паренти М. Демократия для избранных / пер. с англ. В.Н. Горбатенко. Москва : Поколение, 2006. 416 с.
5. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия. *Социс*. 2000. № 1. С. 107–116.
6. Пахарь Л.И. Основные политические тенденции современного развития социальной реальности. *Социальная онтология в структурах теоретического знания* : материалы IV Международной научно-практической конференции 25–26 мая 2012 года / под общ. ред. О.Н. Бушмакиной, А.А. Поляковой, А.А. Шадрина. Ижевск : Удмуртский университет, 2012. С. 342–345.
7. Паркинсон С.Н. Законы Паркинсона / пер. с англ. Москва : Эксмо, 2007. 480 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время (избранные параграфы). *Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет* / пер. с нем. А.В. Михайлова. Москва : Гнозис, 1993. С. 1–46.
9. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design. NY, London, 2007. 299 p.

«М'ЯКА СИЛА» ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖЕВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

“SOFT POWER” AS AN EFFECTIVE TOOL FOR SHAPING UKRAINE’S IMAGE POLICY

Бікір К.Ю.,

аспірантка кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті автор аналізує переваги й недоліки «м'якої сили» як інструменту формування іміджевої політики держави. Також розглядаються поняття «жорстка сила», «гнучка влада» та способи їх реалізації в реаліях сучасного світу. На прикладах здійснення політики «м'якої сили» Європейським Союзом, Францією та Росією, на базі їх досвіду прогноуються можливі способи використання цього інструменту Україною для створення позитивного іміджу.

Не лише розглянуто теоретичну базу дослідження «м'якої сили», а й подано широкий спектр прикладів, як саме різні світові держави використовують цей інструмент. Зокрема, детально розглядається й аналізується досвід України до наших днів.

Окрема увага приділяється значенню «м'якої сили» як ефективного та необхідного інструменту для держав, які стали учасниками збройного конфлікту. Автор наводить негативні наслідки нехтування цим інструментом та аргументує важливість використання «м'якої сили» для запобігання цим конфліктам і розв'язання їх.

Висвітлюється явище публічної дипломатії та вказуються переваги використання цього інструменту для побудови іміджу держави.

Також подано детальний аналіз інструментів «м'якої сили» не лише як засобу зовнішньополітичного впливу, а й насамперед як дієвого інструменту для держави у внутрішньополітичних процесах, адже побудова іміджу держави не може відбуватися лише на міжнародній арені.

Ефективна іміджева політика держави передбачає стратегічну та послідовну роботу передусім на внутрішньополітичній арені. Вона включає в себе побудову привабливого іміджу держави для її населення, брендинг території, активну взаємодію громадянського суспільства та держави, формування й підтримку стабільної ситуації в політиці та економіці держави. Розглянуто успішні, уже реалізовані на практиці приклади використання «м'якої сили» та подано конкретні способи розширення її арсеналу для сучасної України.

Ключові слова: «м'яка сила», «жорстка сила», іміджева політика держави, імідж держави, громадянське суспільство, територіальний брендинг.

In the article the author analyzes the advantages and disadvantages of “soft power” as a tool for shaping the state's image policy. The concepts of “hard power”, “soft power” and ways of their realization in the realities of the modern world are also considered. The European Union, France and Russia, on the basis of their experience of implementing soft power policies, have foreseen possible ways of using this tool by Ukraine to create a positive image.

It is important that the article not only discusses the theoretical basis of soft power research, but also provides a wide range of examples of how different countries use this tool. In particular, the experience of Ukraine to the present day is considered and analyzed in detail.

Particular attention is given to the importance of “soft power” as an effective and necessary tool for states that have become parties to an armed conflict. The author cites the negative effects of neglecting this tool and argues for the importance of using “soft power” to prevent and resolve these conflicts.

The article highlights the phenomenon of public diplomacy and outlines the benefits of using this tool to build the image of the state.

The article also provides a detailed analysis of soft power tools, not only as a means of foreign policy influence but, first and foremost, as an effective instrument for the state in internal political processes. After all, building the image of the state can not happen only in the international arena.

Effective image policy of the state implies strategic and consistent work, first of all, in the domestic political arena. It includes building an attractive image of the state for its population, branding territories, active interaction of civil society and the state, forming and maintaining a stable situation in the state's politics and economy. The article examines the successful examples of using “soft power” that have been put into practice and presents specific ways to expand its arsenal for modern Ukraine.

Key words: “soft power”, “hard power”, image policy of the state, image of the state, civil society, place branding.

Постановка проблеми. У сучасному світі й інформаційному просторі, як ніколи раніше, все більшого значення набувають символи, образи та іміджі. Успіх формування іміджу України на зовнішньополітичній арені багато в чому залежить від використання ресурсів «м'якої сили». До

того ж доцільно використовувати «м'яку силу» й у внутрішньополітичних процесах.

Для нинішньої політики загалом характерне переміщення політичного протистояння з традиційної арени «жорсткої сили», основаної на військовій силі, економічних санкціях і погрозах,

у вимір «м'якої влади» культури, образів та інформації. Саме тому актуальність побудови ефективної іміджевої політики держави зростає. Позитивний імідж держави та просування його через комунікаційні канали на міжнародній арені й усередині держави має бути основним пріоритетом для України.

Стратегічний і послідовний підхід до формування сучасного позитивного іміджу неможливий без виявлення ключових проблем уже наявної комунікаційної моделі, визначення нових сучасних цілей і напрямів, аналізу попередньої ідеї нового іміджу та способів його трансляції, чіткого інструментарію місцевого й загальнодержавного брендингу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Надзвичайно актуальним є питання формування позитивного іміджу України на міжнародній арені за допомогою інструментів «м'якої сили». Уже всім очевидний факт, що наявність певних ресурсів і сили не дають гарантії, що держава може ними ефективно скористатися на свою користь.

Зараз на міжнародній арені наочно можна побачити, що неефективність ресурсів впливу може бути якісно замінена іншими інструментами. У дослідженнях ці процеси розглядають О.А. Семченко, В.П. Горбатенко, І.А. Василенко та інші науковці. Це вказує на актуальність теми, що зростає, і нагальність використання «м'якої сили» як інструменту державної іміджевої політики. У статті детально розглядатиметься інструмент «м'якої сили» як дієвий спосіб збільшення привабливості держави, на протигагу зброї чи іншим засобам «жорсткої сили».

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є розгляд механізму використання «м'якої сили» у формуванні іміджевої політики держави на прикладі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «м'яка сила» або «м'яка влада» (російські вчені в деяких працях використовують «гнучка влада», тобто вчені ще не дійшли єдиного варіанта перекладу Soft Power) включає в себе комплекс переваг держави та ресурсів, які не входять до «жорсткої влади».

Що ж варто розуміти під поняттям «м'яка сила»? Як відомо, сам термін запропонував і ввів у науковий обіг у 90-х роках ХХ ст. американський політолог Джозеф Най.

Він на основі формули оцінювання сукупної державної сили Р.С. Клайна, яка ділить елементи державної міцності на дві групи: матеріальну й духовну, поділив державну силу на «жорстку» та «м'яку». Сама формула звучить так: $P = (C+E+M) \times (S+M)$, що означає «державна сила = (населення й територія + економічна сила + військова сила) помножена на (стратегічний задум + воля до здійснення державної стратегії)»

[1, с. 200]. Але коріння концепції «м'якої сили» можна відстежити ще в древніх китайських філософів, зокрема Лао Цзи.

Тож «м'яку силу» можна визначити як здатність держави впливати на світову громадську думку глибиною та привабливістю національної культури, умінням переконувати у своїй правоті й завойовувати симпатію різних верств громадськості зарубіжних країн [1, с. 200].

На протигагу йому, «жорстка сила» – це сукупність ресурсів держави та її здатність впливати на інші держави за допомогою військової сили, економічних санкцій і погроз.

Незважаючи на те що більшість урядів світу до сих пір роблять ставку на технології жорсткої сили та складність процесу нарощування впливу мирними методами, все ж загальносвітові процеси наочно демонструють, що «м'яка сила» невпинно набирає ваги. Вона приваблива, зокрема, тим, що здійснюється без використання зброї. Тож навіть великі держави прагнуть скористатися перевагами «м'якої сили» як ефективного інструменту побудови свого іміджу та впливу.

Саме застосування «м'якої сили» стає дедалі престижнішим і популярнішим для багатьох держав, ніж інструменти «жорсткої сили». У зв'язку з тим що класична дипломатія чим далі зазнає все більших змін зараз основною силою формування іміджу держави стала публічна дипломатія. Публічна дипломатія, по суті, є втіленням теорії «м'якої сили». Публічна дипломатія – це «цілеспрямована діяльність, націлена на окремих людей та організації; набір різноманітних приватних поглядів як доповнення поглядів влади» [2, с. 30].

По суті, «м'яка сила» – це спосіб вплинути так, щоб інші держави захотіли зробити так, як їй потрібно. Свого роду стратегія зваблення, а не пригнічення [2, с. 28].

Хоча результати публічної дипломатії видно не одразу, все ж вони є беззаперечними, наприклад, у Росії вже давно визнали цей факт і навіть змогли вдало для себе скористатися. Завдяки розширенню свого комунікативного впливу Росія змогла значно поліпшити свій імідж в очах українського суспільства. Наприклад, російсько-грузинська війна висвітлювалася українськими ЗМІ або ж з проросійською прихильністю, або ж з уникненням будь-яких оцінок, що негативно позначилося на ситуації в Україні [3, с. 28].

Адже сьогодні вже наочно видно, як відсутність «м'якої влади» України та проросійський інформаційний вплив сприяли військовим діям на Донбасі та анексії Криму.

Доказом цього є той факт, що у 2009 році в Києві проведено круглий стіл на тему «Гуманітарний вимір зовнішньої політики Російської Федерації» [4]. Дослідження цього питання про-

водив Центр східноєвропейських політичних студій Латвії разом із партнерами. Уже тоді Сергій Терешко, експерт Координаційного бюро європейської та євроатлантичної інтеграції, зазначав: «Ставлення Росії до росіян у країнах Балтії, а тепер, після анексії Абхазії та Південної Осетії, можливо, і в Грузії виглядає як ставлення до меншості. Зате росіян в Україні та Молдові вони розглядають як своїх громадян» [5].

Уже тоді звучали застереження щодо «м'якої сили» Росії та рекомендації щодо активізації цього інструменту Україною. Але ця подія не мала широкої інформаційної підтримки. Тоді як українські ЗМІ проросійського спрямування були інструментом впливу Росії на жителів східних регіонів і Криму, що, зрештою, призвело до трагічних наслідків для всієї країни.

Тож зараз, як ніколи, потрібна активізація «м'якої сили» України, адже з початку 2014 року, за даними ООН, у результаті збройного конфлікту на Сході України загинули 13000 осіб і майже 30000 поранених. Неприємно вражаючи цифри [6].

Цей збройний конфлікт на сході, а також подібні конфліктні та кризові ситуації показують нам наслідки недостатньої присутності держави у світовому медіапросторі. Це має бути уроком для всіх держав щодо необхідності і своєчасного формулювання й ведення чітко вираженої політики «м'якої сили» для адекватного геостратегічного позиціонування та запобігання діям країн-агресорів. Якщо сприймати імідж держави як «м'яку силу», то час її прикладання саме в мирний період. Але це є більш складним завданням, більш ресурсовитратним, ніж військові дії.

Варто пам'ятати, якщо немає змоги воювати проти сильного ворога, не залишається нічого іншого, як нарощувати «м'яку силу» (завойовувати думки політиків та експертів провідних країн світу, проводити якомога більше інформаційних заходів про Україну та її людей, здійснювати роботу щодо створення українського бренду, підтримувати закордонних українців у всьому світі й використовувати їхній потенціал на користь України). Наприклад, Європейський Союз, не маючи у своєму арсеналі військових інструментів, застосовує до Росії «м'яку силу», зокрема таку як Угода про асоціацію з Україною та економічні санкції проти країни-агресора [3, с. 30].

Довгий час «м'яка сила» вважалася інструментом зовнішньої політики. Але, виходячи з вищезазначеного, видно, що вона вже давно стала інструментом формування державної іміджевої стратегії й самого іміджу держави як кінцевого результату. Важко не погодитися з думкою українського вченого В.П. Горбатенко, що сприйняття «м'якої сили» лише як інструменту зовнішньої політики морально застаріло. Це деякою мірою знецінює потенціал «м'якої сили», її можна й варто викорис-

товувати в цілях внутрішньої політики [3, с. 28]. Зокрема, «м'яку силу» варто використовувати як інструмент для ефективного формування державної іміджевої політики України.

Завдяки арсеналу більш гнучких інструментів «м'якої сили», порівняно із «жорсткою силою», можна говорити про її більший вплив. А саме «супроводження різних економічних проектів і відкриття нових перспективних ринків; питання енергетичної та продовольчої безпеки; проблематику, пов'язану зі зміною глобального клімату; співпрацю в галузі науки і технологій; культурні та гуманітарні зв'язки; підтримку співвітчизників за кордоном; програми допомоги розвитку зарубіжних країн і надання гуманітарної допомоги» [2, с. 27–28].

У сучасних умовах створення іміджу держави все більше відбувається через взаємний обмін інформацією від влади до народу або від людини до людини (навіть через блоги та медіа персон, культурних діячів, представників творчих професій), меншою мірою від уряду до уряду. Тобто незалежні від влади політичні актори (неурядові організації, рухи та інститути), які своєю діяльністю сприяють збереженню миру, розвитку й покращенню міжнародних відносин, популяризації своєї держави, демонстрації талантів і здібностей нації, беруть участь у зовнішньополітичній діяльності.

Тож сьогоднішнє громадянське суспільство є джерелом «м'якої сили». Університети, культурні та громадські фонди, церква, неурядові організації мають свою гнучку владу, яка може або посилити політику правлячої сили або ж конфліктувати з нею [2, с. 29]. Відповідно, важливим складником і пріоритетним завданням ефективної влади має бути увага до потреб громадянського суспільства всередині країни та врегулювання спірних питань із громадськістю всередині країни. На прикладі України ми бачимо, який негативний вплив на зовнішню політику може мати нестабільна політична ситуація всередині країни.

Щоб сформувати позитивний імідж України, варто взяти на озброєння інструменти «м'якої сили» під час формування чіткої іміджевої політики держави. Для цього можна взяти за основу концепцію відомого британського спеціаліста з територіального брендингу С. Анхольта. Він стверджує, що для створення робочої стратегії формування іміджу держави необхідно використовувати шість основних сфер, які науковець включив до свого шестикутника Анхольта.

С. Анхольт стверджує, що країна має найбільший вплив на сприйняття свого бренду, коли в неї простежується ясна, зрозуміла ідея про вищу мету, яка викликає довіру та підкріплена регулярними й вчасними повідомленнями через усі шість або лише деякі вершини трикутника, а саме: народ,



Рис. 1. Шестикутник Анхольта [7, с. 21]

туризм, експорт товарів, зовнішню та внутрішню політику, інвестиційне та міграційне законодавство, культуру і традиції. Тобто якщо всі вершини шестикутника будуть підпорядковані єдиній стратегії побудови національного бренду, а головною буде вершина – народ (адже бренд країни повинен мати підтримку більшості), то імідж країни покращується [7, с. 21].

Можна стверджувати, що у світі існує різноманітний досвід застосування «м'якої сили». Певні держави й міждержавні об'єднання, наприклад, такі як Європейський Союз і Франція, успішно використовують потенціал «м'якої сили» для обстоювання своїх політичних позицій [3, с. 29]. ЄС за допомогою «м'якої сили» зробив привабливою ідею інтеграції європейських країн, а Франція вдало зберігає свою неповторну національну ідентичність і вдало відстоює свої специфічні національні інтереси. Це засвідчує, що «м'яка сила» як інструмент формування державної іміджевої політики має високу ефективність.

Зараз уже існує нове поняття «розумна сила», яке запровадили науковці Дж. Най та Р. Армітідж. Вони розглядають «розумну силу» як «1) здатність перетворювати ресурси в стратегію, що приводить до бажаних результатів; 2) як синтез двох понять – «жорсткої сили» та «м'якої сили». Науковці обґрунтовують більшу привабливість і переваги фінансування міжнародних організацій та установ, замість вкладання капіталу в боротьбу з тероризмом. Учені говорять про 5 напрямів розповсюдження «розумної сили»:

1) зміцнення старих політичних міждержавних альянсів і формування нових; пошук партнерів і формування міжнародних інституційних структур різного призначення;

2) глобальний розвиток, який розглядається як надання гуманітарної, медичної, освітньої, економічної й технологічної підтримки найбільш нужденним країнам «третього світу» самостійно та через міжнародні інститути;

3) публічна чи громадська дипломатія, пов'язана з розширенням гуманітарних обмінів;

4) коригування механізмів економічної інтеграції, яке має базуватися на ефективній діяльності міжнародних фінансових установ, орієнтованих на допомогу бідним країнам і заохочення економічного розвитку тих, які активно розвиваються;

5) технології та інновації в контексті забезпечення глобальної енергетичної безпеки [1, с. 205].

Переконані, що ці елементи доцільно взяти до уваги Україні для більш ефективної побудови позитивного іміджу держави на міжнародній арені та покращення іміджу у внутрішньодержавному просторі.

Щодо позитивного досвіду використання «м'якої сили» України можна відзначити те, що вона бере активну участь у врегулюванні міжнародних і локальних конфліктів, у врегулюванні кризових ситуацій, надає допомогу країнам третього світу, у проведенні глобальних міжнародних заходів (Євро-2012, Євробачення-2017).

Позитивним досвідом для побудови громадянського суспільства в Україні та внутрішньополітичної інтеграції стала ідея євроінтеграції. 16 вересня 2014 року Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Угода про асоціацію України та ЄС, підписана у 2014 році, остаточно набула чинності у 2017 році, після її ратифікації країнами членами ЄС. Звичайно, ці події, хоча й відбувалися в непростий час для України, мали позитивне значення й посилили її імідж.

Однак пізніше Центр Разумкова в щорічних аналітичних підсумках засвідчує, що за результатами 2018 року спостерігається вкрай низький рівень довіри до парламенту: майже 87% громадян засвідчували повну або часткову недовіру Парламенту [9, с. 17]. Водночас позиція тогочасного президента П. Порошенка посилювалася, його політика «армія, мова, віра» задала ідеологічні рамки політичної конкуренції на виборах 2019 року [9, с. 17].

Також варто відзначити, що різні форми об'єднань громадян – формальні та неформальні громадські організації, волонтерські рухи – продовжують користуватися високою довірою з боку суспільства. Станом на кінець 2018 року громадським організаціям повністю або скоріше довіряли 45% громадян. Про свою довіру до волонтерських організацій, які, безумовно, варто розглядати в загальному контексті громадянського суспільства, говорили понад 65% громадян [9, с. 23]. А це потужний інструмент прикладання «м'якої сили».

Варто відзначити посилення співпраці громадських організацій, ініціатив, рухів і їхню активну співпрацю з владою на різних рівнях у форматі участі в консультативно-дорадчих органах, проведення тренінгів, навчань, підготовки аналітичних матеріалів, пропозицій стосовно рішень, які необ-

хідно прийняти на тому чи іншому владному рівні [9, с. 23–24].

Тож можна зробити висновок про позитивні зрушення у взаєморозумінні та взаємодії між владою та громадянами України, якщо розглядати територіальний брендинг як інструмент для підвищення якості життя місцевих жителів, що призведе до зростання виробничих та експортних здібностей регіону, а отже, і до покращення іміджу держави загалом.

З огляду на вище зазначене доцільно продовжувати використовувати «м'яку силу» як інструмент формування іміджевої політики України. Також можна розширювати інструментарій «м'якої сили» через такі кроки:

1. Здійснювати системне й повне охоплення всіх каналів комунікації – телебачення, радіо, інтернет-ресурси, блоги, співпрацю з медіаособистостями. Транслювати через ці канали вже наявні досягнення в побудові позитивного іміджу, розповсюджувати інформацію щодо теми просування позитивного іміджу.

2. Активізувати публічну дипломатію як ефективний інструмент впливу на сприйняття іміджу України. Це дасть змогу популяризувати політику влади та доносити її до широкої верстви населення. Для цього варто застосовувати культурні та освітні обміни, мас-медіа, різні канали комунікації.

3. Зараз актуальним є використання іміджу президента України В. Зеленського для так званих іміджевих атак «через особисту привабливість» (*charm offensive*). Суть у тому, щоб за допомогою харизми політичних лідерів покращувати імідж України.

4. Додавати в торгівельні марки експорту соціокультурні символи України. Для цього можна й варто використовувати знакові історичні події в культурному та політичному житті України. Зараз українська легка промисловість успішно використовує в дизайні національну символіку, просуваючи свої продукти за кордоном, і тим самим підживлює інтерес до України.

5. Використовувати актуальні політичні міфи для підживлення інтересу нації до політичних подій та історії України. Ці міфи огортають імідж держави й підсилюють його.

6. Підтримка громадян за кордоном. Зараз, за статистикою, близько 20% працездатного населення працює й проживає за кордоном. Стратегічно важливо зберігати зв'язок цих громадян

з Україною через створення культурних центрів, кризових центрів і різноманітні культурні заходи.

7. Популяризувати науку та культуру, через відомих наукових і культурних діячів проводити іміджеві проекти, проводити гранти і творчі конкурси, спрямовані на покращення іміджу України.

8. Важливо розробляти й проводити іміджеві кампанії, пов'язані з національними святами та подіями.

9. Сприяти розвитку туризму і спорту в Україні. Трансляція спортивних досягнень, участь у спортивних подіях світового масштабу буде позитивно підсилювати імідж України.

Процес формування позитивного іміджу держави за допомогою «м'якої сили» потребує систематичних і планомірних дій. Важливо, щоб дії та зусилля державних установ, засобів масової інформації, експертного співтовариства були узгодженими і сфокусованими на побудові ефективної іміджевої політики України. Тільки тоді буде максимальний результат.

Одним із найбільш дієвих та ефективних засобів створення іміджу залишаються засоби масової інформації. Вони завдяки своїй масовості, розповсюдженості, періодичності й постійній поповнюваності володіють широкими можливостями та силою впливу на формування громадської думки. Це визначає домінуючу роль і місце інформаційних ресурсів у механізмі реалізації іміджевої стратегії України.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, підсумовуючи все вищезазначене, можна стверджувати: «м'яка сила» в сучасних умовах є ефективним інструментом формування позитивного іміджу України та сприяє збільшенню її привабливості у світі. А для більшої ефективності провадження іміджевої політики України є сенс працювати над побудовою діалогу громадянського суспільства української держави з владою, щоб більш ефективно використовувати переваги «м'якої сили» всередині держави та на міжнародній арені. Важливо продовжувати демократичні суспільно-політичні реформи всередині держави, щоб сприяти участі України в міжнародних організаціях і світових процесах, тим самим покращуючи її імідж і престиж. Варто впроваджувати нові для України інструменти створення іміджу, які зарекомендували свою ефективність і результативність для інших держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Семченко О.А. Іміджева політика України : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 272 с.
2. Василенко І.А. Роль технологій «мягкой силы» в формировании имиджевой стратегии России. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2015. Вып. 8 (1). С. 28–34. URL: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/145/0>.
3. Горбатенко В. «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 27–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2014_4_5.

4. Солонина Є. Зовнішня політика Росії: економіка і геополітика під культурним камуфляжем. *Радіо Свобода*. 2009. 19 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1909618.html>.

5. Капсамун І. О «мягком влиянии». *День*. 2009. № 232. URL: http://ukrrudprom.com/digest/O_myagkom_vliyanii.html?print.

6. Губенко Д. ООН: Жертвами конфлікту на Сході України стали майже 13 тисяч людей. *DW.COM*. 2019. 21 січня. URL: <https://p.dw.com/p/3Bvek>.

7. Анхольт С., Хильдрет Д. Бренд Америка: мать всех брендов. Москва : ООО «Издательство «Добрая книга», 2010. 232 с.

8. Угода про асоціацію. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociasiyu>.

9. Разумков центр. Україна 2018–2019: обережний оптимізм напередодні виборів (аналітичні оцінки). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Pidsumky_2018.pdf.

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

YOUTH POLICY IN UKRAINE: THE CURRENT STATE AND THE WAYS OF REFORMING

Жужа Л.О.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

Запорукою гармонічного розвитку суспільства та держави є формування цілісної системи правових норм, що здатні регулювати важливі сфери людського життя, однією з яких є молодіжна сфера. Основним носієм інноваційного потенціалу країни, її еволюції та соціально-економічного перетворення є молодь, саме тому інтенсивний розвиток і продуктивне використання цього потенціалу беззаперечно надає стратегічні переваги та інтенсифікує темп розвитку країни.

Сьогодні в більшості розвинених країн світу спостерігається цілковите усвідомлення пріоритетності виховання дітей і молоді, а також важливості створення якомога сприятливих умов для розвитку та самореалізації юнацтва.

У статті автор розглядає специфіку ведення державної молодіжної політики Німеччини, Франції, Швеції, Великобританії та США, що має як спільні, так і значно відмінні риси в питаннях молодіжної політики й форм участі молоді в громадському житті, способів взаємодії з державним апаратом. На основі аналізу основних моделей здійснення державної молодіжної політики в провідних країнах світу автор виділяє специфічні прийоми, використання яких може значно підвищити рівень співпраці представників молоді та державного апарату, а також матиме вплив на формування самодостатнього, реального громадянського суспільства за рахунок створення сприятливих умов для гармонійного розвитку й виховання в молодого покоління відчуття відповідальності, самостійності та захищеності.

Крім цього, розглядається питання розвитку молодіжної політики для юнацтва, що не підпадає під категорії груп ризику. Однією з нагальних проблем у країні є еміграція молодих людей і втрата країною реального інтелектуального й робочого потенціалу. До того ж це призводить до поступового збільшення кількості населення пенсійного віку, що негативно впливає на економічний розвиток країни. Тому автором запропоновано шляхи вдосконалення та розроблення молодіжних програм, що допомагають пристосуватися до постійних вікових і соціальних змін «звичайним» молодим людям, які також стикаються з проблемами адаптації до навколишнього мінливого середовища.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, працевлаштування, самоврядування, політична участь, політична свідомість, суспільство.

The key to harmonious development of the society and each state is the formation of a coherent system of legal norms capable of regulating important areas of human life, youth sphere being among them. Youth may be rightfully considered as the main carrier of the country's innovation potential, its evolution and socio-economic transformation, which is why intensive development and productive use of this potential undoubtedly provides strategic advantages and intensifies the pace of the country's development.

Today, in most developed countries of the world there is full awareness of the priority of raising children and young people, as well as the importance of creating the most favorable conditions for the development and self-realization of youth.

In this article, the author analyses the specifics of conducting state youth policy in Germany, France, Sweden, the United Kingdom and the USA, all of which have both common and significantly different features in the issues of youth policy and forms of youth participation in public life, as well as ways of interacting with the state apparatus. Based on the research of the main implementation models of the state youth policy in the leading countries of the world, the author identifies specific techniques that will significantly increase the level of cooperation between the representatives of youth and the state apparatus, and may have an impact on the formation of a self-sufficient, harmonious, and real civil society by creating favorable conditions for the harmonious upbringing and the development of a sense of responsibility, independence and security in the young generation.

In addition, the article deals with the development of youth policy for young people who do not fall into the categories of risk groups. One of the pressing problems in the country is the emigration of young people and the loss of real intellectual and work potential by the country. Moreover, it leads to a gradual increase in the retirement age, which negatively affects the economic development of the country. The author enlists the ways to improve and develop youth programs that help adapt to the constant age and social change of "ordinary" young people who also face the challenges of adapting to the changing environment.

Key words: youth, youth policy, employment, self-government, political participation, political consciousness, society.

Постановка проблеми. З розвитком сучасного демократичного суспільства й ліберальних цінностей одним із пріоритетних напрямів побудови прогресивної та передової країни є ефективна молодіжна політика держави. Аналізуючи досвід реалізації молодіжної політики з часів здобуття

Україною незалежності, розуміємо, що цей вектор потребує реформування та заслуговує на підвищення рівня уваги з боку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Механізми реалізації державної політики досліджували чимало сучасних науковців, а саме: О.С. Арсе-

нєва, Я.В. Біляєв, А.О. Васильєв, А.В. Вербицька, С.С. Гринчишин, С.О. Митрохін, В.В. Павлюк. Що стосується зайнятості й еміграції молодого покоління, це питання розглядали В.В. Близнюк, В.О. Варга, Т.Ю. Велігова, О.О. Герасименко, Л.В. Перевалова, С.В. Тютюнникова, Л.Д. Яценко та ін. Однак актуальною залишається проблема реформування державної молодіжної політики в умовах трансформаційних процесів в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сучасному етапі проведено чимало досліджень із питань ведення молодіжної політики в Україні, але, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється створенню можливостей розвитку молоді, що не підпадає під категорію «молодь групи ризику», тобто тих молодих людей, розвиток яких не пов'язаний зі складними життєвими обставинами.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням статті є пошук шляхів реформування й удосконалення державної молодіжної політики, ґрунтуючись на досвіді провідних країн світу та враховуючи специфіку розвитку сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна молодь значно відрізняється від своїх однолітків радянського й пострадянського періоду. Відносини між громадянином і державою тоді будувалися за схемою «батько-дитина». Молодіжна політика СРСР характеризувалася високим рівнем патерналізму та соціального інфантилізму, за якого спостерігалася тотальна довіра до держави, залежність від неї й неможливість узяти на себе відповідальність за власне майбутнє.

Сьогодні ми вже маємо достатній відсоток представників молоді, у свідомості яких не спостерігається зв'язку з раніше чинним політичним режимом, відбувається постійне сприйняття й інтенсивне засвоєння ними демократичних цінностей. Яскравим прикладом цього стали події Революції Гідності, у ході якої величезна кількість молодих людей країни повстала та гідно відстоювала курс на євроінтеграцію, захищала своє право на свободу й незалежність. Сучасна молодь у своїй більшості вже не сприймає державу як «батька», а розуміє, що держава – це найманий народом працівник, який отримує заробітну плату від громадян у вигляді податків і за це зобов'язується створити сприятливі та максимально комфортні умови для життя й розвитку кожної людини.

Свобода слова та мислення, відкритість ідей та інформації, відкриття кордонів і всебічний розвиток особистості – усе це стає можливим у сучасному світі, усе це є запорукою формування реального громадянського суспільства, основою якого має стати сучасна молодь, адже громадянське суспільство – це передусім різноманіття взаємин рівноправних і вільних індивідів в умовах ринку та демократичної правової державності.

При цьому важливою запорукою гармонічного розвитку суспільства та держави є формування цілісної системи правових норм, що здатні регулювати важливі сфери людського життя, однією з яких і є молодіжна сфера.

Згідно з Декларацією «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і має на меті створення соціально-економічних, політичних самовизначень, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України [4].

Тобто в структурі кожної з гілок влади має існувати представництво, що опікується справами молодих членів суспільства, адже головними завданнями державної молодіжної політики є координація зусиль соціальних інститутів, суспільних організацій, що співпрацюють із молоддю; дослідження умов життя й розвитку молодого покоління, а також створення умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, для повноцінного їх становлення та розвитку; сприяння реалізації творчих можливостей молодих людей, заохочення їхніх ініціатив та активності в питаннях національного й культурного відродження країни, розвитку традицій і національної свідомості; залучення молодих спеціалістів до покращення економічному розвитку держави; гарантія соціальних послуг щодо фізичного та духовного розвитку, професійної підготовки й виховання, розвитку компетентностей кожної молодої людини.

Кожна з країн має власну специфіку реалізації молодіжної політики: мінімізація втручання в життя молоді, сприяння розвитку самоврядування та самоуправління (США); спрямованість більшою мірою на соціальний вимір і створення умов для самореалізації молоді, надання допомоги тим категоріям молодих людей, що перебувають у групах ризику на цей період часу (Німеччина); пріоритетність розвитку студентського самоврядування зі значним розширенням повноважень представників студентства, що дає змогу вже зі студентських років виховувати в молодих людей відчуття відповідальності, залучення, співучасті (Франція); чітка координація, значне фінансування сфери молодіжної політики з боку держави, розгалуженість представництв, відомств та органів управління в питаннях розвитку молоді (Швеція); надання допомоги молодим людям кожної окремої громади, що стає можливим завдяки постійним дослідженням, опитуванням, індивідуальним бесідам з молодими людьми (Великобританія), тощо. Але, незважаючи на відмінності, головною спільною ознакою ведення молодіжної політики держав є створення сприятливих умов для розвитку

та реалізації молодого покоління, яке є ресурсом для майбутнього розвитку самої країни [8, с. 126].

Аналізуючи досвід передових країн у сфері молодіжної політики, ми можемо спробувати застосувати певні прийоми взаємодії держави та молоді, використовуючи симбіоз наявних моделей і враховуючи специфіку представників молоді, а також воєнні та політичні події, що відбуваються в країні.

В Україні існує 18 установ, що співпрацюють із молоддю. З 2016 року майже вдвічі зросла кількість працівників і державних службовців, завданням яких є розроблення та вдосконалення програм молодіжної політики [1, с. 111]. Велика увага останніми роками приділяється патріотичному вихованню молоді, підвищенню громадянської компетентності та свідомості. Чимало громадських і недержавних організацій спрямовують зусилля на підтримку молодих людей, що знаходяться в групі ризику (молоді люди з особливими потребами, юнацтво з неповних сімей, молодь з інвалідністю, з певними залежностями, іноземці та інші). Постійно пропагується ініціатива залучення молоді до процесу прийняття політичних рішень, соціальних програм, волонтерства та благодійності.

Аналізуючи дані щодо форм участі молоді в житті країни за часи незалежності, з упевненістю можна стверджувати, що рівень включення молодих людей у політичне, економічне, громадське життя країни зростає в геометричній прогресії. При цьому молодіжна політика в Україні має ще чимало прогалин і недоліків.

Дослідивши моделі ведення молодіжної політики в країнах Європи, ми пропонуємо використовувати досвід Великобританії (громадівська модель) і Німеччини. Громадівська модель відрізняється значною увагою до проблем окремих груп молоді. Завдяки використанню індивідуальних бесід, соціальних опитувань, Інтернет-досліджень, допомога молоді несе адресний характер, а молодіжні програми розробляються з чітким урахуванням потреб молоді тієї чи іншої громади. Цей підхід є надзвичайно актуальним на сучасному етапі для України. З огляду на воєнні дії, проблему внутрішньо переміщених осіб, дуже важливим є розуміння потреб молоді в кожному окремому регіоні країни. Адаптація молодих людей, що вимушені були покинути окуповані території, набагато складніша, аніж представників юнацтва, що живуть і розвиваються в комфортних і знайомих для себе умовах. Необхідно досліджувати емоційний стан молодих людей, проблемні ситуації, з якими вони зустрічаються в процесі організації свого життя в нових умовах, а також розробляти програми, тренінгові заходи для максимальної «комфортизації» стану молодих людей, що з тих чи інших причин перебувають поза власною зоною комфорту.

Обов'язковим вектором ведення молодіжної політики у Великобританії є дослідження емоційного стану серед молодих людей. У будь-якій молодіжній організації (яка зобов'язана бути зареєстрованою) створено служби підтримки, де кожен бажаючий може поділитися власними проблемами, отримати підтримку, пораду та нагальну допомогу. Студентське самоврядування посідає важливе місце у веденні молодіжної політики. Завдяки його розвитку, молоді люди отримують можливість брати участь у прийнятті рішень, виражати думку студентської молоді, керувати та відповідати за надання послуг установами, що знаходяться на території навчального закладу, берегти цінності й лобювати інтереси різних субкультур і молодіжних угруповань.

Необхідно зазначити, що процес формування студентського самоврядування в Україні останніми роками відрізняється значними темпами зростання. Майже в кожному навчальному закладі існують органи студентського самоврядування, які вже не формально, а реально, успішно опановують мистецтво управління та відмінно виконують поставлені завдання, представляють студентство на всіх рівнях влади, є обов'язковими учасниками міських, регіональних, обласних і національних громадських засідань.

Що стосується Німецької моделі ведення молодіжної політики, то тут нам не завадило б запозичити кілька принципів, які б істотно покращили стан молодіжної політики в Україні, а саме:

- потужна законодавча база, що чітко й широко охоплює проблеми молоді та способи їх вирішення (при цьому рівень втручання в життя молодого покоління є досить помірним, не нав'язливим і ситуативним);
- не тільки захист прав і свобод молоді, а й створення якомога сприятливих умов для їх реалізації;
- постійне розроблення програм для розвитку молодіжних корпорацій і підприємств, що значною мірою впливає на вирішення проблеми безробіття й працевлаштування молоді;
- чітке розгалуження і структуризація молодіжної політики на всіх рівнях управління державного управління.

Ми вважаємо, що за умови адаптації вищеперахованих принципів до специфіки українського суспільства стан молодіжної політики, ефективність впливу та рівень залучення молоді до державної політики значно зросте.

Крім вищезазначених проблем, на нашу думку, існує питання, яке потребує дослідження й пошуку шляхів вирішення, а саме недостатня увага до представників молоді, що не підпадає під категорію в групі ризику. Це «звичайні» молоді люди, що проживають у повноцінних сім'ях, не мають істотних фізичних чи психічних вад, залежностей тощо. При цьому вони також проходять фази адаптації до

навколишнього середовища, зіштовхуються з проблемою щодо працевлаштування, матеріального забезпечення, побудови сім'ї, нагляду за літніми батьками (родичами), проблемою міжособистісних комунікацій тощо. Представникам органів державної влади необхідно більше уваги приділяти питанню допомоги не тільки «особливій» молоді, а й усім юним громадянам, які є головним «ресурсом» для побудови сильної та розвиненої країни.

Можна виділити кілька галузей, які потребують більш пильного ставлення й уваги з боку державних органів:

- жорстка конкуренція на ринку праці серед молодих спеціалістів;
- низький рівень заробітної плати молоді, враховуючи відсутність досвіду та достатнього стажу роботи;
- нелегальне працевлаштування молодих спеціалістів;
- міграція молоді;
- низький рівень матеріального заохочення й підтримки ініціатив молодих людей;
- відсутність безкоштовних спеціалізованих центрів розвитку (культурних, наукових, спортивних) для тих молодих людей, що не мають можливості відвідувати платні секції та гуртки;
- житлова проблема;
- проблема безкоштовного навчання.

Молодь – це суспільна категорія, яка володіє неабияким потенціалом, здатністю швидко засвоювати нову інформацію, адаптуватися до нових умов та обставин, але при цьому це одна з найуразливіших груп, що пояснюється її слабкою конкурентоспроможністю на ринку праці. Для вирішення цієї проблеми представникам державного апарату необхідно звернути увагу на таке:

- посилення зв'язків теоретичних освітніх аспектів з практичною базою їх застосування;
- розвиток бази практики для студентів з метою отримання реального досвіду роботи за спеціальністю без відриву від навчання;
- проведення постійного моніторингу вакансій і запитів роботодавців для орієнтування студентів;
- сприяння організації стажувань для студентів на підприємствах, що можуть бути зацікавлені в майбутніх спеціалістах тієї чи іншої професії;
- підтримку організацій і підприємств, які сприяють працевлаштуванню випускників і молодих спеціалістів;
- уведення квот, що зобов'язують роботодавця мати певний відсоток працівників-молодих спеціалістів;

Проблема низької заробітної плати та слабка конкурентоспроможність молоді на ринку праці стає причиною нелегального працевлаштування, відмови від плати податків, трудова міграція за напрямом «село-місто» й закордон (від'їзд на постійне місце проживання з метою виходу

на ринок праці; виїзд на стажування з одночасним тимчасовим працевлаштуванням; робота на короткий період часу, наприклад, на канікули). До того ж уведення безвізового режиму в Україні призводить до значного зростання відсотка молодих людей, що емігрували закордон. Як наслідок, значне зниження трудового ресурсу країни, інтелектуального потенціалу держави, зменшення бюджету країни через несплату податків, перевищення відсотка населення пенсійного віку порівняно з молодими людьми.

Для подолання цих проблем ми вважаємо за необхідне:

- посилення програми патріотичного виховання молоді;
 - розгляд питання пільг і знижок на навчання за спеціальностями, які втрачають популярність, але є актуальними для ринку праці сучасної України (наприклад, сільське господарство та фермерство);
 - розширення програми підтримки молодих спеціалістів на підприємствах (соціальні гарантії та достойна заробітна плата);
 - підтримка з боку держави тимчасової зайнятості підлітків, що сприятиме їх адаптації до трудової діяльності. З розвитком програм цієї спрямованості стане можливим вирішення ще кільком проблемних питань, які нами перераховані. Завдяки можливості офіційного підробітку молодь матиме додаткове джерело матеріальних надходжень, що значно полегшить можливості оплати навчання та підтримки для створення молоді сім'ї, допомоги літнім батькам тощо;
 - створення агентств з працевлаштування, які мали б прямі контакти з освітніми закладами, а також можливість самостійно ініціювати збирання інформації щодо потреб роботодавця;
 - створення сучасних центрів із професійної консультації та сприяння працевлаштуванню безробітних осіб як у державних, так і приватних організаціях;
 - створення нових і відродження наявних професійних навчальних закладів на селищних територіях, розвиток аграрних, сільськогосподарських професій з подальшим гідним працевлаштуванням молодих спеціалістів на місцях; стабілізація сфери зайнятості в сільській місцевості;
 - надання довгострокових розстрочок (без процентної плати) на придбання нерухомості молодим сім'ям;
 - розширення грантових програм і фінансової підтримки з боку держави на розвиток малого та середнього бізнесу як у селах, так і в містах.
- На завершення ми хотіли б розглянути проблему культурного розвитку та дозвілля української молоді. За радянських часів існувало чимало хореографічних і вокальних гуртків, функціонували спортивні секції, постійно проводилися творчі вечори та зустрічі, де кожен бажаючий міг розкрити себе, розвинути і продемонструвати свій

талант. Величезною перевагою засобів дозвілля тих часів було те, що вони мали безоплатний характер, тобто були безкоштовними. Після розпаду СРСР настали тяжкі часи 1990-х років. Люди опинилися на роздоріжжі, на межі виживання в зруйнованій політичній, економічній і соціальній системах. До того ж повалення тоталітарного режиму, різке знаття тотального контролю держави нам життям громадянина призвело до фатальних наслідків: анархічна свобода, проблема наркотичної, алкогольної та інших залежностей, розповсюдження невиліковних хвороб, розбій і багато іншого. Питання дозвілля перейшло далеко не на перший план суспільних пріоритетів.

Зважаючи на поступовий перехід країни до демократичного режиму й розповсюдження ліберальних цінностей, сьогодні в Україні існує чимало організацій, здатних забезпечити культурний розвиток і дозвілля молоді, але всі вони функціонують на платній основі. Не кожен бажаючий може дозволити собі чи своїй дитині відвідування платних секцій, гуртків тощо. Додатковою перепоною для культурного розвитку молоді особистості є так звана цифрова залежність. Згідно з даними багатьох соціологічних досліджень, найбільш розповсюдженими формами проведення дозвілля є спілкування в Інтернеті, перегляд телепрограм, комп'ютерні ігри, он-лайн покупки тощо. Живе спілкування, культурний відпочинок починають поступатися віртуальному простору. Важливим є питання дозвілля молоді в сільській місцевості.

Для вирішення цих проблемних питань ми пропонуємо звернути увагу представників державного апарату на такі пропозиції:

- створення спеціалізованих безкоштовних закладів проведення дозвілля для дітей з малозабезпечених сімей і молоді (при цьому заробітна плата організаторам і викладачам повинна бути достойною);
- сприяння та підтримка молодіжних культурних ініціатив;
- аналіз потреб і створення умов для культурного й соціального розвитку національних меншин, різноманітних молодіжних субкультур і течій;
- організація безкоштовних творчих фестивалів і показів, ярмарок, де молоді люди могли вивести під реалізацію поробки й товари, створені своїми руками, презентувати власні проекти та інноваційні ідеї. Запрошення можливих перспективних інвесторів дасть можливість молодим авторам утілити в життя властиві ідеї, а платоспроможним спонсорам отримати прибуток від успішних проектів, ознайомитися із сучасним креативним молодіжним українським ринком послуг і перспективами розвитку бізнесу;
- створення умов і підтримка налагодження взаємовідносин із молодіжними групами країн світу з метою обміну досвідом, пізнання сучасних світових культурних традицій, розширення культурних кордонів між державами.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Дослідивши сучасний стан молодіжної політики в Україні, ми можемо стверджувати, що взаємовідносини «держава-молодь» розвиваються та набувають більш конструктивного характеру з року в рік, але все ще потребують удосконалення й реформування.

Головними завданнями державної молодіжної політики є координація зусиль соціальних інститутів, суспільних організацій, що співпрацюють із молоддю; дослідження умов життя й розвитку молодого покоління, а також створення умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян для повноцінного їх становлення й розвитку; сприяння реалізації творчих можливостей молодих людей, заохочення їхніх ініціатив та активності в питаннях національного й культурного відродження країни, розвитку традицій і національної свідомості; залучення молодих спеціалістів до покращення економічного розвитку держави; гарантія соціальних послуг із фізичного та духовного розвитку, професійної підготовки й виховання, розвитку компетентностей кожної молоді людини.

Для виконання цих завдань нами запропоновано певні заходи, сутність яких ґрунтується як на досвіді провідних країн світу, так і на специфіці саме українського суспільства, з урахуванням ключових проблемних питань у сфері молодіжної політики, таких як жорстка конкуренція на ринку праці серед молодих спеціалістів; низький рівень заробітної плати молоді, враховуючи відсутність досвіду та достатнього стажу роботи; нелегальне працевлаштування молодих спеціалістів; міграція молоді; низький рівень матеріального заохочення та підтримки ініціатив молодих людей; відсутність безкоштовних спеціалізованих центрів розвитку для тих молодих людей, що не мають можливості відвідувати платні секції та гуртки; житлова проблема; проблема безкоштовного навчання.

Отже, для вдосконалення й реформування державної молодіжної політики в Україні ми пропонуємо такі кроки:

1. Використання досвіду Великобританії та Німеччини в питаннях ведення молодіжної політики.
2. Підтримка та розвиток студентського самоврядування.
3. Розроблення потужної законодавчої бази, що чітко та широко охоплює проблеми молоді та способи їх вирішення.
4. Не тільки захист прав і свобод молоді, а й створення якомога сприятливих умов для їх реалізації.
5. Постійне вдосконалення програм для розвитку молодіжних корпорацій і підприємств, що значною мірою впливає на вирішення проблеми безробіття і працевлаштування молоді.

6. Чітке розгалуження і структуризація молодіжної політики на всіх рівнях державного управління.

7. Посилення зв'язків теоретичних освітніх аспектів з практичною базою їх застосування.

8. Розвиток бази практики для студентів з метою отримання реального досвіду роботи за спеціальністю без відриву від навчання.

9. Проведення постійних моніторингів вакансій і запитів роботодавців для орієнтування студентів.

10. Сприяння організації стажувань для студентів на підприємствах, що можуть бути зацікавлені в майбутніх спеціалістах тієї чи іншої професії.

11. Підтримка організацій і підприємств, які сприяють працевлаштуванню випускників і молодих спеціалістів.

12. Уведення квот, що зобов'язують роботодавця мати певний відсоток працівників-молодих спеціалістів.

13. Посилення програми патріотичного виховання молоді.

14. Вирішення питання пільг і знижок на навчання за спеціальностями, які втрачають популярність, але є актуальними для ринку праці сучасної України.

15. Розширення програми підтримки молодих спеціалістів на підприємствах.

16. Підтримка з боку держави тимчасової зайнятості підлітків, що сприятиме їх адаптації до трудової діяльності.

17. Створення агентств із працевлаштування, які мали б прямі контакти з освітніми закладами, а також можливість самостійно ініціювати збирання інформації щодо потреб роботодавця.

18. Надання довгострокових розстрочок (без процентної плати) на придбання нерухомості молодим сім'ям.

19. Удосконалення роботи сучасних центрів щодо професійної консультації та сприяння пра-

цевлаштуванню безробітних осіб як у державних, так і приватних організаціях.

20. Розширення грантових програм і фінансової підтримки з боку держави на розвиток малого та середнього бізнесу як у селах, так і в містах.

21. Створення нових і відродження наявних професійних навчальних закладів на селищних територіях, розвиток аграрних, сільськогосподарських професій з подальшим гідним працевлаштуванням молодих спеціалістів на місцях; стабілізація сфери зайнятості в сільській місцевості.

22. Сприяння та підтримка молодіжних культурних ініціатив.

23. Створення спеціалізованих безкоштовних закладів проведення дозвілля для дітей із малозабезпечених сімей і молоді.

24. Аналіз потреб і створення умов для культурного та соціального розвитку національних меншин, різноманітних молодіжних субкультур і течій.

25. Організація безкоштовних творчих фестивалів і показів, ярмарок для молоді та із залученням перспективних бізнес-інвесторів.

26. Створення умов і підтримка налагодження взаємовідносин із молодіжними групами країн світу з метою обміну досвідом, пізнання сучасних світових культурних традицій, розширення культурних кордонів між державами.

За умов втілення в життя цих прийомів стає можливим глобальне реформування молодіжної політики в Україні, що сприятиме подальшій інтенсифікації еволюції української держави, більш тісному наближенню напрямів державного управління до європейських стандартів, а також гармонійному розвитку української молоді, що є запорукою створення майбутньої сильної, незалежної, сучасної, демократичної, європейської країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Біляєв Я.М. Кадрове забезпечення державної політики щодо забезпечення соціальної мобільності молоді. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 9. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2019/21.pdf.
- Близнюк В.В., Яценко Л.Д. Молодіжна зайнятість в Україні: виклики та шляхи їх подолання. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2019. № 1–2 (58). URL: <https://ipk-education.com/wp-content/uploads/2019/11/1-2-do-druku2.pdf#page=18>.
- Васильєв А.О. Організаційно-функціональний механізм реалізації державної молодіжної політики в Україні: основні напрямки вдосконалення. *Державне будівництво*. 2019. № 1.
- Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>.
- Державна служба статистики України. Вікова структура населення України (1989–2019 pp.). URL: <https://www.lv.ukrstat.gov.ua/dem/piramid/all.php>.
- Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Закон України. URL: <https://www.auc.org.ua/povyna/minmolodsportu-provodyt-vseukrayin-skyu-zahid-molodizhna-polityka-v-ukrayini-partnerstvo-ta>.
- Перевалова Л.В., Лисенко І.В., Лисенко А.М. Проблеми працевлаштування молоді на сучасному етапі розвитку українського суспільства. *Вісник ЛДУВС ім. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86).
- Подобед Н.В. Міжнародний досвід реалізації молодіжної політики та можливості його застосування в Україні. *Економіка та держава*. 2011. № 9. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/9_2011/37.pdf.
- Реформування молодіжної політики України на основі Європейського досвіду. *Державне управління*. 2019. № 3 (11).

ПРАВОВА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

LEGAL INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL PARTIES IN UKRAINE

Лешанич М.М.,

*здобувач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету*

У статті досліджено основні етапи правової інституціалізації політичних партій в Україні. Показано особливості інституціалізації партій у країнах Західної Європи та країнах Центрально-Східної Європи.

Відповідно до формування нормативно-правової бази функціонування політичних партій, виокремлено основні етапи їх правової інституціалізації. Таких етапів чотири: 1 етап – 1991–1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); 2 етап – 1996–2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття Закону України «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап – 2002–2014/2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а у 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап (починаючи з 2015 р.).

Охарактеризовано основні закони, які обумовлюють діяльність політичних партій: Конституцію України, Закони України: «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про державну службу», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні» тощо.

Акцентовано на необхідності створення штучного законодавчого механізму підсилення ролі партій у суспільно-політичному житті. Указано на основні напрями корегування українського законодавства про політичні партії з метою його покращення: зміну виборчого законодавства, заборону або легалізацію регіональних партій, посилення відповідальності партій за невиконання законодавства (відсутність організаційної структури, сайту політичної партії, систематична неучасть у виборах), забезпечення внутрішньопартійної демократії.

Ключові слова: правова інституціалізація політичних партій, українські партії, партійна система, законодавча підтримка партій.

The article considers the main stages of the legal institutionalization of political parties in Ukraine. The peculiar features of the institutionalization of the parties in the countries of Western Europe and the countries of the Central-Eastern Europe have been demonstrated.

In accordance with the formation of the legal framework for the functioning of political parties, the main stages of their legal institutionalization have been identified. There are four of them, and namely: stage 1 – 1991–1996 (June 28, 1996, the adoption of the Constitution of Ukraine); stage 2 – 1996–2001/2002 (April 2001, the adoption of the Law “On Political Parties in Ukraine”; March 2002 witnessed the parliamentary elections that changed the structure of electoral competition in Ukraine); stage 3 – 2002–2014/2015 (as a result of the Revolution of Dignity, the actor structure of the party system changes, and in 2015 the law on state funding of parties was adopted); stage 4 – starting with 2015.

The basic laws governing the activities of political parties have been characterized, and namely: the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Political Parties in Ukraine”, “On the Election of the People’s Deputies of Ukraine”, “On the Election of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Rural, Settlement, City Heads”, “On the Cabinet of Ministers of Ukraine”, “On the Civil Service”, “On the Committees of the Verkhovna Rada of Ukraine”, “On the Regulation of the Verkhovna Rada of Ukraine”, “On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Preventing the Corruption in Ukraine” and some others.

Emphasis has been placed on the need to create an artificial legislative mechanism to strengthen the role of parties in social and political life. The main directions of adjustment of the Ukrainian legislation concerning the political parties have been pointed out in order to improve it, and namely: the change of electoral legislation, prohibition or legalization of regional parties, strengthening of parties’ responsibility for non-compliance (lack of organizational structure, political party’s site, systematic non-participation in elections), ensuring internal party democracy.

Key words: legal institutionalization of political parties, Ukrainian parties, party system, legislative support of parties.

Постановка проблеми. Під інституціалізацією політичних партій варто розуміти процес перетворення звичайних асоціацій громадян у повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціалізація політичних партій включає правовий і політичний складники.

Правова інституціалізація політичних партій – це регламентація їхньої діяльності за допомогою правових норм, визнання їхніх консти-

туційних функцій у рамках чинної політичної системи, регулювання за допомогою права цілого комплексу відносин, пов’язаних зі створенням і діяльністю партій [1, с. 39]. Правова інституціалізація політичних партій складається з двох взаємопов’язаних процесів: конституціалізації – включенні в Конституцію основних принципів статусу політичних партій і законодавчої інституціалізації, за результатами якої відбува-

ється законодавче регулювання діяльності партій. Законодавча інституціоналізація зазвичай включає правове регулювання таких елементів діяльності політичних партій: а) визначення місця й ролі партій у системі відносин «держава – громадянське суспільство»; б) умов і порядку створення політичних партій і припинення їхньої діяльності; в) вимог до їхньої організаційної будови, програмних положень, членства; г) фінансування діяльності партій; д) участі у виборчих процесах, формуванні органів влади; ж) контроль за діяльністю політичних партій.

У разі західних демократій партії створювалися й існували в лоні громадянського суспільства, а їхня правова інституціоналізація тісно пов'язана з історичною інституціоналізацією. Вона тривала із середини ХІХ ст. й мала еволюційний характер. Так законодавець реагував на запити громадянського суспільства щодо діяльності партій, формуючи їхню законодавчу базу діяльності.

У перехідних суспільствах процес правової інституціоналізації партій відбувався значно швидше й мав дещо інші особливості. По-перше, законодавці молодих демократій мали нормативно-правові зразки регулювання діяльності партій у розвинутих країнах Західної Європи та США, відповідно, і можливість адаптувати їх до політичних реалій власних держав. По-друге, процес правової інституціоналізації залежав від особливостей демократичного переходу та політичного режиму в таких суспільствах (демократія/гібридний режим). І, по-третє, на процес правової інституціоналізації політичних партій суттєвий вплив мав суб'єктивний фактор, пов'язаний з інтересами політичної еліти. Вплив суб'єктивного фактора пов'язаний зі створенням «штучних» умов для підвищення ролі партій у політичному житті [16, с. 46]. Отже, в одних країнах такі умови були створені й партії отримали належний правовий статус і функціональні характеристики (Словаччина, Польща, Чехія тощо), а в інших державах політична еліта, маючи зразки відповідних законів, цілеспрямовано не створювала таких умов (відсутність належних законів про вибори, політичні партії та їх фінансування). На жаль, до таких держав належить й Україна, де впродовж 1991–2019 рр. так і не створена якісна нормативно-правова база для діяльності й функціонування політичних партій. А для успішної інституціоналізації партій і партійної системи загалом важливим є ступінь інституціональних законодавчих правил (до таких зараховуємо закони про партії, про участь у виборах, державне фінансування партій) і їх стабільність.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – охарактеризувати основні етапи правової інституціоналізації політичних партій та окреслити напрями реформування

нормативно-правової бази функціонування політичних партій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базовими законодавчо-нормативними актами України, якими регулюються питання утворення та функціонування політичних партій є, такі: Конституція України, Закони України: «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про державну службу», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні» тощо.

Процес правової інституціоналізації політичних партій розпочався в Україні після скасування ст. 6 Конституції СРСР про провідну роль Комуністичної партії. Можна виокремити такі етапи правової інституціоналізації політичних партій в Україні: 1 етап – 1991–1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття Конституції України); 2 етап – 1996–2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття Закону України «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап – 2002–2014/2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура партійної системи, а у 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап (починаючи з 2015 р.). Отже, оскільки ми аналізуємо правову інституціоналізацію, то межі етапів ми визначаємо відповідно до формування нормативно-правової бази діяльності політичних партій.

З 1 січня 1991 р. розпочалася реєстрація Міністерством юстиції України (Мін'юст) політичних партій. 16 червня 1992 р. приймається Закон України «Про об'єднання громадян», який уперше містить поняття «політичної партії». У статті 2 цього Закону визначено, що «політичною партією є об'єднання громадян – прихильників загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі» [2]. У законі унормувалися: а) засади діяльності та статус об'єднань громадян; б) порядок їх створення та припинення діяльності; в) вимоги до статутних документів; г) права об'єднань громадян, господарська й інша діяльність; д) особливості контролю за діяльністю об'єднань громадян. Спрощені умови реєстрації (заява з підписами 1000 громадян), прописані в законі, мали наслідком утворення великої кількості маловпливових партій.

Початок другого етапу датований нами 1996 р. – роком прийняття Конституції України [3], а його

завершення – прийняттям Закону України «Про політичні партії в Україні» [5] і парламентськими виборами 2002 р.

З прийняттям Конституції на конституційному рівні закріплено право громадян на свободу об'єднання в політичні партії. На цьому етапі (в 1997 р.) прийнято новий закон про вибори, який установив змішану виборчу систему, відповідно до якої 225 народних депутатів обиралися за мажоритарною системою відносною більшості, а інші 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Депутатські мандати між партіями та виборчими блоками, які отримали чотири й більше відсотки голосів виборців, розподіляються пропорційно до поданих голосів [4]. Цим Законом суттєво підвищено статус політичних партій у суспільстві, оскільки вони ставали суб'єктами виборчого процесу, маючи право висувати кандидатів як у мажоритарних округах, так і багатомандатному окрузі, делегуючи своїх представників до ЦВК, окружних і дільничних виборчих комісій.

Закон України «Про політичні партії в Україні» прийнято у квітні 2001 р. Цей Закон складається із 6 розділів, якими регламентується утворення політичних партій, членство в партіях, фінансова діяльність партій, окреслюються вимоги до процесу реєстрації партій, обумовлюється контроль за діяльністю партій [5].

Третій етап правової інституціоналізації політичних партій є найбільш суперечливим. Розпочинається він після прийняття закону про політичні партії й завершується Революцією Гідності, прийняттям закону про державне фінансування політичних партій (2001–2014/2015 рр.). Його суперечливість у тому, що упродовж указанного періоду тричі (2004, 2010, 2014 рр.) змінювалася форма правління в Україні, а отже, уносилися зміни до Конституції, які кардинально змінювали й роль партій у реалізації владних відносин – формування уряду шляхом утворення коаліції більшості у Верховній Раді України чи на позапартійній основі.

Новим стимулом у подальшій правовій інституціоналізації політичних партій стало прийняття Законів України: «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (6 квітня 2004 р.) [6] і «Про внесення змін до Конституції України» (8 грудня 2004 р.) [7]. Законами встановлена пропорційна виборча система виборів як місцевих рад, так і Верховної Ради України. Отже, партії стали головними суб'єктами виборчого процесу

Відповідно до конституційних змін, у Верховній Раді України повинна сформуватися коалі-

ція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів. Коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також пропозиції щодо складу Кабінету Міністрів України. Отже, партії стали головними суб'єктами впливу на законодавчу та виконавчу гілки влади. Після виборів 2006 р., відмічає Г. Зеленько, процес формальної партизації влади та політики сягнув найвищої за весь період незалежності позначки: уперше всі найвищі посадові особи держави – Президент, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр – були лідерами політичних партій [12, с. 216].

Можемо констатувати, що з прийняттям вище вказаних законів створено необхідні умови для інституціоналізації політичних партій, оскільки вони забезпечували реалізацію представницької, електоральної та урядової (владної) функції політичних партій. Залишалось відкоригувати прийняті закони в бік європейськості й запровадити державне фінансування партій, і можна було б говорити, що в Україні сформована нормативно-правова основа для інституціоналізації та якісного функціонування політичних партій.

Однак, як сказано вище, суперечливість указанного етапу інституціоналізації полягає в тому, що після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. Конституційний Суд України визнав неконституційними зміни від 8 грудня 2004 р., Україна знову стала президентсько-парламентською республікою. Формально партії могли мати власні фракції, формувати більшість, проте в реальній практиці їхні можливості впливу на роботу парламенту й формування виконавчих органів влади були зведені до мінімуму. Відбулося повернення й до змішаної виборчої системи, яка також негативно вплинула на процеси партійної інституціоналізації. Варто зазначити, що в новому виборчому законі заборонено виборчим блокам брати участь у виборах, а виборчий бар'єр піднято до 5% [9]. Указані норми закону сприяють інституціоналізації великих політичних партій і мають негативний вплив на розвиток малих і середніх. Великим партіям сприяє й формула Т. Хейра перерахунку голосів у депутатські мандати.

Новий етап в інституціоналізації політичних партій в Україні пов'язаний із Революцією Гідності, за наслідками якої знову внесено зміни до Конституції України (повернення до парламентсько-президентської республіки у форматі від 8 грудня 2004 р.) [8]. 8 жовтня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». Цим Законом в Україні запроваджено державне фінансування політичних партій. Право на отримання коштів із Державного бюджету отримали партії,

які набрали більше ніж 2% голосів на виборах до Верховної Ради України (зміни внесені в закон про політичні партії) [5].

Закон містить низку новацій щодо діяльності політичних партій в Україні, серед них – підвищення вимог щодо фінансової звітності політичних партій; створення органу, який перевірятиме фінансові звіти партій (в Україні – це Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)); надання коштів не лише на статутну діяльність партій, а й на відшкодування витрат на передвиборну агітацію; сприяння розвитку партій, що дотримуються гендерної квоти.

Запровадження державного фінансування партій має, по-перше, сприяти зменшенню політичної корупції та залежності партій від олігархів (наприклад, записи в «Амбарній книзі Партії регіонів» про витрати коштів на фінансування інших партій). По-друге, державне фінансування сприятиме переорієнтації діяльності партій з пошуку фінансів на внутрішньопартійний розвиток. По-третє, сприятиме створенню умов для чесної конкуренції. По-четверте, дасть можливість для підтримки нових перспективних партій.

Венеціанська комісія зробила позитивний висновок щодо Закону, указавши на напрями його доопрацювання. Загалом ОБСЄ/БДПП і Венеціанська комісія вітають запропоновані в законопроекті зміни, що переважно поліпшують чинну законодавчу базу фінансування діяльності політичних партій і передвиборної агітації, у тому числі фінансування окремих кандидатів. Законопроект є важливим знаряддям у боротьбі з політичною корупцією, спрямованим на посилення прозорості політичного фінансування [17].

За результатами парламентських виборів 2019 р., право на державне фінансування отримали 11 партій: ПП «Слуга народу», ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Європейська Солідарність», ПП «Голос», ВО «Батьківщина» (як ті, що подолали виборчий бар'єр), Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція», ПП «Сила і Честь», ПП «Партія Шарія», ПП «Опозиційний блок» (як ті, що отримали більше ніж 2% голосів виборців).

Норми закону про державне фінансування партій ще не показали свого ефекту, а в нього вже внесено зміни. 29 серпня 2019 р. Президент України В. Зеленський подав на розгляд Верховної Ради України Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції» (№ 1029), який позитивно оцінило експертне середовище. Відповідно до Законопроекту, варто 1) позбавити державного фінансування політичні партії, які на парламентських виборах отримали понад 2% голосів виборців у загальнодержавному виборчому окрузі,

однак не змогли подолати прохідного бар'єру 5%, необхідного для отримання права на участь у розподілі депутатських мандатів (зміни до ст. ст. 17-3), і 2) удвічі зменшити щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності партій (зміни до ст. 17-2) [15].

Поява такого Законопроекту – це результат того, що 1) запровадження нової системи фінансового звітування засвідчило небажання українських партій розкривати справжню інформацію про свої фінанси та обмежену інституційну спроможність головного контролюючого органу – Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), а також негативну оцінку громадськістю державного фінансування партій (65% громадян України не схвалюють таке фінансування) [18].

Як зазначає О. Сидорчук, державне фінансування партій практично ніде у світі не підтримується громадянами [19]. Але, незважаючи на це, воно ефективно функціонує в розвинутих демократіях, запобігаючи політичній корупції, роблячи чесною конкуренцію на виборах, спонукаючи розвиток нових політичних партій.

Варто зазначити, що у 2015 р. прийнято низку законів, які дістали загальну назву «про декомунізацію», які також мали вплив на партійну систему, оскільки суттєво змінили умови діяльності деяких політичних партій і їхньої участі у виборах (наприклад, Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки») [10]. Указаними законами, на думку Ю. Якименка, 1) створена додаткова підстава для припинення діяльності й заборони участі у виборах уже наявних лівих партій, які базуються на комуністичній ідеології, використовуючи в назвах, програмних документах і практичній діяльності «спадщину» комуністичного режиму, і 2) значно ускладнено агітаційно-пропагандистську діяльність партій, які експлуатують пострадянські, «ностальгічні» настрої частини виборців [20, с. 77].

Отже, з 2015 р. в Україні в основному створена нормативно-правова основа діяльності політичних партій, яка охоплювала всі напрями їхньої діяльності. Тобто з 2015 р. розвиток політичних партій відбувався в такому правовому полі. Але, характеризуючи нормативно-правову основу діяльності політичних партій, вітчизняні дослідники вказують на низку недоліків у ній [1; 13; 18; 20]. Цілком доречно зазначити, що українські законодавці, приймаючи закони про діяльність політичних партій, мали міжнародні стандарти, апробовані на практиці, які ними проігноровані.

А тепер повернемося до тези А. Мелешевича «про необхідність створення штучних умов для підтримки статусності політичних партій у нових демократіях», і в контексті цього покажемо, як

в і якій послідовності приймалися закони в Україні: а) конституціоналізація політичних партій відбулася в 1996 р. з прийняттям Конституції України, до якої тричі вносилися поправки, що змінювали форму правління (2004, 2010, 2014 рр.); б) нові закони про вибори приймалися напередодні практично всіх парламентських виборів (за винятком 2014 та 2019 рр.); закон про вибори на пропорційній основі з відкритими регіональними списками так і не прийнятий належним чином; в) базовий закон про політичні партії прийнятий лише у 2001 р., при цьому без норм, які б установлювали державне фінансування партій; г) закон про державне фінансування партій прийнятий у 2015 р., хоча аналогічні закони починають прийматися в країнах Західної Європи, починаючи із середини 60-х рр. ХХ ст.; д) парламентські й місцеві вибори розділені в часі лише з 2010 р.

Констатація того, як створювалася нормативно-правова основа діяльності партій, дає змогу зробити висновок, що в Україні «штучно» створювалися несприятливі умови для розвитку політичних партій (після змін до Конституції 2010 р. взагалі можна говорити про їх деінституціалізацію).

Загалом же для українського політикуму характерним є невиконання законів, які обумовлюють діяльність політичних партій. І таке невиконання відбувається як з боку політичних партій, так і з боку органів, які контролюють їхню діяльність (Міністерство юстиції України (Мін'юст), Центральна виборча комісія (ЦВК), Національне агентство з запобігання корупції (НАЗК)). Як результат складається враження про недовіру до законів, а тому їх постійно змінюють. Яскравий приклад – зміни до закону про державне фінансування партій.

Отже, в Україні необхідно створити штучний законодавчий механізм для підсилення ролі партій у суспільно-політичному житті. Ідеться про те, що Україна була не єдиною країною, де політичні партії на початковому етапі демократичного транзиту не користувалися належною популярністю. Інші країни також перебували в такому стані. Для розв'язання цієї проблеми в них був створений законодавчий механізм для підсилення ролі партій у політичному житті, основою якого стали закони, які обумовили політичну відповідальність партій, їхню участь у виборчому процесі та формуванні уряду.

Отже, у виборців не було іншої альтернативи, крім сприйняття партій виключно як інструментів реалізації державної влади. З часом, як підкреслює А. Малешевич, за допомогою таких чинників, як вільні і справедливі вибори та політична відповідальність, партії посіли належне місце як у свідомості політичних акторів і виборців, так і в політичній системі країн [20, с. 49].

Неунормованість функціонування партій, безконтрольність з боку держави за їхньою діяль-

ністю призвели до того, що в Україні зареєстрована найбільша кількість партій порівняно з іншими країнами Європейського Союзу. Станом на січень 2019 р. Міністерством юстиції України зареєстровані 352 політичні партії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Охарактеризувавши основні етапи правової інституціалізації політичних партій, ми можемо підсумувати, що нормативно-правова основа функціонування політичних партій в Україні потребує суттєвого доопрацювання, основними напрямками якого можуть бути:

1. Чинне законодавство сприяє формальній участі політичних партій у виборчих процесах, оскільки для того, щоб Мін'юст не припинив їхньої діяльності, вони повинні брати участь у виборах. Тому необхідно чітко встановити ліміт голосів, які політична партія має набрати на парламентських виборах або кандидат від партії на президентських.

2. Невизначеність із регіональними партіями детермінує процеси деінституціалізації в партійній системі. Тому на законодавчому рівні необхідно або дозволити існування регіональних партій, або їх заборонити.

3. Забезпечити внутрішньопартійну демократію, розширивши повноваження місцевих осередків насамперед стосовно участі у виборах (висунення кандидатів). Нині це – прерогатива головного офісу партії, що робить недієздатними місцеві осередки, пригнічує ініціативу, зумовлює політичну корупцію, а також призводить до утворення локальних партійних проектів, які дають можливість місцевим лідерам, котрі не домовилися про своє балотування із центральним органом партії, проводити виборчу кампанію з іншим партійним брендом.

4. Потребує реформування виборчої системи, яка поки що сприяє лише великим партіям і політичній корупції (купівля місць у партійних списках). Потрібно встановити пропорційну виборчу систему з відкритими регіональними партійними списками. При цьому виборчий бар'єр можна зменшити до 4% і змінити формулу перерахунку голосів у депутатські мандати з Т. Хейра на Д'онта.

5. Персоніфікація політичних партій (іменні партії) має бути заборонена, оскільки вона має негативний вплив на процес їх інституціалізації, а отже, і партійної системи загалом.

6. Удосконалити процедуру контролю за діяльністю політичних партій: НАЗК (фінансова діяльність), Мін'юст (у контексті вимог до організаційної структури, внутрішньопартійної демократії, чисельності, легалізації партій), ЦВК (участь політичних партій у виборчих процесах).

7. Розширити державне фінансування політичних партій за рахунок тих, що не подолали

виборчий бар'єр, а набрали певну кількість голосів виборців. Така норма нещодавно видалена із закону з мотивацією, що фінанси витрачаються такими партіями не на розбудову структури, а на власні цілі. У цьому аспекті потрібно зробити жор-

стким контроль за партійними фінансами (НАЗК), а не заборонити фінансування, оскільки державна підтримка непарламентських партій широко практикується в Європейському Союзі, забезпечуючи цим партійну конкуренцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 3 (53). С. 31–45.
2. Про об'єднання громадян : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>.
3. Конституція України. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Про вибори народних депутатів України : Закон України (1997). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80>.
5. Про політичні партії в Україні : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
6. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15>.
7. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>.
8. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2>.
9. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
10. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
11. Закон України «Про політичні партії в Україні»: українська дійсність та європейські перспективи. *Парламент. Лабораторії законодавчих ініціатив : Інформаційно-аналітичне видання*. 2001. № 5. С. 3–46.
12. Зеленько Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. Київ : ІПіЕНД, 2012. С. 205–221.
13. Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для України. *Studia Politologia Ucraino Polona*. Вип. 8. Житомир – Київ – Краків, 2018. С. 108–118.
14. Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи. *Парламент. Лабораторії законодавчих ініціатив : Інформаційно-аналітичне видання*. 2007. № 1. С. 2–45.
15. Консолідований висновок на Законопроект № 1029 в частині внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні». URL: <http://www.pravo.org.ua/ua/news/20873877-konsolidovaniy-visnovok-na-zakonoproekt-1029-v-chastini-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukrayini-pro-politichni-partiyi-v-ukrayini>.
16. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. Київ : ІПіЕНД, 2012. 558 с. С. 46–64.
17. Спільний висновок щодо проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні» (Висновок Венеціанської комісії № 815/2015). URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/180226?download=true>.
18. Сидорчук О. Бій з Голіафом: Реформа партійних фінансів в Україні. URL: <https://dif.org.ua/article/biy-iz-goliafom-reforma-partiynikh-finansiv-v-ukraini>.
19. Сидорчук О. Становлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1456483459_4026.pdf.
20. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ : Центр Разумкова, 2017. 428 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ НА ЗМІСТ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

FEATURES OF CULTURE INFLUENCE ON THE CONTENT OF TRANSFORMATION PROCESSES

Назаренко С.І.,

*аспірант кафедри політології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті досліджується вектор трансформаційних змін у сфері дизайну політичних інститутів і впровадження нових форм соціально-економічних відносин, які визначається кожною країною в результаті, як правило, консенсусу політичного істеблшменту, а також ефекти гальмування або запізнювання руху за обраною траєкторією, що з'являються як результат впливу культурних особливостей і втілюються в блокувальну дію глибоко вкорінених у суспільній свідомості неформальних інститутів і практик.

Незважаючи на удавану вестернізацію суспільства, локальні культурні й ціннісні орієнтири вкорінені в ментальності українців досить глибоко, адже необхідно визнати, що Україна та інші країни, що розвиваються, не мають тривалої традиції функціонування демократії. Це породжує незрозуміння сенсу більшості, як правило, болючих, а тому непопулярних реформ і не сприяє коректній адаптації новопосталих процесів до культурних традицій транзитної країни.

Проблема впливу культурних особливостей і національної ментальності населення на результативність трансформаційних змін, що розглядається в статті, з достатньою підставою стає об'єктом дослідження на прикладі незалежної України.

Власні пошуки автора статті, ґрунтовані на застосуванні аналітичних процедур структурно-функціонального аналізу, нормативно-ціннісного підходу, порівняльного, синергетичного, інституційного методів, безпосередньо пов'язані з дослідженням «золотого перетину» між чинною традицією й необхідною трансформацією, що могло б стати новою національною ідеєю в Україні.

У статті констатується, що різка та некоректна імплементація трансформаційних змін у законодавство країни, яка демократизується, породжує розрив між формальними й неформальними інститутами. Культурні патерни вимагають одного, впроваджені інновації змушують до іншого, і цей розлом спричиняє двосторонню деформацію в суспільних процесах. Неформальні інститути втрачають свій адаптаційний потенціал до нових вимог життя, а формальні інститути зменшують інноваційний потенціал – відкочуються назад, до більш звичних форм, тобто регресують.

Ключові слова: «ефект запізнювання», культурний фактор, трансформація, модернізація, транзит, неформальні інститути.

The proposed article explores the vector of transformational changes in the design of political institutions and the introduction of new forms of socio-economic relations that are determined by each country as a result of, as a rule, the consensus of the political establishment. And also, the effects of slowing down or lagging the movement along the chosen trajectory, which appear as a result of the influence of cultural characteristics and are embodied in the blocking action of deep-rooted in the public consciousness of informal institutions and practices.

Despite the seeming westernization of society, local cultural and value orientations are rooted in the mentality of Ukrainians quite deeply, as it must be acknowledged that Ukraine and other developing countries do not have a long tradition of functioning democracy. This creates a misunderstanding of the meaning of most, usually painful, and therefore unpopular reforms, and does not facilitate the correct adaptation of emerging processes to the cultural traditions of the transit country.

The problem of influence of cultural peculiarities and national mentality of the population on the effect of transformational changes, which is considered in this article, with sufficient reason becomes the object of research on the example of independent Ukraine.

The author's own searches based on the application of analytical procedures of structural and functional analysis, normative-value approach, comparative, synergistic, institutional methods are directly related to the study of the "golden intersection" between the existing tradition and the necessary transformation that could become a new national idea in Ukraine.

This article states that the abrupt and incorrect implementation of transformational changes in the legislation of a democratizing country creates a gap between formal and informal institutions. Cultural patterns require one, innovations are forced into the other, and this breach causes two-way deformation in social processes. Informal institutions lose their adaptive potential to new demands of life, and formal institutions reduce their innovative potential – they are reversed, to more familiar forms, that is, regress.

Key words: "lag effect", cultural factor, transformation, modernization, transit, informal institutions.

Постановка проблеми. Поєднання різних факторів – обраної економічної політики, можливостей географічного положення та природних багатств займаної території, релігійних вірувань, помножене превалюванням основоположного впливу культурних і національних особливостей на рівні системи неформальних обмежень у суспільних відносинах, як головна причина успіш-

ності й добробуту країн з транзитною економікою буде досліджена в статті.

Незважаючи на відмінності зовнішньополітичних умов і рівня економічного розвитку подібних країн, транзитна економіка, яка приречена сприяти переходу від традиційного суспільства до демократії «європейського зразка», вже на першому етапі класичної транзитної траєкторії (лібералізація – демократизація – консолідація) супроводжується блокуванням змін як у системі цінностей громадян, так і загалом у суспільних відносинах. Сформований у суспільстві запит на необхідність реформ не породжує автоматичних змін у політичній культурі країни, а не реалізовані в середньостроковій перспективі очікування трансформуються з часом у недовіру або відчуження до ідеї реформ априорі. Трансформаційні процеси можуть затягнутися на десятиліття, як це й відбувається з транзитним процесом в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення ролі культурних традицій і національної ментальності населення в процесі проведеної соціально-політичної трансформації на шляху до економічного зростання, а також дослідження потенціалу українських неформальних інститутів до адаптації запозичених ідеологічних і культурних кодів.

Характер поставлених цілей і завдань статті зумовив застосування методу структурно-функціонального аналізу. Для дослідження інституціональних і політико-культурних особливостей України використовувалися аналітичні процедури нормативно-ціннісного підходу й інші традиційні методи: порівняльний, соціологічний, синергічний та інституційний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на універсальний за своїм характером перебіг глобалізаційних процесів у світі, сформовані політичні спільноти кардинально відрізняються одна від одної за культурними, релігійними, етнічними, політичними й економічними критеріями. Водночас розрив між багатими та бідними, розвиненими й країнами, що розвиваються, у сучасному світі не менший, ніж у попередні історичні періоди [1, с. 16]. Чим можна пояснити поглиблення, що зростає, розходжень між країнами навіть з урахуванням схожості розвитку тих держав, які об'єднані спільними економічними комунікаціями? Які причини лежать в основі росту добробуту країн – локомотивів світового економічного розвитку? І, навпаки, чому багато країн, володіючи географічним і природним потенціалом, вибирають шлях регресу та занепаду?

У науковій спільноті склався консенсус з приводу того, що численні спроби реформування й модернізації країн, що трансформуються за допомогою численних «апробованих» економічних моделей і шаблонів, не мають успіху, якщо

не враховують особливості духовного ладу і традиційні системи цінностей населення цих країн, тобто культурний фактор [1, с. 23].

Тут культурний фактор можна розглядати як узагальнений термін для визначення всього, що безпосередньо створює алгоритм виживання населення в конкретній країні. Спосіб життя, продиктований менталітетом і традиційними цінностями, який сформувався й розвивається протягом століть, що дає змогу в інших історичних реаліях знаходити рецепти вирішення конфлікту традицій та інновацій.

Разом із тим теорії, які стверджують безпосередню залежність успішного розвитку всіх сфер господарської життєдіяльності від культурних особливостей, і сьогодні знаходять своїх опонентів, які, у свою чергу, найбільш часто в цьому питанні наголошують на ефективності абстрагованої від культурних «особливостей» економічній та інституційній політиці.

За такої аргументації резонно виникають питання щодо причин успішності окремих етнічних груп у поліетнічних країнах на тлі застосовуваної для всіх однакової економічної політики. Відповіді на них диктуються тією роллю, яку відіграють культурні цінності в соціальному й економічному прогресі. Як характерний приклад таких груп можна навести етнічних басків, які проживають в Іспанії та Латинській Америці, німців у Росії й Україні, китайські меншини, розкидані по всіх країнах світу [2, с. 38].

Учені, для яких головна роль економіки в цьому питанні є аксіомою, уважаються носіями традиціоналістських поглядів, це, як правило, – економісти й антропологі. Варто зазначити, що, незважаючи на широке поширення у світовій науці, подібні погляди все частіше зазнають змін.

Л. Харрісон у книзі «Культура має значення» наводить цікавий приклад, що стосується відомої особистості (голови Федеральної резервної системи США Алана Грінспена) і трансформації її поглядів. Як переконаний ліберал, А. Грінспен уважав, що крах комуністичної ідеології на пострадянському просторі «автоматично затвердить підприємництво й вільний ринок» та що, бути «капіталістом за народженням – природний стан душі будь-якої людини» [1, с. 24]. Можна констатувати, що ні в Україні, ні в Росії цього не сталося. Тому, врешті-решт, під впливом вітчизняного й російського досвіду штучного впровадження економічної політики без урахування культурних особливостей країни відомий політик і функціонер не вважав за сором змінити свої переконання: тепер він переконаний, що «справа в культурі» [1, с. 24].

Незважаючи на подібні аргументи, доводиться визнавати: у науковому й експертному середовищі культурному фактору, як і раніше, не надають належного. Важливим у цьому плані є ще й фено-

мен того, що культурні особливості складно визначити «на смак і колір», а ще складніше виміряти, тобто вичленувати з різноманіття інших факторів, що впливають на економічний і соціальний прогрес, зокрема зафіксувати, важко це зробити в кількісному вимірі.

У цьому розрізі виникає питання про універсалізацію культурних цінностей, здатних вплинути на динаміку прогресу. Противниками цієї ідеї є культурні релятивісти, які стверджують самодостатність будь-якої окремо взятої культури й категоричну неможливість порівняння різних культур між собою. У кінцевому підсумку, подібний хід міркувань приводить учених та аналітиків до визнання занадто експансивного характеру так званих «західних цінностей» і породжує термін «культурний імперіалізм» Заходу, який використовується в яскраво негативному контексті. Прикладом для ілюстрації описуваних процесів може слугувати Ісламська Республіка Іран, де досить відчутно проникнення західних цінностей на рівні соціуму. І хоча більшість іранців продовжують уважати себе мусульманами, серед молоді фіксується тенденція до модернізації та секуляризації. Її не влаштовують жорсткі поведінкові рамки, нав'язуванні державною релігією. Уже спостерігається збільшення кількості розлучень, спад народжуваності, що нехарактерно для країни з домінуючим релігійним фундаменталізмом. Серед популярних сфер інтересів у молодих іранців усе частіше зустрічається англійська мова, комп'ютери, наука й можливості еміграції на Захід і набагато рідше шіїзм. А підпільне життя Тегерана не поступається за насиченістю провідним столицям країн Заходу [3].

Те, що масштаб такого роду культурної експансії можна порівнювати з глибиною мусульманського радикалізму, є результатом глобальної революції у сфері комунікацій, яка посилила пропагандистський ефект «західних цінностей». Генерується різного роду пропагандою алгоритм прогресу: легке, дозвоільне життя, з максимальним ступенем особистої свободи і свободи вираження, успіх без праці й відповідальності – усе очікувано стало привабливим у всьому світі.

Л. Харіссон у збірці пропонує альтернативний варіант. Справжня культура, на його думку, викликає повагу й заслуговує на визнання тільки в разі здатності протистояти впливу ззовні та рефлексувати на критику власних співгромадян.

У науковому середовищі ще гостріше заперечується ідея, чи породжені культурні цінності впливом географічного чинника й чинника клімату. Забезпеченість ресурсами та природні багатства як наслідок певного географічного розташування й клімату мають найбільший вплив на формування культурних цінностей і тільки так на розвиток і прогрес країни, але не у відриві від культурного

чинника. Наприклад, широко відоме твердження, що успішні країни, як правило, розташовані в помірних кліматичних поясах, а жебраки – в тропічних, руйнується безпрецедентним рівнем коруптованості й рецесії економіки Російської Федерації, що знаходиться в помірній зоні поряд з успішними країнами Північної Європи та Канадою [1, с. 28].

Найбільш спростовує своїм прикладом визначну роль природних багатств і географічного розташування Венесуела. Країна, що володіє за даними ОПЕК найбільшими – 18% від світових – запасами нафти і газу, має безпрецедентний рівень інфляції та високий рівень бідності населення [1, с. 28].

Більшість наукових теорій і їх авторів порівнюють успішність західних і північних європейців і запізнювання економічного розвитку східних слов'ян, ґрунтуючись на релігійному впливі як одному з найважливіших чинників культурного складника [4, с. 17]. На вплив протестантизму на формування трудової й підприємницької етики вказує, зокрема, М. Вебер у фундаментальній праці «Протестантська етика й дух капіталізму» [5, с. 10].

Американський економіст Д. Ландес у дослідженні закликає наукове співтовариство не вважати висловлену М. Вебером теорію основоположного впливу протестантизму на зародження капіталістичних відносин у країнах Північної Європи застарілою, а, навпаки, здатною дати розуміння, що рецепти економічної успішності країн знаменитого соціолога актуальні донині й можуть бути адаптовані для ситуації в будь-якій країні, в будь-яких часових рамках [2, с. 38].

М. Вебер пояснює успішність траєкторії розвитку протестантських країн, аналізуючи дві особливості кальвіністських священиків. Ченці, які живуть аскетичним життям у монастирях і спілкуються з потойбічним світом, могли створювати ефективні структури для отримання прибутку.

Іншою найважливішою особливістю, на думку М. Вебера, стало поширення грамотності, особливо для жінок. Грамотна мати, як джерело освіченості дітей, стала необхідністю в протестантській сім'ї. Як відомо, справжній протестант мав самостійно читати й вивчати Святе Письмо, на відміну від католиків, які заучували Катехізис напам'ять [2, с. 52].

У поєднанні з переліком чеснот – прагненням до працьовитості, відданості, чесності, ощадливості й освіченості, протестантизм породжує трудову етику та відповідну траєкторію розвитку економіки. Саме протестантизм зробив цей перелік чеснот сутністю моралі суспільства, яка привела його до процвітання [2, с. 50].

Безумовно, сучасних секулярно орієнтованих людей навряд чи можливо залучити до продуктив-

ної праці вірою кальвіністів у передвизначення, що не дає їм змоги сподіватися на легкий порятунок відплати за гріхи. Але цілком можливо здійснити ціннісне «перепрошивання» суспільства, прищепивши необхідні якості через вплив на масову культуру й ефективну роботу освітніх установ.

Багато вчених так само вибудовували свої теорії економічного процвітання й успішності на основі впливу сполучення культурного чинника з іншими, часто в такому випадку називаючи інституційний фактор.

Зокрема, американський економіст Д. Норт у книзі «Інститути, інституціональні зміни й функціональні зміни» змінює неокласичний погляд на поняття інститутів. На думку автора, інститути – сформовані в суспільстві правила, система відповістей, кодекси поведінки – моральні та етичні. Іншими словами, їх можна порівняти з рамками, у яких люди взаємодіють. Вони поділяються на формальні (закони, конституції) і неформальні (договори й добровільні зобов'язання) обмеження. Неформальні обмеження мають більш глибинний характер, доповнюючи й уточнюючи формальні обмеження, не є продуктом людського задуму, а складаються в процесі історичного і, що й треба було довести, культурного розвитку. Приводом до їх виконання слугує набуття успіху й багатства. Неформальні інститути з'являються та закріплюються в суспільстві в разі, коли для всіх учасників стає очевидною неможливість отримання прибутку або збільшення доходів в умовах функціонування формальних інститутів [6, с. 80].

Система обмежувальних рамок порівнюється автором з правилами поведінки в командних спортивних іграх, а тому найважливішою умовою функціонування інститутів є невідворотність і суворість покарання за порушення формальних правил, відсутність необхідності будь-яким особливим чином (наприклад, у судовій інстанції) доводити факт порушення, адже він очевидний для всіх учасників взаємодії.

Деякі актори досягають бажаного успіху, постійно порушуючи правила, тим самим підриваючи віру інших акторів у те, що чесне змагання може стати спонукальним мотивом для досягнення успіху. Наскільки довго в часі може зберігатися таке співвідношення формальних і неформальних правил й суспільних відносинах, залежить від дієвості забезпечення контролю за дотриманням правил. Якщо механізм такого контролю й невідворотність покарання не налагоджені, усі учасники спільноти будуть прагнути чесними та нечесними шляхами потрапити в команду порушників – недоторканних. Природно, що під час функціонування таких неформальних правил економічне зростання і збільшення добробуту буде концентруватися в співтоваристві порушників у зворотній пропорційності зубожіння держави й народу [6, с. 221].

Формулюючи свою теорію нової інституціональної економіки, Д. Норт особливо застерігає країни з транзитною економікою, країни пострадянського простору, у яких ще не оформилися в суспільстві обмеження та правила, від механічного запозичення державно-ринкових механізмів, які склалися на Заході протягом десятиліть, так як забігання вперед без підготовленого ґрунту ризикує викликати регрес [6, с. 220].

Процес реформування в таких країнах у перехідний період повинен супроводжуватися покроковим коригуванням реформ щодо засад соціальних відносин, культурних особливостей цієї спільноти, що вимагає тривалого періоду часу, адже неформальні правила й кодекси глибоко вкорінені в соціально-культурних відносинах у суспільстві і слабо піддаються впливу вольового людського зусилля. Культурні особливості у вигляді культурних кодів та обмежень, не тільки взаємозумовлюють інституційний фактор, а й дають ключ до розуміння успішності чи неуспішності деяких країн. Зокрема, пояснюють причини відставання чи запізнення економічного розвитку країн із транзитною економікою [6, с. 83].

Протягом тривалого часу в таких країнах складаються нові неформальні правила, які й повинні стати основою для легітимізації майбутніх змін. Якщо ж нові правила, як би ефективно вони не працювали в інших країнах із їх неформальними правилами, нормами і спонукальними мотивами, механізмами примусу (що можна так само застосувати й до культурних особливостей), насаджувати шляхом прийняття політичних або юридичних рішень у короткі терміни, можна досягти зворотного ефекту й результатів, відмінних очікуваним. Країни, які йдуть на такий експеримент, намагаючись упровадити в себе правила інших держав, досить часто набувають зовсім інший вектор розвитку, ніж у держави запозичення. Тому механічне перенесення законів і правил успішного західного світу не стає панацеєю для реформування та економічного процвітання країн пострадянського простору, у тому числі й для України.

У таких країнах неформальні правила й рамки, породжені культурними особливостями, гальмують, а не заохочують економічний розвиток. Якщо розглядати причини того, що відбувається, можна констатувати, що еліта або панівний клас цих країн, володіючи набором різних можливостей, вибирають для своєї економічної політики діяльність із перерозподілу, а не з виробництва матеріальних благ. Замість конкурентного середовища, як правило, створюють монополії, які всіяко обмежують можливості вибору. Така економічна й соціальна політика з'ясовна: вона дає можливість швидкого особистого збагачення та зубожіння країни в короткостроковій перспективі. З тих же причин не відбувається інвестування

в освітню сферу, що породжує катастрофічне зниження інтелектуального рівня нації і продуктивності праці. Організації, що створюються в таких інституційних рамках, у тому числі й контролюючі органи, покликані боротися з корупцією, наприклад, можуть стати вибірково ефективними. Однак ця вибіркковість буде продиктована політичною доцільністю, що, у кінцевому підсумку, призводить до дискредитації антикорупційних інституцій і тільки посилює недовіру до них у соціумі [7, с. 82].

Такий вектор розвитку, точніше стагнації, може мати місце в досить довгостроковій перспективі й навіть набувати сталого характеру, так як бенефіціари подібної політики створюють й органи контролю, що перешкоджає будь-яким, нехай мінімальним, переміщенням на шляху до більш ефективних результатів економічного та соціального розвитку.

Керівництво в подібних державах створює свою, групову систему прав власності, збільшуючи транзакційні витрати для всіх інших учасників громадської взаємодії. Неefективне оподаткування тільки сприяє гальмуванню економічного й соціального розвитку суспільства.

Матриця подібної спільноти, яка описана Д. Нортом, побудована й реалізована в сучасній Україні. Наприклад, прийняття закону про податок на виведений капітал (НВК) замінюють податком на прибуток, аргументуючи це зменшенням доходів бюджету й ускладненням виплат за борговими зобов'язаннями перед МВФ. А податок на прибуток дає змогу не показувати реальний прибуток підприємств. За документацією, велика частина українських підприємств є збитковими або працюють із мінімальним прибутком, як наслідок, не мають можливості інвестувати кошти в модернізацію і свій розвиток.

Отже, можна пояснити існування протягом усієї історії, включаючи й наш час, таких систем прав власності, які не породжують економічне зростання спільноти, проте сприяють збагаченню окремих індивідів.

Корупція, яка існує на всіх рівнях українського суспільства, з повною підставою може бути названа державотворчим чинником. Принцип Альфредо Стресснера, парагвайського лідера 1954–1989 років («Необхідно заохочувати корупцію. Корупція породжує причетність, а причетність породжує відданість») реалізується в Україні, створюючи системну відповідальність на рівні домовленостей, неформальних правил та обмежень у суспільних відносинах. У державі прописана, але не діє досить адекватна і прогресивна система формальних законів, в тому числі Конституція, суворість яких, як відомо, пом'якшується необов'язковістю їх виконання [8].

Під тиском міжнародних партнерів-донорів-кредиторів в Україні створено всі можливі антикорупційні органи аж до Вищого Антикорупційного суду – НАБУ, САП, НАЗК, ДБР і низка громадських антикорупційних організацій. Незважаючи на те що половину утримання всіх цих інституцій беруть на себе США та ЄС (вони ж і здійснюють контроль за призначенням керівництва й конкурси на заміщення посад), перевірка електронних декларацій вищого менеджменту та взаємовідносини між новоствореними структурами ознаменувалася цілою низкою корупційних скандалів і навіть кримінальних розслідувань. Варто зазначити, що така структура, як Антикорупційний суд, створювалася в трьох європейських країнах: у Хорватії, Словаччині й Болгарії, а також у слаборозвинених країнах Африки та Азії, де, як правило, зашкалює рівень корупції. Якщо вірити індексу сприйняття корупції, введення цієї інституції не стало остаточним універсальним засобом викоринювання корупції. У країнах, де спочатку рівень корупції був невисокий, спостерігаються незначні позитивні зміни. Тим часом країни на кшталт Непалу та Пакистану скотилися в глибоку корупційну прірву, тим самим продемонструвавши стійкість і пріоритет неформальних традиційних практик перед законом.

Показовим у цьому розрізі буде приклад України, яка не тільки не конвертує своє транзитне положення між Заходом і Сходом у проекти реального сектора економіки, а й руйнує вже діючі десятиліттями на законодавчому рівні комунікації, в тому числі газотранспортні, здійснюючи перманентні спроби відмовитися від будь-якої співпраці зі Сходом. Хоча на рівні еліт ці комунікації зберігаються на неформальному рівні й останніми роками навіть примножені. Характерним прикладом є підприємство вже экс-президента України П. Порошенка «Кузня на Рибальському» (до 2017 року відома як «Ленінська кузня»), яке на третьому році військових дій під час будівництва Подільського-Воскресенського моста в Києві закупило металоконструкції в російського підприємства «Воронежстальмост» на 160 млн. гривень кийського бюджету [9].

Іншим показовим прикладом є скандал навколо корупційної схеми за участю державного концерну «Укроборонпром». Підприємство стратегічного значення займалося закупівлею запчастин для ремонту української військової техніки. На кінець 2014 року концерн відзвітував, що 70% запчастин виробляє Україна, а 30% закуповується в західних країн. На той момент президент України П. Порошенко й голова ВРУ О. Турчинов рапортували «про успіхи імпортозаміщення за лічені тижні». Як з'ясувалося пізніше, державні підприємства цього концерну через фірми-прокладки закуповували неякісні запчастини й техніку з Російської

Федерації контрабандою. Підставна фірма «Оптімспецдеталь» за роки корупційної діяльності отримала в результаті таких закупівель від державних бронетанкових заводів близько 100 млн. гривень [10].

На думку автора статті, основною проблемою є вакуум нової культурної парадигми, навколо якої об'єдналася б суспільство у своєму прагненні змінити країну. Така ідеологія може бути прийнята у форматі нового «морального кодексу», культурних орієнтирів або національної ідеї й не обов'язково задекларована публічно або законодавчо. Обов'язковою умовою для прийняття її суспільством має стати неухильне дотримання постулатів моралі новими управлінськими кадрами адміністративної системи під час прийняття рішень і реалізації реформ. Усвідомлення, що зміни торкнулися насамперед політичного класу, здатне стати моральним стимулом для суспільства прийняти певне обмеження свобод заради побудови майбутнього, створення гумусу для пророщування паростків нових культурних традицій або вкорінення корисних елементів чужої культури у звичному культурному середовищі.

Саме відсутність нової національної ідеї, цементуючого культурного стрижня в народі, безуспішні спроби замінити громадську мораль законами призводять до різного роду поляризації розрізаних груп у суспільстві на тлі політичної апатії більшості населення, проведення декоративних, фасадних, несистемних реформ, привнесених бездумно або з корупційним умислом, породжує блокування в суспільній свідомості, зневіру в політиці влади й відчуження від неї.

Справедливості заради варто визнати, що в Україні розуміють необхідність об'єднавчої національної ідеї, хоча перманентні спроби її нав'язування зазнають перманентні невдачі. Домінуюча культурна ідея для однієї частини України, неоднорідної за своїм етнічним і релігійним складом, стає рівноцінною втраті ідентичності для інших регіонів, тим самим породжуючи непрямі причини для згорання процесу будь-яких реформ і відкату назад.

Негативні наслідки траєкторії розвитку транзитних економік у країнах пострадянського простору та країнах постдиктаторського правління похитнули апріорні переконання економістів, що стійкого процвітання можна досягти й «на сусідній планеті», здійснивши там курс ринкових реформ.

Описаний американським економістом М. Олсоном феномен, коли люди розуміють необхідність реформ, бажають споживати блага реформованого суспільства й водночас усіляко чинять опір необхідності змінити власні менталітет, звички і спосіб життя, змусив автора задуматися над давно вирішеним для кожного економіста питанням: чи достатньо ринкових реформ для

зростання економічного добробуту країни? Проаналізувавши це явище, автор дійшов розуміння, що рішення проблеми знаходиться зовсім не в економічній площині [11, с. 186].

Реалії наших днів можуть слугувати наочним прикладом ефекту гальмування ринкових реформ в економіці: традиційно будучи найбільш зацікавленим у викоріненні корупції та наведення ладу у фінансовій сфері прошарком населення, дрібні підприємці мітингують на вулицях великих міст України проти встановлення касових апаратів у торгових точках. Як правило, аргументуючи свою позицію тим, що, на їхню думку, подібне нововведення спрямоване лише на руйнування дрібного бізнесу, а не на виведення економіки з «тіні».

Існує негативна тенденція, за якою деякі підприємці, коли неухильне дотримання формальних правил може призвести до збитків для них у короткостроковій перспективі, мають схильність не дотримуватися закону й іти в «тінь». Тим часом сукупні втрати для бюджету держави від зниження оборотів оцінюються в 6–9,5 млрд. гривень на рік, маніпуляцій із ПДВ – у 7–9 млрд. гривень, контрафакту – у 10–12 млрд., контрабанди – 63–93 млрд. гривень [12].

Сама теорія ринків виникла й розвивалася в період Промислової революції в економічно успішних країнах. Починаючи з праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» в 1799 році, всі наступні дослідження в рамках цієї концепції проходили у відносно економічно розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки. За час розвитку теорії ринку в цих країнах сформувалася загальна етична основа ведення ринкових відносин як своєрідна «техніка безпеки», без дотримання правил якої організація тільки попиту і пропозиції ставала вразливою. Ця ціннісна опора стала чимось звичним і настільки само собою зрозумілим, що навіть натяком не згадувалася в теоретичних розробках і підручниках з економіки [11, с. 182]. Упритул до висвітлення цього питання підійшли соціологи. Характерним прикладом є теорія структурного функціоналізму Т. Парсонса, у рамках якої стверджувалася необхідність наявності в суспільстві ціннісного консенсусу як обов'язкового чинника успішної організації ринкових відносин у соціумі, що залучений до універсального модернізаційного процесу. Основою такого консенсусу були релігійні вірування, які посідали важливе місце в суспільній свідомості людей того часу. Згадаємо знов теорію про «протестантську етику» М. Вебера [11, с. 183].

Незважаючи на це, М. Олсон дотримувався протилежної точки зору. Він уважав, що ринкові відносини протягом історії встановлювалися навіть між супротивниками і сторонами, які

ведуть військові дії. У результаті досліджень процесу модернізації країн із транзитною економікою він сформулював дві умови для ефективного функціонування різного роду ринків, у тому числі сконструйованих, які й призводять до процвітання країни. Вони полягають у дотриманні та захисті державою прав індивіда в їх спільній діяльності й недопущенні «хижацтва» в ринкових відносинах. І що характерно, обидва правила належать до сфери етичних норм [11, с. 204].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Вивчення практичних наслідків проведення соціально-політичних трансформацій, покликаних реалізувати транзит від традиційного суспільства до сучасного, сприяти прийняттю демократичних інститутів соціумом і відповідної політичної культури на самому низовому рівні в різних країнах, призводить до закономірного висновку, що роль культурних особливостей недооцінена, а ступінь їх значення знівелювано на догоду економічним чинникам.

Традиційний погляд на вивчення процесів реформування, згідно з яким чільна роль надається економіці, не дає змоги фундаментально простежити за ходом трансформаційного процесу й ідентифікувати причини, які стримують вплив

на результативність укорінення нових політичних інститутів у суспільстві. Саме культурні особливості, що розуміються як специфічний спосіб життя, продиктований менталітетом, традиційними цінностями з глибоко вкоріненими стереотипами суспільної свідомості, дають змогу пояснити причини відчутних відмінностей між спільнотами, які встали на демократичний шлях розвитку.

Модернізаційні реформи зазнають ефекту гальмування в країнах із транзитною економікою через відсутність ціннісного стрижня суспільства, етичної «милиці», яка й дає змогу ринковим і демократичним реформам здійснюватися збалансовано. Неможливість забезпечити дотримання верховенства закону та недостатній рівень захисту прав громадян державою породжують недовіру до реформ, до самої держави як провідника цих реформ. Тому необхідна культурна «перепрошивка» суспільства, що має на увазі прищеплення державою необхідних ціннісних орієнтирів шляхом організації ефективної роботи освітніх установ і впливу на масову культуру. В іншому випадку будь-яка спроба реформування такого перехідного суспільства, спроба змусити дотримуватися закону викликає протидію з обох сторін – і з боку влади, і з боку громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харрісон Л. У чому значення культури? *Культура має значення. Яким чином цінності сприяють суспільному прогресу* / за редакцією Л. Харрісона і С. Хантінгтона (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York : Basic Book, 2000). Москва : Московська школа політичних досліджень, 2002. С. 15–36.
2. Ландес Д. Культура пояснює майже все. *Культура має значення. Яким чином цінності сприяють суспільному прогресу* / за редакцією Л. Харрісона й С. Хантінгтона (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York : Basic Book, 2000). Москва : Московська школа політичних досліджень, 2002. С. 38–54.
3. Павленко А. Іранська революція. Молодь Ірану ламає традиційні уявлення про цю країну. *НВ*. 31.03.2016 URL: <https://nv.ua/ukr/publications/molod-iranu-demonstruje-visokij-riven-osvichenosti-i-prihilst-zahidnih-tsinnostej-106867.html>.
4. Асмолов К.В. Корейська політична культура: традиції і трансформація. 2-е видання, перероблене й доповнене. Москва : Російський фонд сприяння освіти й науці, 2017. 704 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Москва, 2003. С. 8–15.
6. Норт Д.К. Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки. Москва : Фонд економічної книги «Начала», 1997. С. 80–83.
7. Блауг М. Норт, Дуглас С. 100 великих економістів після Кейнса = *Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past*. Санкт-Петербург : Економікус, 2009. 384 с. С. 219–221.
8. Прянкічкін К. Останній фюрер Америки. *Киевский Телеграфъ*. URL: <http://telegrafua.com/world/13623/>.
9. Гальченко С. Завод Порошенка «Ленінська кузня» під час будівництва Подільсько-Воскресенського мосту закуповував у Росії товари на бюджетні кошти – розслідування. *ТСН*. 24.03.2019. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/zavod-poroshenka-leninska-kuznya-pid-chas-budivnictva-podilsko-voskresenskogo-mostu-zakupovuvav-u-rosiyi-tovari-na-byudzhetni-koshti-rozsliduvannya-1317234.html>.
10. Іванова Л. Армія. Друзі. Бабки. Частина перша. *Bihus.info*. 27.02.2019. URL: <https://bihus.info/armiya-druzi-babki-chastina-persha>.
11. Олсон М. Влада і процвітання. Переростаючи комуністичні і капіталістичні диктатури. Москва : Нове видавництво, 2012. С. 182–207.
12. Дослідження: Найбільші втрати бюджету відбуваються на кордоні, в офшорах і при виплаті зарплат у «конвертах». *Institute of Social and Economic Transformation*. 08.09.2019. URL: <http://iset-ua.org/ua/novini/podatki/item/156-doslidzhennia-naibilshi-shemi>.

ФІНАНСОВА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТИМУЛ РОЗВИТКУ ГРОМАД

FINANCIAL DECENTRALIZATION AS A PSYCHOLOGICAL STIMULUS FOR COMMUNITY DEVELOPMENT

Харитонюк О.Л.,

*аспірантка кафедри політології та державного управління
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

До впровадження реформи децентралізації влади велика кількість місцевих податків і зборів не залишалася на місцях, а відправлялася в центральні органи влади, громадяни не могли повноцінно впливати на місцеву політику, тому існував «певний психологічний бар'єр для господарювання на своїй землі». Так як у сучасному світі гроші є одним із основних інструментів досягнення цілей, дослідження питання фінансової децентралізації є дуже важливим.

Проблема полягає в шляхах наповнення бюджетів об'єднаних територіальних громад, оскільки у зв'язку з існуванням тіньової економіки, наявністю інформаційної війни, низького рівня розуміння питань державного та місцевого управління деякими політиками й державними службовцями, проблем правового регулювання децентралізаційної реформи державний і місцеві бюджети втрачають великі гроші.

Гальмування фінансової децентралізації відбувається, оскільки процес реалізації реформи є більше політичним процесом, ніж державницьким, в Україні кожні 5 років змінюється політичний курс країни, залежно від олігархічних настроїв (то в бік Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу, то в бік Росії), що, у свою чергу, впливає на розвиток як країни загалом, так й окремих громад. Також в Україні невисокий рівень податкової культури.

У статті проаналізовано можливості, які надаються органами державної влади України, міжнародними організаціями та громадянським суспільством для наповнення бюджетів об'єднаних територіальних громад. Проаналізовано показники збільшення надходжень до місцевих бюджетів у зв'язку з впровадження фінансової децентралізації, розглянуто питання покращення ефективності адміністрування податків і зборів, а також висвітлено психологічний аспект децентралізаційної реформи. Розглянуто питання правового регулювання інституту інспектора праці та його ролі в реальній легалізації робочих місць.

Варто пам'ятати, що не лише фінанси є основним ресурсом для розвитку та успішності громад, оскільки люди – це головний ресурс. Громадські активісти, бізнесмени, науковці, молодь, управлінці, іноземці – усі вони є основним джерелом, яке наповнює життям місцеве самоврядування. Лише в спільному діалозі та з мінімальним впливом політики суспільство може досягнути конкретного результату.

Ключові слова: децентралізація, бюджет, громада, активізація, розвиток.

Before implementing the reform of decentralization of power, many local taxes and fees were not in the communities, but went to the central authorities. Citizens could not fully influence local politics, because it was "a certain psychological barrier to managing their land". In the modern world, money is one of the main tools for achieving goals, so research question of financial decentralization is very important.

The problem is the ways of filling local budgets. State and local budgets lose big money, because of shadow economy, information warfare, poor policy understanding of the issues of state and local governance, problems of legal regulation of decentralization reform.

The slowdown in financial decentralization occurs because the reform process is a more political process than a state process. Every 5 years the political course of the country changes, depending on the mood of the oligarchs (then towards the European Union and the North Atlantic Alliance, then towards Russia), it affects for the development of the country and communities. Also, there is a low level of tax culture in Ukraine.

The article analyzes the opportunities provided by state bodies of Ukraine, international organizations and civil society for filling local budgets. The indicators of increase of local budget revenues are analyzed. The issues of improving the efficiency of administration of taxes and fees are discussed. Also, the psychological aspect of decentralization reform is highlighted. The legal regulation of the labor inspectorate institute and its role in the real legalization of workplaces are considered.

It is important to remember that not only finances are a major resource for the development and success of communities, because people are a major resource. Community activists, businessmen, academics, youth, managers, foreigners – all of them are the main source that fills the life of local government. Only through joint dialogue and with minimal policy impact, society can achieve concrete results.

Key words: decentralization, budget, community, activation, development.

Постановка проблеми. У питанні реалізації децентралізаційної реформи в Україні дуже важливим інструментом, за допомогою якого громади здійснюють свої функції, є фінанси. У сучасному світі гроші – це один із основних способів

для досягнення мети. До впровадження реформи децентралізації влади велика кількість місцевих податків і зборів не залишалася на місцях, а відправлялася в центральні органи влади. Саме фінанси є одним із основних психологічних сти-

мулів для мешканців громад розвиватися, сплачувати податки і ставати активнішими. Тому питанням фінансової децентралізації приділяється досить значна увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізом наповнення місцевих бюджетів займаються експерти Групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні (за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» та центр SKL International): Яніна Казюк, Віктор Венцель, Ігор Герасимчук та інші науковці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Стаття присвячується висвітленню важливості фінансової децентралізації як психологічного стимулу впровадження реальних змін на місцях. Для розуміння ролі фінансової децентралізації в процесі активізації громади потрібно проаналізувати можливості, які надаються органами державної влади України, міжнародними організаціями та громадянським суспільством для наповнення бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Результатом реформи децентралізації влади стало підвищення зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів, пошук резервів їх наповнення, покращення ефективності адміністрування податків і зборів. Об'єднані громади показують високі й динамічні темпи приросту власних доходів. У частині використання коштів увага акцентується на необхідності формування найбільш оптимальної структури бюджетних видатків, створенні ефективного не надто чисельного управлінського апарату, здійсненні постійного аналізу витрачання бюджетних коштів та упередженні випадків їх нераціонального витрачання [1].

Громади постійно шукають джерела для збільшення своїх доходів, щоб надавати якісні та доступні послуги й при цьому розвиватися. Питаннями наповнення місцевих бюджетів мають перейматися не лише виконавчі органи місцевої ради та депутати, а й самі мешканці. Усі, хто живе в громаді, користуються послугами бюджетних установ і закладів, а отже, мають розуміти, що не можуть стояти осторонь питань їх фінансування. Крім того, з місцевого бюджету реалізуються важливі для кожного мешканця проекти соціального та економічного розвитку території [2].

Якщо громадяни не довіряють місцевій владі розпоряджатися грошима, вони рідше інвестуватимуть у свою громаду, не сплачуватимуть податки, тому що «чому я повинен віддавати вам свої гроші, якщо ви не можете ними розумно розпорядитися»? Показувати ефективність фінансового управління – дійсно важливо для розбудови такої довіри. Це створює довіру між громадою та центральною владою, покращує умови надання ресурсів для громади [3].

Саме фінансовий аспект є одним із найсуттєвіших, від якого великою мірою залежить успішність функціонування об'єднаних територіальних громад. Наявність економічно активних суб'єктів підприємницької діяльності, достатня кількість кваліфікованих трудових ресурсів, розвинена промислова та соціальна інфраструктура – усе це й багато іншого є основою для успішного розвитку громади [1].

Одним із найважливіших шляхів наповнення бюджетів об'єднаних територіальних громад є оподаткування. Відомо, що податки поділяються на:

- загальнодержавні – податки та збори, що встановлені Податковим кодексом України і є обов'язковими до сплати на всій території України, крім особливих випадків, передбачених цим Кодексом;

- місцеві – податки та збори, що встановлені відповідно до переліку й у межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом і перспективним планом формування територій громад, у межах їхніх повноважень і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад [4].

Нормами ст. 9 Податкового кодексу України до загальнодержавних податків і зборів зараховано податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО); податок на додану вартість; акцизний податок; екологічний податок; рентну плату й мито. Відповідно до ст. 10 Податкового кодексу України, до місцевих податків і зборів належать податок на майно, єдиний податок, збір на місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір [5].

Нормативи зарахування окремих видів доходів до бюджетів об'єднаних територіальних громад у 2019 році (загальнодержавні податки та збори):

- податок і збір на доходи фізичних осіб – 60%;
- податок на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності – 100%;
- рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування, – 37%;
- рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування) – 100%;
- рентна плата за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення – 100%;
- рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення – 5%;
- рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення – 100%;

– рентна плата за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату – 3%;

– акцизний податок із реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів – 100%;

– частина акцизного податку з виробленого в Україні та ввезеного на митну територію України пального – 13,44%.

Місцеві податки та збори:

– податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, – 100%;

– плата за землю – 100%;

– транспортний податок – 100%;

– збір за місця для паркування транспортних засобів – 100%;

– туристичний збір – 100%;

– єдиний податок – 100% [6].

Також протягом 2019 року зберігатиметься норма щодо зарахування 13,44% акцизного податку з пального до місцевих бюджетів [4].

За 10 місяців 2019 року місцеві бюджети заробили утричі більше, ніж за весь 2014 рік: 224,3 млрд грн проти 68,6 млрд грн. За даними Мінфіну, якщо порівнювати з доходами січня-жовтня 2018 року, то з центральних до місцевих бюджетів надійшло майже на 35 млрд грн більше. Найбільшим бюджетоутворюючим є ПДФО. За вказаний період надходження від цього податку становили 133,3 млрд грн (на 23,1 млрд грн більше від торішнього періоду). Упроваджуючи бюджетну децентралізацію, держава передала на рівень спроможних громад 60% ПДФО. Це заохочує громади створювати нові робочі місця. Плати за землю надійшло 27,6 млрд грн, що на 4,9 млрд грн (або на +21,6%) більше від аналогічного періоду минулого року. На 5 млрд грн зросли фактичні надходження єдиного податку і становили 29,5 млрд грн. Фактичні надходження податку на нерухоме майно становили 4,5 млрд грн, приріст надходжень становить +34,1% [7].

Проблемою країни й кожної громади є тіньова зайнятість і виплата заробітних плат «у конвертах». Через це місцеві й державні бюджети втрачають мільярди гривень, а отже, зменшуються можливості для розвитку громад, підвищення якості послуг мешканцям [2].

Так, 1 січня 2018 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 06.12.2017 № 1774 [8]. Серед іншого він надав виконавчим органам міських рад міст обласного значення та об'єднаних територіальних громад повноваження щодо здійснення на відповідних територіях контролю за дотриманням законодавства про працю й зайнятість населення, а також накладення штрафів за порушення цього законодавства. Також цей Закон передбачає, що органи місцевого самоврядування для виявлення неоформлених трудових відносин можуть проводити перевірки на підприємствах, в установах

та організаціях, що перебувають як у комунальній власності територіальної громади, так і в некомунальній власності, а також фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників. Інспекційні відвідування та невідвізні інспектування здійснюються інспекторами Державної служби з питань праці (Держпраці), а також інспекторами виконавчих органів міських рад міст обласного значення та сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад. Інспектори місцевих рад наділені виключно повноваженнями з питань своєчасної й у повному обсязі оплати праці, додержання мінімальних гарантій в оплаті праці та оформлення трудових відносин. Постановою передбачено, що для виявлення неоформлених трудових відносин рішення про проведення перевірки може бути прийнято на підставі інформації, отриманої зі ЗМІ та інших джерел, доступ до яких не обмежений законодавством. Про проведення інспекційного відвідування інспектор праці повідомляє об'єкт відвідування, лише якщо він не вважає, що таке повідомлення може завдати шкоди інспекційному відвідуванню [2].

«Щойно Уряд дав нам певну можливість – ми відразу ж, протягом двох місяців, знайшли молодого розумного юриста, який став інспектором з праці. Ми дуже голосно про це говорили, проводили інформаційну кампанію, і відповідальний бізнес зрозумів, що краще не ризикувати. Адже штрафи там шалені, але штрафів у нас не було. Головний наш результат – запрацювала реальна легалізація робочих місць. Інших важелів у громад, на жаль, просто немає. Місто Вознесеньк – невелике місто, до якого приєдналися ще два невеликих села, які нам повірили. Ми знаємо, хто приблизно скільки заробляє. Дайте нам можливість законно збирати податки», – зазначає голова Вознесенської об'єднаної територіальної громади Віталій Луков [3].

Варто також пам'ятати, що Законом України від 08.09.2004 № 1985 Україною ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці про інспекцію праці в промисловості й торгівлі 1947 року № 81 [9]. Статтею 12 Конвенції визначено, що інспектори праці мають право безперешкодно, без попереднього повідомлення й у будь-яку годину доби проходити на будь-яке підприємство, яке підлягає інспекції; проходити в денний час до будь-яких приміщень, які вони мають достатні підстави вважати такими, що підлягають інспекції; здійснювати будь-який огляд, перевірку чи розслідування, які вони можуть вважати необхідними для того, щоб переконатися, що правові норми суворо дотримуються. У свою чергу, статтею 16 Конвенції передбачено, що інспекції на підприємствах проводяться так часто й так ретельно, як це необхідно для забезпечення ефективного застосування відповідних правових норм. Отже, норми вітчизняного законодавства узгоджуються з міжнародними [2].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, можна підсумувати,

що існує багато факторів, які стримують процес наповнення місцевих бюджетів, а саме бюджетів об'єднаних територіальних громад, до яких можна зарахувати таке:

- процес реалізації реформи децентралізації влади є більше політичним процесом, ніж державницьким;
- гальмується законодавче регулювання реформи;
- наявність тіньової економіки;
- також ми спостерігаємо, як в Україні кожні 5 років змінюється політичний курс країни, залежно від олігархічних настроїв (то в бік Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу, то в бік Росії), що, у свою чергу, впливає на розвиток як країни загалом, так й окремих громад;
- низький рівень розуміння питань державного та місцевого управління деякими політиками та державними службовцями;
- відсутність державницької позиції в окремих голів і депутатів ОТГ;
- дефіцит висококваліфікованих спеціалістів, утрата трудових резервів країни.
- невисокий рівень податкової культури населення.

Незважаючи на вищеперераховані проблеми, наповнення місцевих бюджетів з 2014 року відбувається з шаленою швидкістю. Дуже багато історій успіху окремих територіальних громад – це приклад того, що децентралізаційна реформа в Україні – одна з найуспішніших. У зв'язку з введенням посади інспектора праці у громад з'явився ще один інструмент для наповнення місцевих бюджетів. Через розуміння того, що фінанси залишаються на місцях, збільшилася відповідальність місцевого бізнесу, багато роботодавців почали легалізувати найманих працівників.

Саме через те що раніше було дуже багато випадків розкрадання державних коштів, корупційних скандалів на центральному рівні, в громадян України не розвинулася податкова культура, оскільки вони не бачили реального результату від сплати податків на місцях. Саме фінансова децентралізація є тим фактором, який підвищить рівень податкової культури населення.

Звичайно, процесу формування податкової культури перешкоджає низка інших проблем, котрі не дають змоги змінити ставлення громадян до податків. Серед них основними є:

- нестабільне податкове законодавство в країні;
- недосконала система інформування та консультування населення;
- низький рівень якості виконання податкових процедур;
- велика плінність кадрів і низька мотивація працівників податкової служби;
- недовіра з боку населення стосовно податкових органів;
- проблема взаємної соціальної відповідальності між суб'єктами податкових відносин [10, с. 169].

Ще одним фактором, який допомагає громадам фінансово розвиватися, є розроблення стратегій розвитку, оскільки саме ці документи певним чином можуть урятувати місцеві громади в разі зміни курсу країни або «політичних ігор» певних олігархічних груп. Оскільки стратегії розвитку приймаються здебільшого на 7–10 років, саме стратегії регіонального розвитку, а також окремі стратегії розвитку громад можуть бути засобами боротьби з політичним популізмом.

Отже, існує дуже багато можливостей наповнення місцевих бюджетів, але лише у співпраці й у спільному діалозі органів державної влади, бізнесу та мешканців громад ці можливості будуть приносити конкретні фінансові результати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Місцеві фінанси та бюджетна децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/finance>.
2. Казюк Я., Венцель В., Герасимчук І. Як органи місцевого самоврядування можуть боротися з зарплатою «в конвертах» і чому це їм потрібно, – роз'яснення експертів. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/8555>.
3. Фінансове управління в ОТГ: критерії ефективності, моніторинг та успішні кейси. 2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11739?page=3>.
4. Хотенко О., Смірнова О. Податкові джерела доходів місцевих бюджетів. 2017. URL: <http://ngoipr.org.ua/blog/podatkovyi-dzherela-dohodiv-mistsevyh-byudzhetiv/>.
5. Податковий кодекс України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI, текст зі змін. станом на 20.10.2019. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
6. Казюк Я., Венцель В., Герасимчук І. Джерела доходів місцевих бюджетів. *Центральний офіс реформ при Мінрегіоні*. 2019. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/369/2019.pdf>.
7. Децентралізація і доходи місцевих бюджетів: дані за 10 місяців. 2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11806?page=2>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 06.12.2016 № 1774-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19/page>.
9. Конвенція Міжнародної організації праці про інспекцію праці у промисловості й торгівлі від 11 липня 1947 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU47002.html.
10. Зінкевич А.В. Податкова культура населення як інструмент уникнення податкових правопорушень. *Розвиток соціально-економічних систем в геоелектронічному просторі: теорія, методологія, організація обліку та оподаткування* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 2017. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21010/2/DSESES_2017_Zinkevych_A_V-Podatkova_kultura_naselennia_169-171.pdf.

РАДА ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В БОРОТБІ З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ

THE CIVIL OVERSIGHT COUNCIL AT THE NATIONAL ANTI-CORRUPTION BUREAU OF UKRAINE AS A FORM OF PUBLIC PARTICIPATION IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IN UKRAINE

Юрченко А.В.,

аспірант кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті автор аналізує політико-правові засади створення й діяльності Ради громадського контролю Національного антикорупційного бюро України. Розглянуто положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України, порядок та особливості формування Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України. Проаналізовано результати конкурсів з формування складу Ради громадського контролю, що проводяться шляхом рейтингового Інтернет-голосування громадян, які проживають на території України; визначено основні напрями роботи Ради громадського контролю. Автор досліджує зміст повноважень, завдання, форми участі в роботі антикорупційного інституту. Особливу увагу сфокусовано на діяльності членів Ради громадського контролю в складі конкурсних комісій, які проводять конкурс на зайняття вакантних посад у Національному антикорупційному бюро України, та в складі Дисциплінарної комісії Національного антикорупційного бюро України й результатах роботи в складі таких комісій. Також вивчено публічні звіти Ради громадського контролю; проаналізовано експертні висновки членів Ради громадського контролю щодо нормативно-правових документів у частині протидії корупції та висновки Ради громадського контролю на звіти Національного антикорупційного бюро України щодо особливостей діяльності Бюро в різних напрямках (міжнародний зріз розслідувань, позовна та нормотворча робота, діяльність територіальних управлінь, інформація про організаційну структуру, штатну чисельність і кадрове забезпечення Бюро, про закордонні навчальні візити, співпрацю з недержавними організаціями та ЗМІ, виконання бюджетної програми). Крім цього, автор проаналізував діяльність членів Ради громадського контролю щодо системного моніторингу судових процесів у справах, які завершені детективами Національного антикорупційного бюро України, й активну роботу в напрямі покращення комунікації з громадянським суспільством і громадянами, розгляд звернень і скарг громадян, переглянув публічні заходи за участі представників Національного антикорупційного бюро України, САП і Ради громадського контролю. Розглянуто заяви та позиції Ради громадського контролю щодо фактів порушень законів, прав і свобод людини та громадянина працівниками Національного антикорупційного бюро України. Визначено роль і вплив Ради громадського контролю на становлення й розвиток Національного антикорупційного бюро України;

Ключові слова: Рада громадського контролю Національного антикорупційного бюро України, Національне антикорупційне бюро України, політична корупція, інститут, контроль, антикорупційні органи.

The article conducts analysis of the political and legal basics of establishment and operation of the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. The provisions of the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the procedure and peculiarities forming the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine is considered. The basic directions of work of the Civil oversight Council are defined. The results voting of forming the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, conducted by internet voting and citizens living in the territory of Ukraine are analyzed. The content of powers, tasks, functions, forms of participation in the work of an anti-corruption institute is considered. Particular attention is focused on the activities of members of the the Civil oversight Council in the competition commissions for conducting competitions for the occupation of vacant positions at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and the Disciplinary Committee of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and results of jobs in the competition commissions. The author also examined the public reports of the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine; expert Opinions of the members of the of the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine on laws and regulations dealing with key aspects of anti-corruption measures in Ukraine, Civil oversight Council conclusions on NABU's reports of the features of the Bureau's activities in various areas (international investigations, rulemaking work, activities of territorial departments, information on organizational structure, staffing of the Bureau, foreign study visits, cooperation with non-governmental organizations and media, implementation of the budget program) are analyzed; In addition, the author analyzed the activities of members of the Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine for system monitoring the litigation which were completed by NABU's detectives. The statements, positions of the Civil oversight Council about the facts of violations of the laws, human rights and freedoms by the employees of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine are considered. The role and impact in establishment and development of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine are determined.

Key words: The Civil oversight Council at the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, political corruption, institute, control, anti-corruption bodies.

Постановка проблеми. Антикорупційна реформа – одна з найскладніших і найбільш комплексних реформ, що проводить сьогодні держава. З 2014 року в Україні розпочалося будівництво нової антикорупційної інфраструктури: прийнято антикорупційне законодавство, створено спеціалізовані антикорупційні органи НАБУ, САП, НАЗК, ДБР, Вищий антикорупційний суд. Надважливу роль у старті й подальшому розвитку антикорупційної реформи в Україні відіграють громадські організації, активісти, експерти, радники, громадські діячі. Співпраця та залученість громадського сектору й бізнесу до процесу розроблення та моніторингу реалізації антикорупційної політики владою є вкрай важливими для збереження сталості й незворотності антикорупційної реформи.

Аналітики Центру політико-правових реформ (далі – ЦПРР) наголошують, що «золотий трикутник партнерства» може забезпечити необхідний темп позитивних перетворень [3], їх ефективність і неможливість «відкату» назад.

В Альтернативному звіті підготовленому у 2017 році, експерти ЦПРР указують на те, що особливо актуальною така співпраця стає в умовах відсутності у влади власних аналітичних установ, які б оперативно виробляли незалежні та зважені аналітичні продукти, ідеї, концепції для належної імплементації реформ і вирішення повсякденних завдань [3]. Проте на практиці проблеми щодо консолідації зусиль сторін залишаються. Проведене дослідження «Незалежні аналітичні центри і органи влади: чи є просування у двосторонній співпраці?» Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва підтверджує це твердження. Майже всі опитані представники влади декларують готовність до співпраці з недержавними аналітичними центрами, причому більшість вважає її необхідною на регулярній основі, а третина – ситуативною, за потреби. Незважаючи на загальне зростання рівня співпраці, лише кожен десятий постійно співпрацює з неурядовими аналітичними центрами як представниками громадськості, а кожен другий – іноді [3], хоча майже половина респондентів від влади вважає, що діяльність таких центрів впливає або скоріше впливає на вироблення стратегій і конкретних владних рішень [3].

Одним із механізмів залучення інститутів громадянського суспільства до заходів протидії корупції є створення громадських рад при державних органах. Громадські ради є консультативно-дорадчими органами, створеними для сприяння участі громадян у формуванні та реалізації державної політики. Проте такий підхід не завжди є дієвим через відсутність реального впливу на об'єкти контролю громадських рад, упереджене ставлення законодавця до ефективності громад-

ського контролю, законодавчі обмеження, відсутність політичної волі щодо надання громадськості реальних інструментів контролю суб'єктів владних повноважень.

Одним із небагатьох прикладів ефективного партнерства та контролю за діями державної інституції у форматі громадської ради є Рада громадського контролю (далі – РГК) при Національному антикорупційному бюро України (далі – НАБУ). Важливим аспектом для наукового дослідження є політико-правові засади створення та діяльності РГК НАБУ, порядок та особливості формування РГК, повноваження, завдання, форми участі в роботі антикорупційного інституту [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні існує значна кількість вітчизняних досліджень учених-теоретиків і зарубіжних науковців щодо впливу інститутів громадянського суспільства на сферу протидії корупції, зокрема політичної корупції в системі державного управління країн перехідного типу, варто відзначити К. Педерсена, М. Філпа, К. Уоллеса, Л. Йохансена, А. Шайо, Є. Невмержицького, Ю. Тарана, А. Тінькова, М. Ховронюка та ін. Проте нині відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені питанню інституціоналізації РГК НАБУ. Стаття ґрунтується на положеннях чинного законодавства України, звітних матеріалах РГК НАБУ, матеріалах НАБУ й аналітичних звітах громадських організацій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою наукової статті є аналіз політико-правових засад функціонування РГК НАБУ та визначення впливу на процес інституціоналізації НАБУ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в Україні активно здійснює діяльність чимала кількість громадських організацій у сфері протидії корупції. Аналіз практики залучення громадського сектору до антикорупційної діяльності свідчить про існування різних механізмів участі в антикорупційних заходах. До таких практик належно зарахувати громадський контроль діяльності органів влади, моніторинг публічних закупівель, проведення громадської антикорупційної експертизи, здійснення викривальної роботи, журналістські розслідування, участь у заходах з метою визначення проблемних питань діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Також важливими механізмами реалізації повноважень громадськості у сфері запобігання і протидії корупції є проведення ними інформаційних заходів із систематизації знань щодо феномена корупції, здійснення просвітницької діяльності, спрямованої на поширення знань у сфері протидії корупції.

Крім того, в Україні громадськими організаціями реалізовується значна кількість про-

ектів у сфері запобігання та протидії корупції за підтримки міжнародних партнерів, донорів, посольств, урядів і міжнародних організацій, адже саме закордонні партнери добре розуміють необхідність триадного підходу до викоринення корупції в Україні. Одним із багатьох підтверджень цього факту є запуск «Антикорупційної ініціативи ЄС в Україні», що розпочала роботу 1 лютого 2017 року й отримала фінансову підтримку Європейської комісії – 15 млн євро спільно з Міністерством закордонних справ Данії – 1,34 млн євро [11].

За даними офіційного представництва ЄС, метою антикорупційної ініціативи ЄС є посилення спроможності новостворених антикорупційних інституцій і зміцнення зовнішнього контролю за процесом реформ з боку Верховної Ради України, громадянського суспільства та медіа.

У прес-релізі Представництва Європейського Союзу в Україні від 1 лютого 2017 року йдеться про те, що вона складається з трьох елементів:

1. Посилення спроможності новостворених антикорупційних інституцій щодо ведення розслідувань, здійснення кримінальних переслідувань і покарань випадків корупції. Підтримка «Антикорупційної ініціативи» в цьому напрямі стосуватиметься як експертного потенціалу та підготовки, так й ІТ-підтримки.

2. Зміцнення спроможності парламентського комітету з питань запобігання й протидії корупції стосовно дослідження законодавства у сфері боротьби з корупцією та слідування за впровадженням реформи. Основним моментом у цьому напрямі роботи «Антикорупційної ініціативи» стане створення Консультаційної ради міжнародних експертів.

3. Сприятиме залученню громадянського суспільства та медіа в антикорупційну діяльність. Громадянське суспільство отримуватиме підтримку за допомогою спеціальних грантів.

Проте результати дослідження «Незалежні аналітичні центри і органи влади: чи є просування у двосторонній співпраці?» Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва свідчать про проблему співпраці органів державної влади та громадського сектору. Майже 1/4 опитаних чиновників готові «обходитися власними силами» замість звернення по експертну допомогу до громадськості. Представники владних структур відзначають серед основних претензій до неурядових організацій можливу нереалістичність аналізу [3] та відірваність від українських реалій і ресурсів, що може залучити держава, а також орієнтацію на міжнародних донорів. Центрам заважає ухвалення не кращих, а політично або комерційно вигідних рішень, невміння влади працювати з громадськістю, відсутність коштів і брак часу в держструктурах.

З тим, що найкращі результати в антикорупційній діяльності здобуваються в разі об'єднання громадянського суспільства та влади, погоджуються й автори Прикладного політекономічного аналізу антикорупційної діяльності громадянського суспільства в Україні. Згідно з ним, вископоставлені посадовці не демонструють особливу старанність у боротьбі з корупцією, а отже, громадянське суспільство має взяти на себе одну з ключових ролей у зменшенні масштабу й можливостей для виникнення корупції. Більшість НУО визнавали обмежувальним фактором їхньої діяльності нестачу співпраці з боку влади в т. ч. в антикорупційній політиці [4; 10; 11].

Одним із найкращих прикладів партнерства та контролю за діями державної інституції є РГК НАБУ.

РГК при НАБУ утворюється відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» для забезпечення прозорості й цивільного контролю за діяльністю НАБУ.

Так, 15 травня 2015 року Указом Президента України № 272/2015 затверджено Положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України та Положення про порядок формування Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України.

Основними завданнями РГК є здійснення цивільного контролю за діяльністю НАБУ та сприяння взаємодії НАБУ з громадськими об'єднаннями, іншими інститутами громадянського суспільства у сфері протидії корупції.

Члени РГК НАБУ обираються один раз на рік на засадах відкритого та прозорого конкурсу. Конкурс із формування складу РГК проводиться шляхом рейтингового Інтернет-голосування громадян, які проживають на території України. Голосування проводиться протягом 12 годин у затверджену дату, під час участі в рейтинговому голосуванні громадянин може проголосувати не більше ніж за п'ятнадцять кандидатів. Обраними до складу РГК за результатами рейтингового Інтернет-голосування вважаються п'ятнадцять кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів [4].

Кандидатури для участі в конкурсі з формування складу РГК подаються громадськими об'єднаннями, статутна діяльність яких пов'язана із запобіганням і протидією корупції. Кандидати повинні відповідати таким вимогам: до складу РГК, згідно із Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України», не можуть входити особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; особи, які, незалежно від тривалості були працівниками НАБУ або інших правоохоронних органів упродовж попередніх двох років; особи, близькі особи яких незалежно від тривалості були працівниками

НАБУ або інших правоохоронних органів упродовж попередніх двох років. Крім цього, кандидати надають необхідний пакет документів для участі в конкурсі: рішення керівного органу громадського об'єднання про висування кандидатур для участі в конкурсі; копію статуту громадського об'єднання; копію свідоцтва про реєстрацію громадського об'єднання; заяву кандидата про участь у конкурсі з повідомленням про відсутність визначених Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» обмежень щодо входження до складу Ради громадського контролю; копію документа, що посвідчує особу кандидата; автобіографію кандидата; декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за рік, що передує року, в якому оприлюднено оголошення про конкурс, заповнену кандидатом власноруч; мотиваційний лист кандидата, у якому викладаються мотиви бути обраним до складу РГК; відомості про контактний номер телефону та адресу електронної пошти кандидата; письмову згоду на обробку персональних даних [4; 5; 10; 11].

До основних напрямів роботи РГК належить заслуховування інформації про діяльність, виконання планів і завдань НАБУ, розгляд звітів НАБУ й затвердження власного висновку щодо них; сприяння громадському обговоренню проектів законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів щодо діяльності НАБУ; висловлює в установленому порядку свою позицію щодо фактів порушень законів, прав і свобод людини та громадянина працівниками НАБУ.

Надважливим напрямом роботи РГК НАБУ є участь у складі конкурсних комісій, які проводять конкурс на зайняття вакантних посад у НАБУ й у складі Дисциплінарної комісії НАБУ.

Три конкурсні комісії НАБУ створені та діють на підставі Положення про конкурсну комісію, що затверджене Наказом Директора НАБУ 15 травня 2015 року. Перша комісія обирає детективів і керівний склад Бюро. Друга комісія відповідальна за відбір працівників фінансових і господарських потреб. Третя комісія проводить конкурсний відбір працівників спеціальних операцій, зв'язків із громадськістю, територіальних управлінь. До складу кожної комісії делегують до трьох членів РГК [2; 4].

Головне завдання представництва РГК у складі конкурсних комісіях – забезпечення чесності й прозорості процедур, недопущення прийняття на вакантні посади Бюро осіб із сумнівною репутацією, сприяння об'єктивному процесу голосування без протекцій і впливу ззовні. Саме із цією метою РГК проводить попередню перевірку кандидатів і ретельно стежить за дотриманням процедур.

Так, показовим прикладом щодо реального значення та впливу членів РГК на конкурсний відбір

є ситуація з призначенням очільника територіального управління НАБУ в м. Одесі. 17 січня 2017 р. РГК рекомендувала не призначати Д. Руденка на посаду очільника Одеського територіального управління НАБУ й 9 лютого 2017 р. директор НАБУ ухвалив рішення відхилити пропозицію конкурсної комісії щодо призначення його на посаду директора Одеського територіального управління НАБУ, ураховуючи висновки Управління внутрішнього контролю Бюро та рекомендації РГК при НАБУ [2; 3; 4; 5]. Контрольна функція РГК реалізується також через участь її членів у дисциплінарній комісії НАБУ. Внутрішні розслідування проводяться на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» та Положення про управління.

Гучною справою став конфлікт, що виник між детективом НАБУ та адвокатом. Позиції представників НАБУ та РГК кардинально відрізнялися, обидві сторони надали взаємовиключні докази, які підтверджувалися даними поліграфа. З метою посилення контролю РГК над дисциплінарними процедурами РГК ухвалила рішення запропонувати НАБУ внести зміни до правил проведення службових розслідувань і всі результати передавати на розгляд Дисциплінарної комісії, а не лише ті, де виявлено ознаки порушень [2; 3; 4].

К загальному звіті діяльності РГК НАБУ III скликання зазначено, що пріоритетними напрямами роботи скликання було посилення інституційної спроможності Ради, її ресурсне забезпечення задля системної та постійної роботи; поширення об'єктивної інформації про діяльність НАБУ й запобігання спробам його дискредитації; покращення комунікації з громадськістю та робота зі зверненнями РГК й НАБУ; системний моніторинг розгляду справ НАБУ в судах; виявлення й опрацювання із залученням експертів проблемних питань у роботі НАБУ та РГК.

Відповідно до звіту першої РГК при НАБУ, журналісти й антикорупційні активісти як члени конкурсних комісій здійснили перевірку на доброчесність понад 300 кандидатів на різні посади в Бюро, у т. ч. ретельно перевіряли зв'язки та майнові декларації всіх кандидатів на посади детективів НАБУ.

«За останній рік представники РГК взяли участь у 100 засіданнях і 900 співбесідах із кандидатами на різні посади, провели понад 430 додаткових ретельних перевірок кандидатів, особливо на найбільш відповідальні посади – детективи і керівники структурних підрозділів. Як результат, за цей період було відібрано 118 нових працівників у НАБУ», – зазначила під час звітної пресконференції III скликання секретар РГК НАБУ Галина Янченко.

Роман Маселко, голова РГК НАБУ, відзначив: «РГК – не є адвокатом НАБУ, це реально дієвий

орган, який може контролювати. Один зі способів – стежити за судовими процесами. Ми взялися за моніторинг судових процесів не тому, що нам просто цікаво, а тому що недоліки і проблеми досудового розслідування проявляються на судовому процесі. Ми це можемо там виловлювати. Ми вже побачили певні факти і недоліки і почали на них реагувати».

У роботі РГК активно використовує офіційні заяви з позицією членів РГК щодо найважливіших подій в антикорупційній сфері. Наприклад, заяви щодо прийняття Верховною Радою України т. зв. «Правок Лозового» до Кримінального процесуального кодексу України; скасування Законопроекту № 7362, який надавав парламенту повноваження звільняти Директора НАБУ в спосіб, що суперечить ідеї про незалежність Бюро від будь-яких органів; Законопроекту Президента П. Порошенка «Про Вищий антикорупційний суд»; спроб дискредитації й тиску на членів РГК; роз'яснення НАЗК № 1375, яке блокує розслідування кримінальних справ щодо незаконного збагачення й зазначення недостовірної інформації в декларації [2; 3; 4].

РГК НАБУ неодноразово закликала не політизувати процеси розслідування. Прикладом є «справа рюкзаків для МВС»: детективи НАБУ під процесуальним керівництвом прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснили низку слідчих дій у рамках кримінального провадження щодо можливої розтрата коштів під час закупівлі рюкзаків Міністерством внутрішніх справ. Розглядалося питання щодо повідомлення про підозру трьом особам, серед яких син міністра внутрішніх справ Олександр Аваков та экс-заступник міністра внутрішніх справ Сергій Чеботар. У відповідь на дії НАБУ й САП Міністерство внутрішніх справ оприлюднило офіційну заяву, у якій зазначило, зокрема, таке: «Національне антикорупційне бюро України займається політичною, а не юридичною діяльністю, що є недопустимим і потребує негайної корекції». Також в офіційній заяві державної установи слідчі дії НАБУ й САП назвали елементом продовження «гібридної війни, спрямованої на дискредитацію політиків та посадових осіб, які твердо стоять на позиції реформування та оздоровлення державних інститутів, зокрема правоохоронної системи» [3].

«Члени Ради громадського контролю обурені використанням державної інституції – Міністерства внутрішніх справ України для захисту приватної особи – сина міністра, від проведення досудового розслідування та для спроб дискредитувати Національне антикорупційне бюро офіційними заявами міністерства. Надавати

остаточну оцінку доказам, які у ході досудового розслідування зібрані Національним антикорупційним бюро, приймати рішення щодо винуватості або невинуватості особи має виключно суд. Відтак, Рада громадського контролю при НАБУ закликає Міністерство внутрішніх справ, міністра та наближених до нього осіб утриматись від спроб політизації та тиску на детективів у провадженні щодо так званих «рюкзаків Авакова» і максимально сприяти розслідуванню з метою забезпечення реальної боротьби з корупцією, незважаючи на прізвища підозрюваних», – ішлося в офіційній заяві РГК НАБУ [3; 7].

Іншим прикладом може стати відстоювання позиції РГК щодо забезпечення незалежності й автономності діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, збереження принципу автономності САП і невтручання Генпрокуратури у справи, які розслідує НАБУ під процесуальним керівництвом САП. РГК вимагала не допустити використання ситуацій пов'язаних із керівництвом інституцій для політичного чи іншого впливу на діяльність САП та НАБУ чи для перешкоджання належному розслідуванню справ, які перебувають у їхньому провадженні. Незалежність, незаангажованість і відсутність будь-якого незаконного впливу має бути ключовим принципом діяльності НАБУ та САП [7].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, тиск громадянського суспільства є надважливим та ефективним інструментом у боротьбі з корупцією поряд із нормативно-правовим забезпеченням і спеціалізованими антикорупційними інституціями. Громадський сектор в Україні є, без перебільшення, рушійною силою реформ і перетворень, які відбуваються протягом останніх п'яти років. Незважаючи на значні досягнення в здійсненні громадського контролю та допомогу громадськості в моніторингу реалізації антикорупційної політики, запобіганні та протидії корупції, влада здебільшого вважає представників громадянського суспільства небезпечними опонентами, а не партнерами. Одним із небагатьох гарних прикладів партнерства та ефективного контролю за діями державної інституції є РГК НАБУ, яка забезпечує прозорість і суспільний контроль за діяльністю Бюро [2; 3; 5; 7]. Члени Ради громадського контролю НАБУ беруть активну участь у складі конкурсних комісій, які проводять конкурс на зайняття вакантних посад у НАБУ й у складі Дисциплінарної комісії НАБУ. На відміну від більшості органів, де громадські ради, за великим рахунком, є фікцією, РГК при НАБУ є впливовим органом, без думки якого не може бути ухвалено жодного кадрового рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України 2014. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>.
2. Звіт про роботу Національного антикорупційного бюро України: серпень 2015 – лютий 2016 / НАБУ. URL: https://nabu.gov.ua/sites/default/files/reports/NAB_report_02_2016_site.pdf.
3. Альтернативний звіт з оцінки ефективності державної антикорупційної політики / Центр політико-правових реформ у 2017–2018 рр. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20872041-1.4.-uchast-gromadyanskogo-suspilstva-ta-biznesu-u-viroblenni-ta-monitoringu-realizatsiyi-antikoruptsiynoyi-politiki>.
4. Положення про Раду громадського контролю НАБУ. URL: <https://rgk-nabu.org/uk/diyalnist-rhk/normatyvni-akti/polozhennya-pro-radu-gromadskogo-kontrolyu>.
5. Альтернативний звіт з оцінки ефективності державної антикорупційної політики / Р.Г. Рябошапка, О.С. Хмара, А.В. Кухарук, М.І. Хавронюк, О.В. Калітенко ; за заг. ред. А.В. Волошиної. Київ, 2015. С. 44.
6. Буяджи Г. Історія формування та передумови виникнення Національного агенства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. *Підприємство. господарство і право*. 2018. № 3. С. 143–147.
7. Рада громадського контролю НАБ. Заява Ради громадського контролю при НАБ за результатами зустрічі 7 грудня 2016 року, ініційованої РГК при НАБ. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/kontrolNABU/photos/a.465639793611568.1073741828.465123543663193/701329686709243/?type=3>.
8. Annual report of the Civil oversight council at the NABU (2018). URL: https://issuu.com/rhk.nabu/docs/_____issuu.
9. Council Decision 2007/845/JHA of 6 December 2007 concerning cooperation between Asset Recovery Offices of the Member States in the field of tracing and identification of proceeds from, or other property related to, crime. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX-T/?uri=CELEX%3A32007D0845>.
10. Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX-T/?uri=CELEX%3A32014L0042>.
11. Про антикорупційну тріаду в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/03/7/7137397/>.
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16/conv.
13. Про запобігання корупції : Закон України. 2016. 76 с. (Кодекси та Закони України).
14. Кримінальний процесуальний кодекс України. Харків : Право, 2018. 364 с.
15. Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки : Закон України. 2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>.
16. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей. *Організація економічного співробітництва і розвитку: Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії*. 2007. 131 с. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/9/39972100.pdf>
17. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» / О.А. Банчук, О.О. Дудоров, В.В. Луцик, В.П. Попович, О.В. Сорока, М.І. Хавронюк ; за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ, 2017.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.12>

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ СВІТУ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТІЙКОСТІ

MODERN POLITICAL SYSTEMS OF THE WORLD: SOME QUESTIONS OF SUSTAINABILITY

Гірман А.П.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних економічних відносин, регіональних студій та туризму
Дніпровського університету митної справи та фінансів*

Макарова С.О.,
*студентка V курсу факультету економіки, бізнесу та міжнародних відносин
Дніпровського університету митної справи та фінансів*

Статтю присвячено актуальним питанням стійкості політичних систем світу. Політична система є однією з основних категорій політичної науки, основою для аналізу й розвитку політичних теорій, ядром політики. Авторами наведено декілька сутнісних понять політичної системи з позицій різних наукових шкіл, традиційну структуру політичної системи суспільства, її функції й чинники впливу.

Виявлено, що політична система постійно зазнає впливу різноманітних чинників, які прямо чи опосередковано впливають на її стійкість, причому цей вплив має асиметричний, нерівномірний і різноспрямований характер. В Україні також функціонування політичної системи має низьку соціально-політичну ефективність, пов'язані із цим проблеми потребують нагального вирішення. З огляду на це, особливу увагу приділено питанням вирішення проблеми стійкості політичної системи.

Розглянуто потенційно ефективні регулятори стійкості політичної системи, частково апробовані в деяких країнах: демократизацію центрального уряду, розвиток участі суспільства у виборчому процесі, суверенізацію засобів масової інформації, самоврядування тощо. Серед них найбільш дієвими для України в соціально-політичних умовах, що склалися сьогодні, є такі: боротьба з корупцією, способи й методи оптимізації законодавчого процесу, технології політичного управління.

З'ясовано, що найбільш дієвим може стати механізм зворотного зв'язку. Наявність зворотного зв'язку – об'єктивна умова існування будь-якого саморегульованого утворення. Умовою його якісного функціонування є наявність виразних політичних цілей і здатність коригувати свої цілі, декларації й дії, з огляду на зворотний зв'язок можливі зміни в системі. Спираючись на викладене, визначено, що для ефективного функціонування політичної системи необхідні узаконені громадські організації різного масштабу, оперативності й напрямів, які повинні бути визнані державною владою та наділені виконавчими повноваженнями для тиску на владу.

Ключові слова: політична система, політична наука, держава, стійкість системи, громадянське суспільство, регулятор.

The article is devoted to pressing issues of stability of political systems of the world. The political system is one of the main categories of political science, the basis for the analysis and development of political theories, the core of politics. The authors present several essential concepts of the political system from the perspective of various scientific schools, the traditional structure of the political system of society, its functions and influence factors.

It was revealed that the political system is constantly exposed to various factors that directly or indirectly affect its stability, and this influence is asymmetric, uneven and multidirectional in nature. In Ukraine, the functioning of the political system has low socio-political effectiveness and the problems associated with it require urgent solutions. Given this particular attention was paid to solving the problem of stability of the political system.

Potentially effective regulators of the stability of the political system are examined, partially tested in some countries: democratization of the central government, development of public participation in the electoral process, sovereignty of the media, self-government. Among them, the most effective for Ukraine in the socio-political conditions prevailing today are the following: the fight against corruption, ways and methods of optimizing the legislative process, political management technologies.

It is established that the feedback mechanism can become the most effective. The presence of feedback is an objective condition for the existence of any self-regulatory entity. The condition for its high-quality functioning is the presence

of expressive political goals and the ability to adjust its goals, declarations and actions, taking into account the feedback and possible changes in the system. Based on the foregoing, it is determined that the effective functioning of the political system requires legitimate public organizations of various sizes, efficiency and directions, which should be recognized by the government and endowed with executive powers to put pressure on the government.

Key words: political system, political science, state, system stability, civil society, regulator.

Постановка проблеми. Політична система є однією з основних категорій політичної науки. Вона визначає межі, у яких реалізується політичне життя. У політичній науці існує думка, що політична система є ядром політики й основним терміном для політичного аналізу та розвитку політичних теорій.

Аналіз змін, які відбуваються в Україні, свідчить, що функціонування політичної системи має низьку соціально-політичну ефективність, пов'язані із цим проблеми потребують нагального вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення питань трансформації, стійкості, модернізації політичних систем зробили Г. Алмонд, Д. Пауелл, Є. Ковальські, М.Г. Анохін, І.А. Батаніна, А.А. Лаврикова, С.І. Бойко, С.А. Николенко, А.В. Шевченко та ін. [1–8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Увага багатьох учених зосереджена в основному на найбільш загальних характеристиках політичної системи, тоді як сутнісний підхід до поняття, його концептуальне бачення, його адаптивність для українських соціо-політичних умов розроблено недостатньо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – аналіз досвіду зарубіжних країн і пошук шляхів стабільного функціонування політичної системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні існує багато понять політичної системи. Американські політологи й соціологи визначають означену категорію через призму громадських структур, процедур та інститутів, які спільно взаємодіють, щоб знайти вирішення політичних проблем. Натомість французька політична школа акцентує увагу на широких взаємних політичних відносинах, які існують у світовій системі. Польський учений Є. Ковальські вважає, що політична система складається з державного апарату, політичних партій, громадських організацій і соціальних груп, як формальних, так і неформальних, які беруть участь у політичній діяльності, а також включає в себе загальні принципи й норми права, що регулюють їхні відносини [1, с. 117]. Політолог М.Г. Анохін стверджує, що поняття політичної системи базується на двох ключових моментах: з одного боку, вона є певним інструментом, що дає змогу розкривати й описувати системні якості різноманітних політичних явищ (у такому випадку ця категорія є засобом системного аналізу політики); з іншого – конкретне значення політичної

системи зумовлює справжній складний механізм формування та функціонування влади в суспільстві, що реалізується різними політичними акторами [2, с. 73].

Отже, категорія «політична система» не має однозначного визначення, що пояснюється онтологічною складністю цього об'єкта й різними світоглядними позиціями вчених, які її досліджують.

На думку науковців, структура політичної системи суспільства об'єднує такі елементи: великі суб'єкти політики: держава, політичні об'єднання, організації та система всіх державних органів, комерційних організацій, некомерційних громадських об'єднань та окремих громадян, які беруть участь у політичному житті суспільства. Усі органи і структури держави, які беруть активну участь у політичному житті суспільства, вважають структурними елементами політичного життя. Їх можна поділити на п'ять підсистем: інституційну, функціональну, регулятивну, комунікативну й культурно-ідеологічну. Кожен із компонентів політичної системи має власну особливу структуру, внутрішню та зовнішню форму організації й спосіб вираження.

Варто звернути особливу увагу на найважливіший за значимістю компонент політичної системи – державу. Держава є головним інститутом політичної системи суспільства, вона організує, спрямовує й контролює спільну діяльність усіх елементів. Головна роль держави в політичній системі полягає в тому, що тільки вона може регулювати правове становище політичних партій, громадських об'єднань, релігійних організацій, засобів масової інформації. Усі ці організації, як і багато інших, можуть направляти тільки діяльність власних формувань [3, с. 127].

У свою чергу, політичній системі притаманна низка характерних рис. Першою особливістю є те, що саме в рамках цієї системи здійснюється політична влада, тобто та, яка здійснює контроль через державу в державній системі, в системі політичних партій, організацій і рухів. Наступна риса політичної системи полягає в тому, що ця система залежить від характеру суспільного середовища. І, нарешті, ця система є самостійною.

Серед науковців існують різні думки про розуміння функцій політичної системи. Це підтверджується тим, що функції політичної системи не є постійними, вони змінюються з розвитком суспільства й самої політичної системи. Найбільш важливими є інтеграційна функція, організаторська, регулятивна, контрольна.

Політична система постійно зазнає впливу різноманітних чинників, які прямо чи опосередковано впливають на її стійкість, причому цей вплив має асиметричний, нерівномірний і різноспрямований характер. Політична система, як і будь-яка інша складна система, намагається зберегти свою стійкість за рахунок наявного в неї потенціалу. Він, так чи інакше, визначається характером її взаємодії з громадянським суспільством, наявністю каналів прямого та зворотного зв'язку.

Різні автори пропонують різні підходи до вирішення проблеми стійкості політичної системи. Так, наприклад, Г.М. Нажмудінов і Д.Є. Палатніков вважають, що регуляторами підтримки стійкості політичної системи є механізми соціалізації та легітимації [4, с. 83]. С.А. Никоненко зазначає, що політична партія як базовий інститут політичної системи суспільства є сполучною ланкою між громадянами й державою, що забезпечує цілісність і стійкість політичної системи [5, с. 279]. У свою чергу, С.І. Бойко розглядає залежність стійкості політичної системи від політичної амбівалентності. Вона чітко проявляється в оцінюванні громадянами виборчих кампаній, у їх ставленні до політичних партій у контексті традиційної персоніфікації державної влади [6, с. 110]. А.В. Шевченко пов'язує проблему стійкості політичної системи з інформаційними властивостями її структури [7, с. 70]. Є й інші підходи.

У цьому зв'язку доцільно розглянути деякі потенційно ефективні, на наш погляд, регулятори стійкості політичної системи, частково апробовані в деяких країнах:

- часткова або повна зміна урядової команди використовується як нормальна практика в низці демократичних країн (наприклад, Італія). Такого роду перетворення передбачає повну зміну в структурі держави, створення основи для нової політичної системи. Іноді така реорганізація відбувається раптово, часто без підготовки. Але у зв'язку з цим варто зазначити, що бувають насильницькі події та прориви (наприклад, Україна). У такому випадку нова еліта не тільки не має бачення нової організації держави, але часто й зовсім не готова взяти на себе всю повноту влади;

- трансформація законодавства (наприклад, Кримінального кодексу). Зміни спрямовані на пом'якшення положень, що належать до недемократичних систем (певні гарантії громадянських свобод, можливість висловлювати свої погляди, дозвіл зборів тощо). Також важливим є виникнення об'єднань громадян у структури, незалежно від центрального уряду (асоціації, політичні партії);

- поява й розвиток опозиції. Перехід на багатопартійність у низці країн пов'язаний з усуненням регулювання, нагляду та контролю в усіх сферах життя колишньої правлячої партії, як правило, комуністичної. Цей часовий період характеризу-

ється пошуком нових орієнтирів політичного розвитку, відсутністю координації та наявністю елементів анархії;

- формування нових еліт. У процесі створення нових еліт необхідно включати механізм рекрутування. Надалі відбувається диференціація й диверсифікація нової еліти. На зміну демократам-реформаторам приходять консерватори, ліберали або ліві (наприклад, Польща). На етапі консолідації малих груп суспільства встановлюється рівновага демократичних систем;

- демократизація центрального уряду. Існують критерії (наприклад, індекс демократії), за допомогою яких оцінюються характер управління, стабільність, ефективність, незалежність, відповідальність державних органів, а також законодавчий і громадський контроль;

- розвиток участі суспільства у виборчому процесі. Забезпечення прозорих і справедливих виборів, розвиток парламентаризму й багатопартійної системи;

- створення неурядових організацій, забезпечення ефективності і стабільності їхньої діяльності, розвиток вільних і незалежних профспілок та асоціацій. Іншими словами, розвиток реального громадянського суспільства;

- суверенізація засобів масової інформації. Створення середовища для свободи вираження думок, незалежної журналістики, свободи від тиску на журналістів з боку держави. Вільний доступ в Інтернет для всіх категорій громадян;

- самоврядування. Цей регулятор передбачає децентралізацію, виборчий процес, ступінь компетенції місцевої влади, прозорість і якість регіональних спільнот;

- реальне правосуддя. Здійснення конституційних реформ, дотримання прав людини та національних меншин, повне дотримання норм законодавства, гуманне поводження з ув'язненими й підозрюваними, реалізація рівності (без дискримінації) тощо – це неповний перелік можливих характеристик цього регулятора стійкості політичної системи.

Аналіз показав, що існують й інші регулятори стійкості політичної системи. Серед них можна назвати механізми боротьби з корупцією, способи й методи оптимізації законодавчого процесу, технології політичного управління тощо.

Щоб досягнути сутності політичної системи конкретної країни, необхідно розглянути її соціальну структуру, аспекти політичного життя, головні економічні проблеми тощо. Так, наприклад, для системного аналізу можна використовувати групу соціально-політичних чинників (наприклад, традиції, інформування громадськості, якість функціонування політичних інститутів тощо); досліджувати політичні еліти та їх вплив на підсистему політичної системи, особливо на функці-

онування партійної системи; розглянути проблеми взаємодії елементів як усередині самої системи, так і з зовнішнім оточенням тощо. У зв'язку з цим досить важливим є аналіз внутрішньої сфери економічних, соціальних і культурних проявів функціонування суспільства та зовнішнього середовища. Економічна система визначається як тип основного виробництва й характеру управління. Соціальна система детермінована освітою, професійною ієрархією суспільства. Особливості культурного контексту пов'язані з домінуючими ідеями в суспільстві та системою соціально-політичних поглядів. Політична система зазнає впливу також й інших політичних систем, що перебувають у зовнішньому оточенні.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, з погляду системного аналізу політична система – це одна з безлічі систем. Під час аналізу політичної системи, розкриття сутності тенденцій і причин її стійкості (нестійкості), функцій (дисфункцій) вагомого значення набувають інструменти (регулятори), що дають змогу привести її стан до вихідного або більш позитивного якісного стану.

Найбільш дієвим може стати механізм зворотного зв'язку. Наявність зворотного зв'язку – об'єктивна умова існування будь-якого саморегу-

льованого утворення, яким має бути й людське суспільство. Розглядаючи процес взаємовідносин влади та народу як основних елементів державної й політичної системи, ми можемо виділити такі необхідні умови як з боку влади, так і з боку суспільства:

- наявність виразних політичних цілей;
- добре налагоджений канал зворотного зв'язку від суспільства для розпізнавання реакції суспільства на свої декларації й дії;
- здатність коригувати свої цілі, декларації й дії, з огляду на зворотний зв'язок і можливі зміни в системі.

Іншими словами, політичній системі, щоб вона нормально функціонувала, потрібно «дзеркало», у якому суспільство могло б побачити себе. Цю роль виконує розвинена громадська думка. Отже, для ефективного функціонування політичної системи необхідні узаконені громадські організації різного масштабу, оперативності й напрямів. Усі вони повинні бути визнані державною владою й наділені виконавчими повноваженнями для тиску на владу з метою усунення непорядку. Тільки в цьому разі можлива ефективна спільна робота держави та суспільства, що дає змогу політичній системі розвиватися в стані динамічної стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковальски Е. Становление и развитие конституционной государственности в Польше (историко-правовое исследование). Санкт-Петербург : Издательство Юридического института, 2010. 245 с.
2. Анохин М.Г. Политическая система: переходные процессы. Москва : РИЦ ИСПИ РАН, 1996. 182 с.
3. Батанина И.А., Лаврикова А.А. Параметры политической системы как фактор развития политического участия в регионах. *Известия Тульского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2013. № 1. С. 124–134.
4. Нажмудинов Г.М., Палатников Д.Е. Синергетический подход к анализу социально-политической среды общества. *Вестник Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. Серия «Гуманитарные науки»*. 2009. № 1. С. 82–89.
5. Никоненко С.А. Политические партии как институт политической организации гражданского общества. *Вестник ТГУ. Серия «Гуманитарные науки. История и политология»*. 2011. № 10 (102). С. 278–282.
6. Бойко С.И. Стабильность и амбивалентность: варианты политических алгоритмов. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2013. № 1 (103). С. 108–118.
7. Шевченко А.В. Устойчивость политической системы: «человек коммуникативный» против «человека политического». *Полис (Политические исследования)*. 2009. № 5. С. 68–83.
8. Алмонд Г., Пауэлл Дж. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор. Москва : АспектПресс, 2002. 537 с.

РОЗШИРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ МІЖНАРОДНИХ КОНТАКТІВ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ НА ФОНІ ПОГІРШЕННЯ ВІДНОСИН ІЗ РОСІЄЮ

EXPANSION OF ECONOMIC AND POLITICAL INTERNATIONAL CONTACTS OF THE REPUBLIC OF BELARUS ON THE BACKGROUND OF THE DETERIORATION OF RELATIONSHIP WITH RUSSIA

Польовий Т.Є.,

*кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті розглядається процес розширення зовнішньополітичних контактів Республіки Білорусь у зв'язку із загостренням білорусько-російських відносин. Установлено, що в нових геополітичних умовах білоруська влада взяла курс на здійснення багатовекторної зовнішньої політики, яка спрямована на побудову прагматичних відносин практично на всіх доступних зовнішньополітичних напрямках. Визначено чинники, що вплинули на відновлення взаємин Республіки Білорусь із Заходом на сучасному етапі. Підкреслюється, що поглибленню міжнародної взаємодії не сприяє внутрішньополітична кон'юнктура в Білорусі та її залежність від Росії. Тому білоруська влада вимушена діяти в обставинах, що обмежують простір для маневрування й перешкоджають поглибленню зовнішніх контактів. Доведено, що білоруська сторона, прагнучи обмежити вплив Росії, здійснює послідовні кроки, спрямовані на диверсифікацію зовнішньополітичної активності. З'ясовано, що метою білоруського керівництва є продовження курсу, спрямованого на послідовне зниження рівня політизації відносин із Європейським Союзом, а також поступове зміщення акцентів взаємодії в більш прагматичну економічну площину.

У результаті проведеного автором аналізу зазначено, що розширення економічних і політичних контактів із Заходом є не лише спробою розширити власну політику, а й демонстрацією білоруською владою зовнішньополітичної самостійності та наявності альтернатив російському вектору. Висловлено припущення, що в наявних обставинах оптимальним сценарієм для Республіки Білорусь могло б стати збереження такого status quo, коли жодна зі сторін не вимагала б від Білорусі необхідності геополітичного вибору.

Ключові слова: Республіка Білорусь, прагматизація відносин, Європейський Союз, США, білорусько-російські протиріччя, диверсифікація зовнішньополітичних контактів, дистанціювання від Росії.

The article addresses the process of expansion of foreign policy contacts of the Republic of Belarus in connection with the aggravation of the Belarusian-Russian relations. It is established that in the new geopolitical conditions, the Belarusian government has embarked on a multi-vector foreign policy aimed at building pragmatic relations in almost all accessible foreign policy directions. The factors that influenced the restoration of relations between Belarus and the Western world at the present stage are identified. It is emphasized that the internal political situation in Belarus and its dependence on Russia do not contribute to the deepening of international cooperation. Therefore, the Belarusian government is forced to act in circumstances that limit the space for maneuvering and prevent the deepening of external contacts. It is proved that the Belarusian side, seeking to limit Russia's influence, is taking consistent steps aimed at diversifying foreign policy activity. It was established that the goal of the Belarusian leadership is to continue the course aimed at a consistent decrease in the level of politicization of relations with the European Union, as well as a gradual shift in the emphasis of interaction to a more pragmatic economic plane.

As a result of the analysis conducted by the author, it was noted that the expansion of economic and political contacts with the West is not only an attempt to expand its own policy but also a demonstration by the Belarusian authorities of foreign policy independence and the availability of alternatives to the Russian vector. The author suggested that in the current circumstances, the optimal scenario for the Republic of Belarus could be to maintain such a status quo when neither side would require Belarus to make a geopolitical choice.

Key words: Republic of Belarus, pragmatization of the relationship, European Union, USA, Belarusian-Russian contradictions, the Belarusian-Russian contradictions, diversification of foreign policy contacts, distancing from Russia.

Постановка проблеми. Російська агресія в Україні та подальше протистояння Росії з країнами Заходу змінили політичний фон міждержавних відносин у Східній Європі. Почали зазнавати змін усталені за останнє десятиліття форми взаємодії між державами регіону. У цьому контексті не стали винятком і відносини між Республікою Білорусь і Російською Федерацією. Використовуючи конфронтацію Росії із Заходом, білоруське керівництво, намагаючись урізноманітнити свою зовнішньополітичну діяльність, посилює активність на західному напрямі. У під-

сумку, опираючись на нейтралітет і посередництво у вирішенні/врегулюванні українського питання, білоруська влада закріпила за собою статус донора безпеки в регіоні й зуміла досягти розмороження політичних контактів із західними партнерами. Тема актуалізується з огляду на поточні проблеми, пов'язані з перебігом білорусько-російської інтеграції, та зумовлені цим кроки білоруської сторони, спрямовані на дистанціювання від Росії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання білорусько-росій-

ської інтеграції та розмороження відносин Білорусі з ЄС і США після російської агресії в Україні активно висвітлювалися в ЗМІ та стали предметом дослідницького інтересу низки науковців та аналітиків. Попри те що в науковому обігу достатньо робіт, присвячених наведеній проблематиці, бракує, однак, досліджень, спрямованих на вивчення характеру політичних та економічних взаємодій Білорусі з міжнародними партнерами в умовах погіршення відносин із Росією на сучасному етапі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – розглянути процес диверсифікації зовнішньої політичних контактів Білорусі в умовах загострення відносин із Російською Федерацією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зняття в лютому 2016 року Європейським Союзом санкцій із Білорусі поклало початок новому етапу двосторонніх відносин. Такий розвиток подій викликав занепокоєння російської сторони щодо потенційного виходу Білорусі зі своєї сфери впливу.

Паралельно в середовищі білоруської політичної еліти з'явилося усвідомлення загрози, що наростає, з боку Росії, яка, перебуваючи під міжнародними санкціями, утратила можливість підтримувати білоруську економіку. Як альтернативу постійним економічним вливанням у Білорусь у 2018 році російською владою ініційовано повернення до теми інтеграції Білорусі та Росії (фактичне поглинання Росією Білорусі й утрата останньою суверенітету). Це зумовило посилення напруженості між Мінськом і Москвою, погіршення двосторонніх відносин, супроводжуване економічним тиском з боку Росії та різкими політичними заявами з обох сторін [1].

Особливо наочно міждержавні протиріччя проявилися після введення в дію Росією так званого податкового маневру, згідно з яким виїзне мито на експортовану до Європи нафту знизилося з 30% до 0, що означало значні втрати для білоруського бюджету [2]. Пробуючи «шукати інші надійні джерела, які компенсують ці негативні моменти» [3], білоруська влада активізувала діяльність, спрямовану на диверсифікацію імпорту нафти та зменшення залежності від Росії в цьому питанні. Під альтернативою російській нафті розглядалася можливість здійснювати поставки американської нафти [4], а також досягнуто домовленості про поставку до Білорусі нафти та нафтопродуктів із Казахстану [5].

Олександр Лукашенко, будучи архітектором сьогоденної моделі білорусько-російських відносин, яку він свого часу охарактеризував як «дикий крен на Схід», сам став для Росії незручним союзником і почав проводити політику, спрямовану на зменшення економічної залежності й захист білоруського суверенітету. Білоруська

влада, балансує між центрами сили, намагається проводити прагматичну зовнішню політику, залучати в країну іноземні інвестиції, знаходити джерела фінансування в міжнародних організаціях. Виходячи з геополітичної реальності, у якій перебуває білоруська держава, така логіка, на наш погляд, є цілком обґрунтованою та раціональною. Білоруський політолог, керівник експертної ініціативи «Мінський діалог» Євген Прейгерман із цього приводу зазначає: «Чим більше в держави сильних партнерів, на яких вона може опиратися, тим більше простору вона має для маневру в зовнішній політиці. Тим більш гнучкою може бути у своїй міжнародній діяльності» [6]. Підтвердженням цієї думки можуть слугувати слова Олександра Лукашенка щодо західного зовнішньополітичного вектора: «Ми хочемо хороших відносин із Західною Європою, Європою загалом, Євросоюзом, США ..., однак ми ніколи ні за які гроші не станемо рвати наші зв'язки з Росією» [7].

З одного боку, розширення економічних і політичних контактів із Заходом є не лише спробою розширити власну політику, а й демонстрацією зовнішньополітичної самостійності та наявності альтернатив російському вектору. З іншого – така активність є доволі обмеженою з огляду на союзницький характер білорусько-російських відносин і загрози, пов'язані з переходом білоруською стороною так званих «червоних ліній», порушення яких може сприйматися як нехтування союзницькими обов'язками. Саме тому перебування в стані так званого «геополітичного шпагату» зумовлює необхідність пошуку виважених і стриманих підходів до реалізації власної зовнішньої політики.

Прикладом такого підходу можна вважати розширення взаємодії між Білоруссю та Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР) [8], який через відсутність нових проектів для інвестування призупинив співпрацю з РФ [9]. Зокрема, про послідовне обмеження ролі Росії в зовнішньоекономічній політиці на користь ЄС та інших західних держав заявляв міністр закордонних справ Білорусі Володимир Макей: «Ми хотіли б позбутися залежності від однієї країни. У нас є прагнення диверсифікувати відносини, в тому числі за рахунок розвитку зв'язків із Європейським Союзом і рештою світу, це допоможе нам вижити в нестабільній ситуації» [10].

Позитивна динаміка спостерігається, зокрема, і у відносинах із Європейським Союзом. Чергова нормалізація відносин між Мінськом і Брюсселем відбувається на фоні російської агресії в Україні й датована 2016 роком, коли з білоруської сторони було знято значну частину санкцій, уведених ЄС. Стратегічна важливість Білорусі для ЄС полягає передовсім у безпековій площині, оскільки збереження суверенної білоруської держави є важливим фактором забезпечення стабільності в регіоні.

Такий поворот у відносинах дав підстави міністру закордонних справ Білорусі Володимиру Макею заявити, що відносини з Європою ніколи не були такими хорошими, як на цьому етапі [10]. Одним із проявів цього може слугувати рішення Ради ЄС про підписання з Білоруссю договору про спрощення процедури видачі віз, що є кроком до підписання договору про спрощення візового режиму й реадмісії [11].

Попри це, ілюстрацією поточного стану відносин Білорусі та ЄС є той факт, що Договір про партнерство і співробітництво, підписаний у 1995 році не був ратифікований, а двосторонні торговельні та економічні відносини між Білоруссю та ЄС, досі регулюється договором, підписаним 1989 року між ЄС і Радянським Союзом. Отже, нині Білорусь залишається єдиною країною Східного партнерства, яка дотепер не підписала базової угоди з ЄС. Крім того, Білорусь не є членом Світової організації торгівлі, що значно ускладнює доступ на європейський ринок. Такий стан справ є прямим наслідком попередньої політики, яку провадив Олександр Лукашенко, що значно зменшує гнучкість міжнародної активності і звужує білоруському керівництву простір для маневру.

Тим не менше Білорусь і Європейський Союз перебувають у стані пошуку спільних точок дотику. Метою білоруського керівництва є відмова від політизації відносин із ЄС (дотримання в Білорусі прав людини, відсутність політичних реформ, недотримання демократичних стандартів) і перенесення їх у більш прагматичну економічну площину.

Саме в такому контексті можна, на нашу думку, розглядати візит Олександра Лукашенка до Австрії [12], яка є одним із найбільших західних інвесторів у білоруську економіку. За даними Міністерства закордонних справ Білорусі, прямі інвестиції австрійських компаній за шість місяців нинішнього року порівняно з відповідним минулорічним періодом зросли на 19% [13]. У Білорусі зареєстровано 82 підприємства з австрійським капіталом і 20 представництв австрійських компаній. Єдиний банк Білорусі із західним капіталом – Пріорбанк – основним акціонером має австрійський Raiffeisen Bank, цей банк виступав одним із організаторів розміщення білоруських єврооблігацій на європейських фінансових ринках [14].

Візит Олександра Лукашенка до Австрії можна трактувати не лише як спробу виходу з політичної ізоляції, а і як намір білоруської сторони просувати приклад білорусько-австрійських відносин як моделі взаємин із Європейським Союзом. Важливо зауважити, що, попри часткове скасування санкцій і розмороження діалогу, позиція європейських інституцій щодо інтенсифікації співпраці полягає в дотриманні демократичних стандартів і проведенні внутрішніх реформ у Білорусі.

Так, про відсутність перспектив для нової програми з Міжнародним валютним фондом (МВФ) у 2020 році заявив білоруський міністр фінансів Максим Єрмолович: «Партнери МВФ хотіли б бачити швидші реформи в державному секторі, активніше підвищення тарифів на послуги ЖКГ. Ми поки розходимося саме в швидкості цих дій. Перспектив того, що ми дійдемо порозуміння в наступному році, я не бачу» [15]. Зважаючи на це, можна констатувати, що зростання інтенсивності контактів між сторонами не означатиме подолання принципових розбіжностей, які, попри відхід на задній план, значно ускладнюють, якщо не унеможливають, якісний прорив у політичному чи економічному зближенні між Білоруссю та Європейським Союзом.

Активна діяльність білоруського зовнішньополітичного відомства на євроатлантичному напрямі й інтерес американської сторони до подій у східноєвропейському регіоні зумовили поступову нормалізацію відносин Білорусі зі США. Причому, за оцінками аналітиків, в центрі сьогодняшнього інтересу Вашингтона до Білорусі домінує тема захисту Заходу від Росії [16]. Про зміну підходів американського керівництва щодо Білорусі говорить заява помічника держсекретаря США у справах Європи та Євразії Уесса Мітчелла: «Сьогодні національний суверенітет і територіальна цілісність прикордонних держав, таких як Україна, Грузія й навіть Білорусь, є тим надійним бастионом, що захищає від російського неоімперіалізму» [17].

Зацікавлення Америки полягає в безпековій площині, тому що Білорусь, проводячи багатовекторну політику, робить вклад у зміцнення міжнародної стабільності й безпеки в регіоні Східної та Центральної Європи. Підтвердженням цього можуть слугувати запевнення американської сторони Олександра Лукашенка, що Білорусь не стане розміщувати на своїй території російські ракети середньої й малої дальності та не дозволить Росії іншим чином використати територію Білорусі для підриву регіональної безпеки [18].

Важливим кроком у процесі двостороннього зближення стали перші за чверть століття візити американських високопоставлених осіб до Мінська. Наприкінці серпня 2019 року відбувся ознайомчий візит радника президента США з питань національної безпеки Джона Болтона до Мінська. Оскільки жодних рішень у ході візиту не прийнято, його можна розцінювати як своєрідний жест підтримки білоруської сторони в умовах конфронтації з Росією. Символічною також можна назвати зустріч у Варшаві Джона Болтона з керівниками рад безпеки Білорусі, України та Польщі. Участь у цьому форматі білоруської сторони стало, на думку Віталія Портнікова, нехтуванням Росії та її уявленнями про геополітичні інтереси [19].

Більш продуктивним у плані налагодження двосторонніх контактів став візит у вересні 2019 року в Білорусь заступника державного секретаря США з політичних питань Девіда Хейла. Відзначаючи дії білоруської сторони у внутрішній і зовнішній політиці США, політик відзначив, що Америка відкриває «нову главу» у відносинах із Білоруссю. Також, зазначаючи в ході переговорів важливість цього історичного моменту для двосторонніх відносин, Девід Хейл заявив про відновлення дипломатичного представництва США в Білорусі на рівні послів [20].

Оцінюючи стан і перспективи білорусько-американського зближення, варто відзначити, що воно, як і відносини з ЄС, стримується залежністю Білорусі від Росії та білоруською внутрішньополітичною кон'юнктурою. Це дає змогу припускати, що сторони в сучасних геополітичних умовах перебувають на піку допустимого зближення, в рамках якого можливі певні політичні чи економічні зрушення. Тому, зважаючи на глобальне напруження, що наростає, невдалий досвід двосторонніх контактів минулих років, навіть збереження відносин на сьогоднішньому рівні протягом тривалого часу, стало б не найгіршим варіантом можливого розвитку подій [16].

Політика білоруської влади, спрямована на розширення політичних та економічних контактів на фоні кризи відносин із Росією, не є новою. Відмінність і драматизм теперішньої ситуації полягає в наростанні загрози поглинання з боку Росії, питання транзиту влади, яке стало актуальним у ЗМІ, з огляду на заплановані на 2020 рік президентські вибори в Білорусі, та інші виклики для білоруської держави. Тому влада Білорусі намагається знайти зовнішні ресурси для зміцнення власної державності. Так, білоруська сторона відмовилася від запиту російського кредиту сумою 600 млн., який міністр фінансів Білорусі Максим Єрмолович назвав «політичним кредитом», ведучи натомість переговори про надання до кінця 2019 року Китаєм кредиту на суму 3,5 млрд. юанів [21].

Ураховуючи конфронтацію, що періодично виникає між Білоруссю та Росією, саме китайський напрям покликаний у перспективі стати альтернативою російському ринку. Поступово Китай стає вагомим фактором у білоруській зовнішній

політиці, показники економічної співпраці з яким, утім, не можуть поки конкурувати з російськими. У 2018 році Білорусь експортувала в Росію (на яку припадає 40% білоруського експорту) товарів на 12,9 млрд. доларів США, тоді як у Китай – на 482 млн. доларів США [22].

Крім того, на наш погляд, вагоме значення для Білорусі може мати й Україна, яка в умовах нафтової кризи між Білоруссю й Росією гіпотетично могла б виступати транзитером сировини з Казахстану чи інших ринків, переговори з якими велися білоруською стороною, тим більше що така опція раніше вже апробована зі взаємною вигодою для обох країн [23].

Аналізуючи вищезазначені тенденції, варто відзначити комплексний підхід білоруської влади, яка розробила й запустила в дію національну програму розвитку експорту. Програма спрямована на досягнення зростання, розвиток і диверсифікацію національного експорту, насамперед інноваційного та високотехнологічного, підвищення ефективності системи державної підтримки експорту. Метою її є до 2030 року досягнути збалансованих показників між ринками ЄАЕС, ЄС і країнами «дальної дуги» (країни Азії й Океанії, Африки та Близького Сходу, Латинської Америки) рівною мірою [24]. На нашу думку, такі дії можна вважати свідченням стратегічного бачення білоруським керівництвом місця й ролі Білорусі в майбутньому світі та показником раціонального підходу до ведення власної економічної й політичної діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, в умовах погіршення відносин із Росією білоруська влада намагається здійснювати багатовекторну політику, націлену на побудову прагматичних відносин практично на всіх доступних зовнішньополітичних напрямках. В умовах, що склалися, ідеальним сценарієм могло б стати збереження такого status quo, коли жодна зі сторін не вимагала би від Білорусі необхідності геополітичного вибору. Однак, зважаючи на тиск з боку Росії, наявність союзних зобов'язань і специфіку внутрішньополітичної кон'юнктури, білоруська влада вимушена діяти в обставинах, що обмежують простір для маневрування й перешкоджають поглибленню зовнішніх контактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукашенко раскритиковал экономические отношения с Россией. URL: https://biz.censor.net.ua/news/3160173/lukashenko_raskritikoval_ekonomicheskie_otnosheniya_s_rossieyi_nahrena_nujen_takoyi_soyuz
2. Сколько Беларусь потеряет из-за налогового маневра? URL: <https://naviny.by/article/20181130/1543555644-skolko-belarus-poteryaet-iz-za-nalogovogo-manevra>.
3. Лукашенко заявил, что Беларусь может разорвать союз с Россией. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/news/100119-lukashenko-zayavil-chto-belarus-mozhet-razorvat-soyuz-s-rossiey>.
4. Беларусь хочет закупать нефть в США. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/belarus-seeks-to-buy-us-oil/5053923.html>.
5. Казахстан и Беларусь достигли соглашения о поставках нефти. URL: <https://belsat.eu/ru/news/kazakhstan-i-belarus-dostigli-soglasheniya-o-postavkah-nefti/>.

6. Прейгерман Е. Беларусь становится все более геополитической. URL: <http://minskdialogue.by/research/opinions/belarus-stanovitsia-vse-bolee-geopoliticheskoi>.
7. Встреча с Министром иностранных дел Латвии Эдгарсом Ринкевичсом. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/vstrecha-s-ministrom-inostrannyx-del-latvii-edgarsom-rinkevichsom-21636/.
8. Беларусь и ЕБРР подписали три документа по расширению сотрудничества. URL: <https://www.belta.by/economics/view/belarus-i-ebrr-podpisali-tri-dokumenta-po-rasshireniju-sotrudnichestva-350617-2019/>.
9. ЕБРР оставил в России один офис. URL: <https://iz.ru/773109/ekaterina-postnikova/ebrr-ostavil-v-rossii-odin-ofis>.
10. Власти Белоруссии корректируют внешнюю политику. Минск посылает сигналы Брюсселю и Москве. URL: http://www.ng.ru/cis/2018-04-09/5_7207_minsk.html.
11. COUNCIL DECISION (EU) 2019/1915 of 14 October 2019 on the signing, on behalf of the Union, of the Agreement between the European Union and the Republic of Belarus on the facilitation of the issuance of visas. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2019.297.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2019:297:TOC.
12. Лукашенко в Австрии ищет возможности для налаживания отношений с ЕС. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/in-austria-lukashenko-seeks-opening-with-eu/5163856.html>.
13. Торгово-экономическое сотрудничество Республики Беларусь с Австрийской Республикой. URL: <http://austria.mfa.gov.by/ru/tev/>.
14. Лукашенко едет в Австрию. Он уже не «последний диктатор Европы»? URL: <https://foreignpolicy.com.ua/tendentsii/lukashenko-edet-v-avstriyu-on-uzhe-ne-poslednyi-dyktator-evropy/>.
15. Минфин не видит перспектив для новой программы с МВФ в 2020 году. URL: <https://nn.by/?c=ar&i=241815&lang=ru>.
16. Федоров А. Белорусско-американские отношения: пределы сближения. URL: <https://nmnby.eu/yearbook/2019/page8.html>.
17. США: Грузия, Украина и «даже Беларусь» – бастионы против российского неоимпериализма. URL: <https://belsat.eu/ru/news/ssha-gruziya-ukraina-i-dazhe-belarus-bastiony-protiv-rossijskogo-neoimperializma/>
18. Беларусь: между Западом и Востоком выбор не стоит. URL: <http://prismua.org/pdf/2019-10-3/>.
19. Этого Лукашенко долго не забудут. URL: https://udf.by/news/main_news/198511-jetogo-lukashenko-dolgo-ne-zabudut.html.
20. Лукашенко встретился с замом госсекретаря США: Беларусь и Штаты возвращают послов. <https://gazetaby.com/post/lukashenko-vstretilsya-s-zamom-gossekreteryaya-ssha-156726/>.
21. Беларусь рассчитывает до конца года получить кредит Банка развития Китая на 3,5 млрд юаней. URL: https://interfax.by/news/policy/ekonomicheskaya_politika/1266736/.
22. Беларусь и Китай: новый друг лучше братской России? URL: <http://www.dw.com/ru/беларусь-и-китай-новый-друг-лучше-братской-россии/a-48385248>.
23. Одесса-Броды как запасной коридор для поставок нефти в Беларусь. URL: <https://nmnby.eu/news/analytics/6610.html>.
24. НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРОГРАММА поддержки и развития экспорта Республики Беларусь на 2016–2020 годы. URL: <http://www.government.by/upload/docs/fileaff83a3fc04eb9c0.PDF>.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОДОЛАННЯ ВІДЦЕНТРОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СОЦІУМУ

FOREIGN POLICY IDENTITY OF UKRAINE WHILE OVERCOMING CENTRIFUGAL TRENDS IN SOCIAL DEVELOPMENT

Цирфа Ю.А.,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри міжнародного регіонаознавства

Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Подолання відцентрових тенденцій становлення соціуму в контексті усунення етнонаціональних протиріч на державному рівні є однією з прямих передумов розвитку державних акторів у рамках глобалізаційних змін, інтеграції економік і взаємопроникнення культур. У зв'язку з цим визначено, що зовнішньополітична ідентичність України безпосередньо залежить від єднання суспільства, адже відносна стабілізація соціуму сприятиме формуванню цього соціально-політичного феномена.

Доведено, що держава виконує роль механізму, який здійснює певні соціальні функції, що впорядковують розвиток її народу та спрямовані на захист його специфіки на міжнародній арені. Інтенсифікація зв'язків країн і регіонів у сучасному світі не лише призводить до налагодження процесу зближення культур, а й гостро ставить питання про наявні відмінності соціумів. Оскільки населення України становить сукупність значної кількості етносів і націй, вони повинні взаємодіяти та співіснувати між собою в контексті розвитку власних традицій і культур, виробити єдину загальнодержавну ідеологію ідентичності, яка відрізняла б їх від «Інших» на міжнародній арені.

Як результат з'ясовано, що органи державної влади України мають працювати над досягненням такого духовно-психологічного стану жителів країни, за якого їхня належність до громадян єдиної держави відігравала б найвагомішу для них роль. Отже, нині формування зовнішньополітичної ідентичності України прямо залежить від перетворення держави на географічну цілісність, частини території котрої пов'язані господарським взаєморозумінням, а її населення відчуває духовну, мовну та культурну єдність. Тільки синтез сучасності і традицій може допомогти Україні стабілізувати її зовнішньополітичну ідентичність, адже остання повинна спиратися на безпечальну підтримку монолітного суспільства, що характеризується значним ступенем єдності етнонаціональних груп.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, Україна, етнос, нація, етнонаціональна політика.

To overcome centrifugal trends in social development while eliminating ethnonational contradictions at the state level is one of the direct prerequisites for the transformation of the state actors in the context of global changes, integration of economies and interpenetration of cultures. In this regard, the foreign policy identity of Ukraine is determined to be directly dependent on the unity of society, since the relative stabilization of the society would contribute to the formation of this social and political phenomenon.

The state is proved to play the role of the mechanism performing certain social functions that regulate the development of its people and aim at protection of the latter's peculiarities in the international arena. In the modern world, the intensification of relations between countries and regions leads not only to the convergence of cultures, but also raises the issue on the differences existing between the societies. As the population of Ukraine is a large number of ethnic groups and nations, they should interact and coexist in the context of development of their own traditions and cultures. However, they should elaborate a single nationwide ideology of identity that would distinguish them from the 'Others' in the international arena.

As a result, the state authorities of Ukraine are determined as those to achieve such a spiritual and psychological state of the inhabitants of the country when their feelings to be the citizens of a single state would play the most important role for them. Therefore, the formation of the foreign policy identity of Ukraine directly depends on the transformation of the state into the geographical integrity whose territorial parts are connected by economic mutual understanding and its population establishes spiritual, linguistic and cultural unity. Only the synthesis of modernity and traditions can help Ukraine to stabilize its foreign policy identity, since the latter should rely on the strong support of a monolithic society characterized by a great degree of unity of the ethnic groups.

Key words: foreign policy identity, state, society, Ukraine, ethnic group, nation, ethnonational politics.

Постановка проблеми. Протягом ХХ століття стабільність міжнародних відносин в основному залежала від мирного співіснування суверенних держав, однак нині все частіше представники політичної науки розглядають проблематику мирного співіснування націй усередині певної держави, адже воно прямо визначає різні принципи трактування суверенітету актора. З одного боку, суверенітет національних держав на сучасному

етапі може бути ослаблений на тлі збільшення ролі наддержавних організацій, з іншого – підірваний за рахунок самоорганізації етнонаціональних груп, котра часто є причиною сепаратизму в окремих регіонах. Отже, твердження М. Кітінга, що «територія пов'язана з ідентичністю і політикою» [1, с. 145], можна вважати базовим для так званого територіального мислення, котре постає як новий тип сприйняття всіх аспектів розвитку

й характеристик держави, включаючи і її зовнішньополітичну ідентичність.

Сьогодні в рамках міжнародної політичної науки йдеться про зіткнення двох принципових підходів – права нації на самовизначення й непо-рушності державних кордонів. У разі виникнення таких суперечностей у межах окремої держави вирішити їх на основі переговорів, використання норм міжнародного права й компромісів досить складно. По суті, часто подібний розвиток подій загрожує виникненням ланцюгової реакції етнічного розпаду державного актора та, як результат, руйнуванням його зовнішньополітичної ідентичності, котра базується на вибудованій ідентичності соціуму. У зв'язку з цим у політичних колах і серед представників наукової спільноти часто висловлюються думки, що «важливо відкинути твердження, згідно з якими кожен етнічно чи культурно відмінний від інших народ, нація або етнічна група має автоматичне право на створення власної держави, а всі держави повинні бути етнічно гомогенними. Навіть якщо державна політика спрямована на дотримання всіх цивільних прав, створення глобальної системи держав, заснованих переважно на етнічному принципі або на історичних претензіях, безумовно неможливе» [2, с. 118]. Отже, вагомою видається потреба в подоланні відцентрових тенденцій розвитку соціуму, адже саме досягнення його стабільного поступу й налагодження діалогу між ним і державою є прямою передумовою конструювання зовнішньополітичної ідентичності державного актора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна наука про міжнародні відносини, вивчаючи категорію зовнішньополітичної ідентичності держави, базується на наявних напрацюваннях низки філософських, соціологічних і політологічних теорій, адже нині все ще відбувається вибудовування окремого концепту трактування цього феномена в міжнародній політичній науці. Тому, розглядаючи проблематику конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави, ми мали змогу звернутися до робіт, що стосуються подолання відцентрових тенденцій розвитку соціуму в контексті стабілізації етнонаціональної ситуації в державі, за авторством представників низки наук гуманітарного спрямування, зокрема Б. Бабаєвої [7], О. Бреського [3], М. Кітінга [1], Д. Найта [8], О. Пілюгіної [4], М. Рейххарда [6], М. Рябчука [5], А. Уткіна [2] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте міжнародна політична наука нині не містить комплексних наукових розвідок, що фокусуються на питаннях подолання відцентрових тенденцій розвитку соціуму в процесі його етнонаціонального єднання. Відповідно, це питання є вагомим у контексті конструювання зовнішньополітичної ідентичності України, адже

вітчизняне суспільство постає у вигляді сукупності етнонаціональних груп, між якими ще має бути налагоджено діалог на горизонтальному рівні й, відповідно, вибудовано систему взаємозв'язків між соціумом і державою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Отже, стаття має на меті розкрити сутність і роль відцентрових тенденцій розвитку соціуму в процесі формування зовнішньополітичної ідентичності України на тлі вагомості подолання наявних етнонаціональних протиріч, що призводять до розбалансування суспільства на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Процес глобалізації або етнонаціональна політика, яка імплементується в рамках певної держави, не повинні ставати причиною руйнування або знищення національних традицій і культур окремих народів, котрі взаємодіють у межах чітко окреслених державних кордонів, формуючи єдине суспільство. У свою чергу, взаємодія окремих етнонаціональних груп не повинна призводити до порушення державного суверенітету, адже держава як форма політичної організації конкретного народу є не тільки структурою для здійснення влади, а й виконує роль механізму, що здійснює певні соціальні функції, які впорядковують розвиток цього народу та спрямовані на захист його специфіки на міжнародній арені. Тобто вибудовування зовнішньополітичної ідентичності державного актора прямо залежить від налагодження взаємодії між державою та суспільством, адже цей тип ідентичності за своєю природою є соціально-політичним конструктом.

По суті, універсальною може вважатися ситуація, за якої увага дослідників приковується до держави, а на протилежному полюсі – до психіки індивідів, які формують її суспільство. «Серединний рівень» вивчення повсякденності, звичаїв, соціальних норм, самоврядування постає у фокусі політологічних досліджень у разі виникнення проблем взаємодії регіонального й загальнодержавного – центральних органів влади та окремих етнонаціональних груп. Відповідно, проблематика «середнього рівня» змушує змінюватися концепцію цілого, яким донині виступала національна держава й суспільство. У другій половині ХХ століття у вільному світі й у дещо скорочених формах – у соціалістичному таборі – починається трансформація знання і зміна уявлень про соціальний простір, що призводять до появи теорій, які побудовані на визнанні суспільної багатоплановості, несубстанціальності соціального. Ідея суспільства замінюється концептом організації соціального життя в часі і просторі [3, с. 33], суттєве значення для втілення якого має діяльність державного апарату.

Відкриття кордонів соціокультурного простору України внаслідок розпаду СРСР стимулю-

вало зростання можливостей культурного вибору, зумовлених включенням вітчизняного суспільства в глобальні мережі обміну інформацією та інтелектуальними ресурсами. Також почали активно відроджуватися і пристосовуватися до сучасних потреб власне українські культурно-історичні традиції. Як результат, істотно розширилася база культурно орієнтованих форм соціального досвіду. Крім того, українське суспільство стало однією з ланок світової ринкової системи, оскільки поетапно проводило модернізацію своїх економічних і політичних інститутів. Однак «модернізації в умовах глобалізації» притаманна низка особливостей, котрі пояснюються з наукового погляду раціонального вибору або економічної доцільності. Ключове значення для осмислення цих особливостей має питання про ступінь їх впливу на пріоритети й темпи трансформації культурних чинників. Дійсно, процеси повернення до споконвічних традицій українського народу на тлі панування радянської спадщини буття інтенсифікували дискусію щодо першорядних традицій у соціальній і політичній ідентифікації та поведінці громадян. Відповідно, вітчизняний соціум і, як наслідок, Українська держава розпочали пошуки своєї ідентичності, котра й нині формується за умов радикального зламу звичних культурних моделей.

Зважаючи на чітке розшарування соціуму за критерієм «Схід – Захід» та появу сепаратистських тенденцій, що стали причиною розгортання конфлікту на Донбасі 2014 року, Україна почала стабілізувати свою зовнішньополітичну ідентичність, порівнюючи свій історичний рух із західним типом розвитку. Відповідно, вона почала враховувати всесвітній досвід взаємодії держави й суспільства, який часто доводить, як саме гігантські соціальні протиріччя та розломи можуть поєднуватися з тенденційним рухом до універсальності й інтеграції.

Дійсно, актуальність діалогу різних етнонаціональних груп і культур зумовлена в Україні насамперед потребою політико-культурної консолідації вітчизняного суспільства, яка можлива на ґрунті змін, що стосуються витоків його попередньої життєдіяльності, по суті, стирання ідеї існування єдиного «радянського народу» та чіткої артикуляції національних інтересів держави. Однак нині зрозуміло, що характер цих змін, як і ритм їх упровадження в полікультурному, поліконфесійному українському суспільстві, різний для різних соціальних верств, етнонаціональних груп і культур. Крім того, ці процеси відбуваються на кожному історичному етапі розвитку країни заново й по-новому. Пізнати наявні культурні відмінності, що існують у соціумі, їхній генезис і природу – завдання великої складності для держави, котре до того ж не вирішується одномоментно. Асиміляція однієї культури культурою іншого

регіону або, навпаки, «консервування» цієї культури в її власних межах не вирішують головної проблеми сучасності й майбутнього – інтеграції культурних відмінностей. З іншого боку, інтенсифікація зв'язків країн і регіонів у сучасному світі призводить не тільки до налагодження процесу зближення культур, а й гостро ставить питання про наявні відмінності соціумів. Ті якості чи риси, котрі раніше розглядалися як відмінності в строках і формах розвитку певних регіонів чи суспільних груп, нині створюють для держави проблему, вирішення якої потребує чималих зусиль.

У контексті ідеї Нового Середньовіччя (маються на увазі періоди, які характеризуються високою стійкістю соціальних структур і культурних парадигм, а не ті періоди, котрі мають специфічні риси відомого нам історичного Середньовіччя [4, с. 148]), може бути вибудована нова лінія аргументації: зважаючи на загрозливе зростання нестабільності світу, Україна потребує сталого розвитку, збільшення наступності культури, визначення «ґрунтовних» для всього суспільства цінностей, адже нині Українська держава проходить транзитивний період свого розвитку, на початку якого її зовнішньополітична ідентичність виявилася розмитою. Особливе становище українського соціуму (проміжне між Заходом і Росією, між традиційним і сучасним суспільством) додатково ускладнює проблему самоідентифікації населення, вироблення критеріїв та ознак державно-національного устрою й, відповідно, визначення чіткого зовнішньополітичного курсу, який імплементавався б у процесі діяльності актора на міжнародній арені.

Сьогодні масова свідомість українців продукує різні, часто суперечливі образи соціальної ідентичності. Як правило, вони мають багатовимірну внутрішню структуру, що потребує використання різних вимірів їх аналізу – історичного, географічного, геополітичного, геокультурного тощо. Найвагоміші лінії розмежування дихотомічні, як-то: радянська – українська ідентичність, західна – східна ідентичність, європейська – російська ідентичність, сучасна – традиціоналістська ідентичність тощо [5, с. 5–6]. При цьому жоден із перерахованих аналітичних типів ідентичності, як правило, не існує сам по собі «в чистому вигляді» у свідомості конкретного українця. Має місце наявність свого роду гібридних, змішаних образів. Наприклад, радянська ідентичність у свідомості одних і тих самих людей за певних умов може поєднуватися з російською або східною ідентичністю.

Тому під час аналізу зовнішньополітичної ідентифікації України виникає низка ускладнень і суперечностей. Наявність у нашої держави (як і в будь-якого іншого суб'єкта міжнародних відносин) своїх особливих інтересів на світовій арені не викликає жодного сумніву. Але їх реалізація

можлива виключно за умови створення єдиного монолітного суспільства, котре послуговувалося б власною колективною ідентичністю й, відповідно, підтримувало вироблену зовнішньополітичну ідентичність держави. Як результат, органи влади мають працювати над створенням такого соціуму за рахунок упровадження відповідної етнонаціональної політики, котра змінила б переконання окремих верств населення в тому, що Україна може розглядатися як держава-нація: нині її населення становить сукупність значної кількості етносів і націй, котрі повинні взаємодіяти та співіснувати між собою в контексті розвитку власних традицій і культур, проте на тлі вироблення єдиної загальнодержавної ідеології ідентичності.

У цьому контексті можна виділити кілька вагомих аргументів. Стратегічні інтереси України не потрібно ототожнювати з інтересами жодної нації чи етнічної групи, які формують її населення: вони наднаціональні й цілком зумовлені особливими (передусім історико-культурними, природно-кліматичними й господарсько-географічними) чинниками розвитку держави. Тому вони можуть бути реалізовані не стільки в рамках національної політики, скільки в процесі імплементації зовнішньополітичного курсу. Зовнішньополітична ідентичність України, отже, має конструюватися не на основі етнічного чи національного, а за рахунок державно-правового єднання суспільства. Відповідно, соціальна ідентичність українців також визначатиметься не за їхньою етнічною спорідненістю, а з урахуванням громадянства. Із цього погляду всі громадяни України, незалежно від їхньої етнічної належності, можуть уважатися представниками однієї нації, оскільки вони живуть на території однієї держави.

Згадане трактування категорії «нація», безсумнівно, містить у собі реальний зміст – і соціально-етнічний, і культурно-історичний, і політичний, тобто цей феномен тлумачиться як складне й багатопланове явище сучасної дійсності. Тому в принципі нині й політологи, і керівництво держави могли б відійти від цього трактування нації та замінити його суто політичним визначенням – «суверенне населення». Під час застосування такого підходу населення України постає у вигляді соціального колективу, який включає безліч етнонаціональних груп, тому його ідентичність може вважатися загальною, тобто наднаціональною за своєю сутністю. Остання дає змогу розглядати Україну як єдине соціальне утворення, що послуговується власною зовнішньополітичною ідентичністю й, відповідно, може протиставити вагомим аргументи різноманітним сепаратистськи налаштованим угрупованням і рухам, котрі прагнуть розколоти країну за національною ознакою, адже її соціум складається з різних етнічних, расових, культурних, конфесійних

груп, проте на базі них уже склалася нова національно-історична спільнота – український народ. Оскільки державна територія консолідує окремі етнонаціональні групи, скріплюючи їх потужними важелями державності, майбутнє полінаціональної країни полягає в тому, щоб виховувати в народі державний образ думок, державні настрої й почуття, а також державний напрям волі [6, с. 64]. У цьому разі окремі суспільні групи на території України не відчуватимуть своєї «інакшості» та усвідомлюватимуть спільність своєї долі з українським народом.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У світовій науковій літературі й міжнародній політичній практиці держава все частіше трактується поза етнонаціональним змістом і постає у вигляді сукупності громадян, які проживають на її території. Оскільки протягом століть саме держави-нації, або національні держави, були єдиною відомою формою втілення ідеалів демократичного громадянського суспільства, конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави має нині проходити паралельно з процесами складної, багатовимірної етнічної й політичної ідентифікації соціуму, що передбачає реалізацію владою стратегії поступової деетнізації державності та деетатизації етнічності, не ставлячи під сумнів наявні інститути етнотериторіальних автономій. Причому мається на увазі не становлення якоїсь знесобленої, по суті, наднаціональної спільноти, а досягнення такого духовно-психологічного стану жителів України, за якого їхня належність до громадян єдиної держави відіграватиме все більшу роль. Зважаючи на складність полінаціональної карти України, необхідним убачається також формування якісно іншої загальнонаціональної багатогранної ментальності населення, яка воскресила б у свідомості українців усі духовні цінності – усе, що в них вічне і що, отже, може знайти місце в системі світової культури [7, с. 17].

Тож маємо констатувати, що нині формування зовнішньополітичної ідентичності України прямо залежить від перетворення держави на географічну цілісність, частини території котрої пов'язані господарським взаєморозумінням, а її населення відчуває духовну, мовну та культурну єдність [8, с. 515]. Найадекватнішим кроком за сучасних умов убачається розроблення та застосування стратегії, спрямованої на пошук Україною своєї ніші в системі геоекономічних зв'язків між різними регіонами світу, у світових технологіях, інформаційних, транспортних, фінансових потоках на основі використання її інтелектуальних і природних ресурсів, вигідності географічного положення тощо. Мова йде не про те, щоб держава розчинилася в уніфікованих цінностях глобальної економіки або пожертвувала своєю національ-

ною культурою виключно заради забезпечення проактивного розвитку. Ці процеси мають відбуватися на тлі збереження традицій і культурного побуту населення країни: тільки синтез сучасності і традицій, пошук їх гармонійних співвідношень

можуть допомогти Україні стабілізувати її зовнішньополітичну ідентичність, адже остання повинна спиратися на безапеляційну підтримку монолітного суспільства, що характеризується значним ступенем єдності етнонаціональних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Китинг М. Новый регионализм как возможность. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. С. 143–148.
2. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. Москва : Логос, 2001. 271 с.
3. Бреский О. Intermarum. Пролегомены к пространственной политике в регионе. *Перекрестки: Журнал исследований восточноевропейского Пограничья*. 2011. № 3–4. С. 31–47.
4. Пилюгина Е. В. Концептуализация социального пространства в эпоху постмодерна. *Социология науки и технологий*. 2016. Т. 7. № 3. С. 139–150.
5. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
6. Reichhard M. European Spirit, Adaption to Market Economy and National Identity in Poland and Ukraine: National Culture and Its Influence on the European Integration, Advertising and Entrepreneurship. Hamburg : Diplomica Verlag, 2008. 294 p.
7. Бабаєва Б.А.-К. Ментальність як соціокультурний фактор розвитку суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2018. № 1 (40). С. 16–21.
8. Knight D.B. Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism. *Annals of the Association of American Geographers*. 1982. Vol. 72. № 4. P. 514–531.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.15>

СПЕЦИФІКА ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ФУКО

SPECIFICS OF THE OBJECTIFICATION OF POWER IN THE POLITICAL HERITAGE OF M. FOUCAULT

Александров Д.В.,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Автор статті має на меті проаналізувати той період творчості М. Фуко, в якому тема влади стала домінувати над темою знання, незважаючи на те що вони паралельно існували в більшості праць французького дослідника. Робиться аналіз специфіки об'єктивації політичної влади в межах фукодіанської макрофізики влади, відмічаються її відмінні риси від протилежного періоду мікрофізики влади. Праця «Воля до істини» та курс лекцій «Треба захищати суспільство» розглядаються як ключові для визначення межі критичної думки М. Фуко про політичну владу. Макрофізика й мікрофізика влади – поняття, що використовуються французьким дослідником для характеристики влади в різних її проявах, стали позначати дві протилежні стратегії його кротології. У ході аналізу розглядаються три етапи об'єктивації політичної влади, але тільки дві повноцінні стратегії аналізу. Об'єктивація влади у М. Фуко пов'язана, по-перше, з ніцшеанським підходом до знання та його застосуванням з метою панування, по-друге, з редукцією можливостей суб'єкта влади, по-третє, зі сприйняттям влади як абсолютної домінанти над «соціальним тілом». Ці вектори об'єктивації й привели М. Фуко до тієї методологічної кризи, яку він сам для себе виявив після завершення праці «Воля до істини». Аналіз макрофізики влади прирівнюється до аналізу саме політичної влади, де в М. Фуко яскраво окреслюються три типи влади: суверенна влада, дисциплінарна влада та біовлада. Кожна з них не тільки характерна для певних історичних періодів, що для М. Фуко як для історика було необхідно умовою їх позиціонування, а й загалом визнається тією константою, з якої держава створює єдиний комплекс політичної влади та яка позначається М. Фуко як «governmentality» (мистецтво управляти). Протягом аналізу кожного з трьох типів влади розглядаються окремі концепти, які притаманні саме їм: «гротеск влади», «паноптикум» і «біовлада».

Ключові слова: кротологія М. Фуко, концептуалізація влади, суверенна влада, дисциплінарна влада, біовлада, гротеск влади.

The author of the article analyzes the period of M. Foucault's investigations, in which the topic of power began to dominate the topic of knowledge, despite the fact that they existed in parallel in most of the works of the French researcher. It is analyzed the specificity of the objectification of political power in Foucaultian macrophysics of power, and are noted its distinctive features from the opposite period of the microphysics of power. "The Will to Truth" and lecture course "We must protect the society" are seen as key works to determining the limits of Foucault's critical investigations about political power. Macrophysics and microphysics of power are the concepts used by the French researcher to characterize power in its various manifestations, and began to denote two opposite strategies of its theory of power. The analysis considers three stages of objectification of political power, but only two full-fledged strategies of analysis. The objectification of power in M. Foucault is characterized: first, with the Nietzschean approach of knowledge and its application to the purpose of domination; secondly, with the reduction of the possibilities of the subject of power; thirdly, with the perception of power as an absolute dominant over the "social body". These vectors of objectification also led Foucault to the methodological crisis that he discovered for himself after completing his work "The Will to Truth". The analysis of macrophysics of power is equated with the analysis of political power, where M. Foucault clearly outlines three types of power: sovereign power, disciplinary power, bio-power. Each of them is not only characteristic of certain historical periods, which for Foucault as a historian was a prerequisite for their positioning, but is also generally recognized as the constant from which the state creates a single complex of political power and which is referred by M. Foucault as "governmentality" (art to manage). The analysis of each of these three types of power examines individual concepts familiar to them: "grotesque of power", "panoptic" and "bio-power".

Key words: M. Foucault's theory of power, conceptualization of power, sovereign power, disciplinary power, bio-power, the grotesque of power.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний філософський доробок Мішеля Фуко, дослідження впродовж усього його життя були імпліцитно сконцентровані на питаннях влади. Сьогодні

дослідницький інтерес викликають розроблення й реконструкція цілісної концепції політичної влади М. Фуко, яка дала б змогу в узагальненому вигляді інтегрувати авторські уявлення про типи

влади й технології владних стосунків, а також окремі, неявні концепти, які французький мислитель розробляв у різний час і пропонував у дослідженнях в абсолютно несподіваному ракурсі. Такі концепти, як «гротеск влади», «паноптикум», «гетеротипії», «оператор влади» тощо, сучасними дослідниками, як правило, використовуються побіжно, а іноді й зовсім елімінуються, залишаючи за собою інтелектуальний вакуум у сприйнятті політичного доробку М. Фуко.

У теоретико-методологічному контексті філософсько-політичний дискурс влади М. Фуко можна умовно поділити на два етапи. Перший етап – об’єктивація влади як феномена (1971–1976 рр.); другий етап – суб’єктивація влади (1980–1984 рр.). Деякі критики творчості французького мислителя виділяють перехідний період (1976–1980 рр.), коли М. Фуко, ще не до кінця відмовившись від цілей, поставлених раніше, уже намагався вдатися до постструктуралістської реконструкції влади. У перехідний період, з одного боку, спостерігається посилений інтерес до проблем державності, суверенітету, війни, поглиблення теми біовлади, а з іншого боку, характерна відсутність чіткої позиції з приводу оператора та клієнта влади, ролі людини у владних стосунках.

На думку Ж. Дельоза, у 1975 р. М. Фуко стикається з аналітичними труднощами у своїх міркуваннях через визнання суб’єкта повністю підлеглим різним макроструктурам влади, що вимушує його висунути ідею «пастирської влади», де суб’єкт та об’єкт фактично мають однакову значущість [1, с. 126]. Сама ідея «пастирської влади» дає змогу розділити аналіз влади М. Фуко на власне політичний і не власне політичний. Тільки після цього починається етап зрілої політичної рефлексії над проблематикою влади, що характеризується переходом від структуралізму до постструктуралізму. Досліджуючи специфіку концептуалізації влади М. Фуко цього періоду, Р. Лінч виділяє два напрями: аналіз архаїчних (premodern) форм влади, що включають «суверенну владу», й аналіз сучасних (modern) форм влади, які включають «дисциплінарну владу» та «біовладу» [2, р. 103].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі елементи об’єктивації влади в доробку М. Фуко досить ґрунтовно представлено в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. Зокрема, еволюція поглядів на владу через призму тілесності й дисципліни, починаючи з праці «Історія безумства в класичну епоху» та закінчуючи книгою «Наглядати і карати», проаналізовано в праці «Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body» (С. Jones, 2002). Діалог М. Фуко та І. Бенґама, який можна реконструювати у сфері розуміння користі, істини й методів політичної влади через контроль над задоволеннями, відтворено в роботі «Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon»

(А. Brunon-Erns, 2013). У свою чергу, деякі вітчизняні дослідники виділяють законність, дисциплінарність і безпеку як атрибути фукодіанської влади [3, с. 232]; інші шукають взаємовідношення влади і свободи на всіх стадіях творчості М. Фуко [4, с. 116]. Проте більшість дослідників не намагаються ретельно проаналізувати відомі курси лекцій М. Фуко, вважаючи, що їх невідредагованість самим автором не надає їм необхідної евристичної цінності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для розуміння об’єктивації політичної влади М. Фуко необхідно звернутися до курсу лекцій «Потрібно захищати суспільство». У цьому доробку М. Фуко розрізняє три історичні типи політичної влади, які властиві західному світу, – це «суверенна влада», «дисциплінарна влада» й «біовлада». При цьому французький дослідник ніколи не ставив перед собою завдання систематичного викладу теорії влади, що складалася б із конкретних послідовних етапів. На це може вказувати навіть та обставина, що в праці «Наглядати і карати» М. Фуко розглядає лише так звану «суверенну» й «дисциплінарну» типи влади, тоді як проблематика біовлади з’являється в М. Фуко значно пізніше в праці «Воля до істини».

Ідея інтеграції зазначених вище типів влади зустрічається в послідовників М. Фуко також нечасто, як правило, передбачає аналіз переважно одного з типів. На думку Б. Джессопа, терміни «суверенна влада», «дисциплінарна влада» і «простір біовлади» в працях М. Фуко використовуються для відображення проблемного поля становлення різних історичних форм державності [5, р. 38]. Відмінною рисою західних дослідників, які користуються специфічною методологією М. Фуко, є тенденція до вилучення авторських концептів у тому вигляді, в якому він їх використовує в межах досліджень, і не завжди адекватне копіювання до власних концептуальних узагальнень. Уникаючи спроб теоретичного переосмислення й реконструкції положень М. Фуко, дослідники часто залишаються без того методологічного арсеналу, який найефективніше розкривав би обрані ними досліджувані наукові проблеми. Наприклад, А. Вайнію та Р. Палоніємі [6], а також Г. Вінкель [7] використовують поняття «політичний дискурс» як певну соціальну практику для аналізу влади, елімінуючи решту елементів фукодіанського розуміння влади. Е. Бейлі використовує термін «біополітика» та включає його в загальний арсенал техніки «урядовості» [8]. За рідкісним винятком західні дослідники скоріше запозичують елементи теоретичних концептуалізацій М. Фуко, ніж намагаються заповнити змістові лакуни, які в них існують. Низка вчених і зовсім уважає тлумачення влади М. Фуко «вульгарною історичною логікою й ідеалізмом» [9, р. 125]. Зокрема, найбільшими критиками кратології М. Фуко є Д. Агамбен, А. Рено та Л. Феррі [10, с. 58].

Вітчизняні політичні теоретики також застосовують фукодінське тлумачення влади, проте, як правило, їхній аналіз обмежується лише ідеєю «державності», тоді як концепт «біовлада» ігнорується взагалі. Можна відзначити праці Н. Лізіної та О. Макаричєва, які інтерпретують суверенну й дисциплінарну владу як два режими функціонування влади та розглядають біополітику як метод розмежування двох вимірів феномена суверенної влади [11, с. 34].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Досліджуючи проблему об'єктивації влади в М. Фуко, автор статті має на меті більш ретельно розглянути три фукодінські типи політичної влади. Вони є віддзеркаленням еволюції поглядів М. Фуко на формування макроструктур, які визначаються дослідником головними механізмами управління суспільством і державою.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку М. Фуко, суверенна влада притаманна переважно добі Середньовіччя й з'являється в Європі завдяки відродженню римського права, а також посиленню ідеї монархії. Цей тип ґрунтується на владі суверена через контроль людських ресурсів та експлуатує при цьому державну систему права. М. Фуко підкреслює, що саме створення поняття «суверенітет» виявилось пасткою як для теоретиків того часу, які намагалися осмислити це поняття, так і для тих, кому було вигідно від нього позбавитися. Він пояснює це тим, що саму поняття «суверенітет» і будь-який спосіб функціонування влади в межах цієї концепції міг бути описаний тільки як відношення між сувереном та підлеглими (суб'єктом та об'єктом). Однак на практиці використання теорії суверенітету (свідомо або підсвідомо) давало змогу ставити й досягати абсолютно різні цілі. Автори ідеї монархії, католицькі монархісти і протестантські анти-монархісти, які використовували ідею суверенітету для обмеження або зміцнення королівської влади, прихильники ідеї царевбивства та зміни династій, аристократи, парламентарії, феодалі, навіть автори альтернативних моделей парламентської демократії – усі застосовували теорію суверенітету як зброю в політичній боротьбі.

Основні методи здійснення суверенної влади М. Фуко описує в праці «Наглядати і карати». Публічні страти із застосуванням тортур, публічні покарання, іншими словами, «театральність» покарання, а отже, і демонстрація влади відбуваються в Європі фактично до кінця XIX ст. Публічні тортури або страти варто розуміти не стільки як суто судовий процес, скільки як політичний ритуал. Сама по собі жорстокість, яка виявляється під час таких заходів, є певним обов'язковим атрибутом цієї церемонії, за допомогою якого влада легітимізує себе. З часом покарання стає більш прихованим, проте залишається прикладом для інших і виражається у формулі «насильство за насиль-

ство», адже тортури або тривала страта є насильством, яке не підтримує, швидше, навпаки, знищує престиж усієї судової системи. Услід за різними методами покарання, які використовували фізичне насилля, починають застосовуватися методи позбавлення (або виключення). Позбавлення майна, житла, прав на свободу пересування, виключення й гоніння – усе це також механізми покарання, які властиві суверенному типу влади.

Поряд із тим як зменшувалася театральність суверенної влади, посилювався її адміністративно-правовий складник. М. Фуко наполягає на тому, що влада має розглядатися не тільки як репресивна політична технологія, а і як політична технологія, яка продукує нові стосунки і знання, саме коли відзначає перехід влади на рівень дисциплінарності. На думку М. Фуко, суверенна влада загалом є репресивною.

У процесі міркувань М. Фуко додає до різних типів влади окремі концепти як роз'яснення. Як доповнення до роз'яснення атрибутів суверенної влади М. Фуко пропонує концепт «гротеск влади»: «Я називатиму «гротесковим» властивість певного тексту або індивіда володіти через свій статус владними ефектами, яких за своєю внутрішньою природою вони мають бути позбавлені» [12, с. 32]. Гротеск влади виявляється як «максимізація владних ефектів у поєднанні з дискваліфікацією того, хто їх викликає» [13, с. 32]. Такою є його перша згадка про прагнення об'єкта до опору владі, адже мова йде про те, як людина Середньовіччя висміює свого короля. Однак М. Фуко бачить гротеск влади й у пізнішій історичній перспективі – висміювання бюрократії, фашизму, нацизму тощо. Стверджуючи, що гротеск – важливий метод (а не механізм) влади, він указує, що об'єкт, який піддається тиску влади суб'єктом, знайшов метод опору владі шляхом дискваліфікацію самого суб'єкта.

Це підтверджується дослідженнями політичних антропологів, які зазначають, що існує ціла низка церемоній і ритуалів, у результаті яких вождь або той, хто має владу в племені, виявляється висміяним і представлений у невідповідному світлі. Отже, гротеск влади в архаїчних племенах покликаний обмежувати владні прояви. М. Фуко вважає, що в сучасних західних суспільствах гротеск влади виконує абсолютно іншу функцію: «Влада сама виряджалася в театральний костюм, сама виступала в образі клоуна, блазня» [13, с. 33]. Коли влада виявляється як брудна або відверто безсовісна, мова йде про яскраву маніфестацію необхідності, неминучості влади, яка якраз і може функціонувати зі всією своєю суворістю й надзвичайно жорстокою раціональністю, навіть знаходячись у руках людини, повністю дискредитованої.

М. Фуко замислювався про таке явище, як опір владі, ще у відносно ранні періоди творчості, проте ці роздуми не влаштували дослідника концептуально та методологічно. На його думку,

дисциплінарна влада стала головним інструментом капіталізму й індустріального суспільства, з'явившись у XVII–XVIII ст., була вкрай вдалим винаходом буржуазії. Тепер політико-юридична влада головним чином почала маскувати й певною мірою виправдовувати дисциплінарність.

На думку М. Фуко, дисциплінарна влада повинна була повністю замінити суверенну владу епохи монархії. Суверенна влада давала змогу заснувати абсолютну владу, яка вимагає значних витрат, інтенсивне використання різних символів влади та їх демонстрацію. Водночас дисциплінарна влада передбачала інший метод – мінімальні витрати за максимальної ефективності, якої можна досягти шляхом вироблення правил, норм, реєстрацій, постійного спостереження за відсутності жорсткого контролю. Якщо механіка влади, яку задавала теорія суверенітету, виходила швидше з контролю над землею та її ресурсами, то дисциплінарна влада працювала в іншому напрямі, а саме з людьми та їхньою діяльністю [14, р. 8–9].

Незважаючи на суперечність цих двох типів влади (основаних на теорії суверенітету й дисципліни відповідно), юридичний апарат міг допомогти «заховати» дисциплінарні методи, заховати їх за буквою закону, приховуючи при цьому отримання максимальної ефективності управління. Теорія суверенітету повинна була піти на другий план, але не тільки вийшла на перший план, ставши обличчям влади, а й глибоко інтегрувалася з дисциплінарністю.

Дисциплінарна влада проникла в такі сфери людського буття, над якими демократичний контроль є вкрай ускладнений або взагалі неможливий. Науки про людину, що з'являються з початком епохи Нового Часу, розширюють масштаби впровадження соціального контролю, агентами якого стають уже не тільки військові й поліція, а й учителі, лікарі, психіатри, соціальні службовці, експерти. Не можна забувати й про історичну детермінацію появи нової технології влади. По-перше, суверенна влада була скерована швидше на людину як на суб'єкта, що приносить дохід (через податки в казну), або як на певну функцію (служіння в армії, служіння при дворі). Проте посилення буржуазії, зміцнення капіталізму, перенесення центру політичного впливу з королівського двору на капіталістичну фабрику призвело до того, що людину почали розглядати як суб'єкта, який дає постійний, стабільний дохід.

Суверенна влада використовувала дуже витратну систему контролю (складальники податків, ієрархічна система васалів) і покарання (утримання армії, міської варти, катів). Витратним була й символічна підтримка влади (пишні паради, бенкети як символ щедрості монарха) або демонстративні страти з множиною символічних ознак (одну з таких сцен М. Фуко описує на початку праці «Наглядати і карати»). Було неможливим

ефективно застосовувати цю владну систему без змін за збільшення народонаселення. Дисциплінарна технологія влади пропонувала набагато ефективнішу й менш витратну систему контролю (концепт «паноптикум»), водночас більш приховану систему покарань, що було вигідно насамперед державі. Така еволюція влади, безумовно, пов'язана з необхідністю захисту інтересів аристократії й наближених до монаршої влади груп. Саме вони, все більше втрачаючи вплив у європейському суспільстві XVII – XVIII ст., були зацікавлені в реорганізації механізмів суверенної влади – теорії суверенітету й політико-юридичного дискурсу [15, р. 67].

Вивчаючи дисциплінарну владу всередині психіатричних закладів і переводячи цю механіку на інші соціальні інститути, такі як армія, школа, майстерня, поліція, він указував на ту обставину, що всі ці практики використовувалися для того, щоб зробити людину об'єктом. Подібно до того, як лікар лікарні став розглядати пацієнта як об'єкт вивчення, який при цьому був й об'єктом його влади, соціальні інститути почали розгортати таку ж логіку й щодо кожного індивіда та соціальної групи. Макрофізика М. Фуко передбачає політичне панування або політичну владу загалом.

М. Фуко пропонує додатковий концепт «паноптикум», запозичений в І. Бентама. Головне в ідеї паноптикуму в І. Бентама полягає в правилах і принципах побудови в'язниць, які М.Фуко описує: «Будова по краю розбита на камери, кожна з яких проходить крізь усю товщу будівлі. У цих камер по два вікна: одне, що виходить усередину якраз напроти віконець башти, й інше, що виходить на зовнішню сторону й дає світлу змогу освітлювати всю камеру. Тоді й виявляється, що цілком досить помістити в середину башту одного спостерігача, а в кожную камеру замкнути божевільного, хворобливого, засудженого, робочого або школяра. І на просвіт із башти можна буде розглядати, що вимальовувалися на світлі маленькі силуети в'язнів, ув'язнених в осередках цієї колоподібної будівлі. Коротше кажучи, так ми перевертаємо правило темниці, бо виявляється, що повна освітленість і погляд наглядача стережуть краще, ніж тьма, яка, зрештою, вкриває» [16, с. 223].

Останнім типом влади серед тих, які націлені на політичну сферу і про які французький дослідник часто згадував в останніх дослідженнях, є біовлада. Біовлада не тільки в хронологічному сенсі стала третьою стадією еволюції влади всередині західної цивілізації, а й глобальним рівнем політичного управління людьми. Її головна відмінність полягає в тому, що якщо дисциплінарна влада була скерована на «об'єкт-тіло» як на людину, яка мала бути нормальною й виконувати соціальні функції, то біовлада концентрується на «об'єкті-множинності», тобто на масі, або, як зазначає М. Фуко, «звернена до людини як до живої істоти,

людини-роду» [17, с. 114–115]. Біовлада не піддає суб'єкта техніці нагляду, дресирування, покарання, як це робить дисциплінарна влада. Вона характеризується іншим рівнем впливу, а саме біологічним процесам життя, таким як народження, смерть, відтворення людей, хвороби тощо. Новий тип влади не робить акцент на управлінні індивідом через систему дисциплінарності, а регулює процеси, пов'язані з великими скупченнями соціальних спільнот. Звідси відбувається й зміна фокусування та механіки політичної влади. Біополітика, тобто політика, здійснювана методами біовлади, згідно з М. Фуко, втручається у велику сукупність як універсальних, так і випадкових феноменів і регулює їх так, щоб управління виявилось найменш витратним і найбільш ефективним. Так, виробляються прийоми контролю за народжуваністю й розробляються схеми втручання в глобальні процеси народжуваності, медичний контроль, устанавлення суспільної гігієни, збирання інформації про хвороби та їх централізація. По-друге, відбувається звернення до проблем захворювань: якщо раніше епідемії розглядалися як щось смертоносне й непереборне, то тепер ендемія трактується як щось природне, що можна вивчати, усувати, регулювати. Щодо контролю над людськими тілами, їх пересуванням, розподілом, тимчасовими позиціями тепер використовуються більш м'які методи – поліція, соціальні служби, дільничні, охоронні організації тощо.

Тобто тепер влада впливає не на індивіда, а на ті процеси, які впливають на індивіда. Біовлада передбачає вирішення політичних та економічних проблем, виходячи з біологічних потреб «соціального тіла». При цьому вона пов'язується не тільки з конкретними проблемами, а й із випадковими подіями (катастрофи, епідемії тощо). Відносно якісної новизни такої влади М. Фуко стверджував, що на зміну суверенної влади, яка «дозволяла жити й примушувала померти», біовлада, навпаки, «дозволяла померти, але примушувала жити» [16, с. 216].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розглянуті рівні становлять макрофізику влади й окреслюють перший етап еволюції стратегій аналізу влади в М. Фуко. Тут суб'єктом влади ще залишаються макроструктури, які представлені не стільки державою, скільки дисциплінарними інститутами, що здійснюють тотальний контроль над людьми або окремими соціальними групами. Це панування в різні історичні періоди здійснювалося все досконаліше й більш витонченими техніками впливу, починаючи від індивідуального підходу до конкретної «людини-функції», до «людини-тіла» і, зрештою, доходячи до «людини-роду». Фукодіанська об'єктивація влади має достатній евристичний потенціал, оскільки дає можливість не тільки аналізувати владу в її політичному вимірі, а й розгорнути аналіз у різних просторах, де тільки можна знайти владні стосунки в їх різноманітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Делез Ж. Фуко / пер. с франц. Е.В. Семиной. Москва : Изд-во гуманит. лит., 1998. 172 с.
2. Taylor D. Michel Foucault: Key Concepts. Routledge, 2014. 276 p.
3. Новаков А.А. Религиозно-политический субъект на границах дискурса М. Фуко. *Научные ведомости БелГУ. Серия «Философия. Социология. Право»*. 2014. № 9 (180). С. 231–236.
4. Курочкина Л.Я., Первушина В.Н. Концепция власти М. Фуко. *Вестник ВГТУ*. 2013. № 6-1. С. 116–119.
5. Jessop B. From micro-powers to governmentality: Foucault's work on statehood, state formation, statecraft and state power. *Political Geography*. 2007. Vol. 26. P. 34–40.
6. Vainio A., Paloniemi R. Forest owners and power: A Foucauldian study on Finnish forest policy. *Forest Policy and Economics*. 2012. Vol. 21. P. 118–125.
7. Winkel G. Foucault in the forests – A review of the use of Foucauldian concepts in forest policy analysis. *Forest Policy and Economics*. 2012. Vol. 16. P. 81–92.
8. Bailey A.J. Migration. Recession and an emerging transnational biopolitics across Europe. *Geoforum*. 2013. Vol. 44. P. 202–210.
9. Dupont D., Pearce F. Foucault contra Foucault: Rereading the Governmentality papers. *Theoretical Criminology*. 2001. Vol. 5. № 2. P. 123–128.
10. Ojakangas M. Impossible Dialogue on Bio-power: Agamben and Foucault. *Foucault Studies*. 2005. № 2. P. 5–28.
11. Лизина Н.В. Практики власти как управленческие отношения в работах М. Фуко. *Известия Алтайского государственного университета*. 2011. № 2. С. 206–209.
12. Макарычев А.С. Суверенитет, власть и политическая субъектность: две линии критической теории. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2010. Т. 6. № 4. С. 22–53.
13. Фуко М. Ненормальные : курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2004. 432 с.
14. Lemke T. Foucault, Governmentality, and Critique. Routledge, 2015. 144 p. P. 5–12.
15. Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon / С. O'Farrell, A. Brunon-Ernst, C. Laval, E. de Champs, J. Cléro, G. Tusseau, M. Leroy, M. Bozzo-Rey. Ashgate Publishing, Ltd., 2013. 246 p.
16. Фуко М. Око власти. М. Фуко. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Москва : Праксис, 2006. Ч. 1. С. 220–249.
17. Dillon M., Neal Ф. Foucault on Politics, Security and War. Springer, 2015. 243 p.

«СТОЛИЧНИЙ СТАТУС» БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ В XVII–XVIII СТ.

THE PRIMARY STATUS OF BATURYN SOTNYA OF NIZHYN POLK A S A CAPITAL REGION IN 17–18 CENTURY

Солдатова К.О.,

*старший науковий співробітник відділу археології
Національного історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця»*

У статті розглядається історія Батуринської сотні як військово-адміністративної одиниці доби Гетьманщини. В умовах розвитку сучасної української історичної науки ця сотня не стала поки що окремим об'єктом спеціального дослідження. Автор аналізує історію утворення сотні під час визвольної війни Б. Хмельницького. У роботі залучено опубліковані та архівні матеріали, на основі яких проводиться характеристика різних сфер життя розглянутої військово-адміністративної одиниці. Також розглянуто особливості місцевого сотенного управління. Автор доходить висновку, що Батуринська сотня мала особливий статус у складі Ніжинського полку, бо довгий час у сотенному центрі – місті Батурині, розміщувалася гетьманська столиця. Тому місцева адміністрація мала право підпорядковуватися гетьману та Генеральній військовій канцелярії прямо й мала додаткові привілеї. З часів гетьмана Дем'яна Ігнатовича батуринський сотник відправлявся з різними дорученнями до Москви чи Запорізької Січі, був слідчим за межами сотні, брав участь у різних урочистостях гетьманського двору. Служба як батуринського сотника слугувала поштовхом до подальшого кар'єрного зростання. Порівняно повноваження батуринських сотників і гетьманських дворян того часу. Гетьманськими дворянами були нижчі чиновники управлінського апарату в резиденції, які обиралися зі старшинських родин. Вони виконували повсякденні доручення гетьмана.

Разом із тим козаки Батуринської сотні були окремою військовою одиницею при гетьмані, фактично виконували обов'язки розвідників чи таємних посланців.

Установлено, що перебування землеволодінгів гетьманів і козацької старшини в межах сотні впливало на економічний розвиток розглянутої адміністративної одиниці. Тому економіка сотенних сіл переважно формувалася під впливом запитів з гетьманського двору. Це стало причиною формування в період гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи на території сотні так званого Обмачівського «дворця», до складу якого входили рангові (державні) гетьманські села та землі, які знаходилися в межах і поза межами адміністративної одиниці. За архівними матеріалами, у розглянутих населених пунктах сотні згадуються такі незвичні професії, як «вовкогони», тобто мисливці, які працювали на гетьманську кухню, і палубники, котрі обслуговували гетьманські обози.

Ключові слова: Батуринська сотня, гетьманська столиця, Ніжинський полк, козаки.

The article deals with the history of the development of Baturyn sotnya as a military-administrative unit of the Hetmanate. At the current stage of the development of modern Ukrainian historical science, the sotnya did not become as yet a separate object for special research. The author analyzes the history of the formation of sotnya during the liberation struggle of B. Khmelnytsky. The paper is based on the published and archival materials, using which we characterize different spheres of life of the considered military-administrative unit. Also in the article features of the local sotnya management are considered. As a result, the author concludes that Baturyn sotnya had a special status in the Nizhyn polk, because for a long time the prime sotnya city Baturyn was also the hetman's capital. Therefore, the local administration had the right to submit to the Hetman and the General Military Chancellery directly, and was highly privileged. From the time of Hetman Demyan Ignatovich the Baturyn sotnyk (sotnya chief) fulfilled different government duties, namely that was various missions to Moscow or Zaporozhye Sich, interrogatory outside the sotnya, participation in various events of hetman court. The working as a Baturyn sotnyk served as an impetus for further career advancement. In the paper we also compare authorities of sotnyk and hetman nobles at that time. Hetman nobles were the low level offices at the residence, who were elected from the Cossack elders' families. They fulfilled the daily orders of the hetman.

In addition, the Cossacks of Baturyn sotnya were a separate military unit under Hetman, and actually acted as scouts or secret messengers.

The article found that the tenures of the hetman and Cossack elders within the sotnya influenced the economic development of the considered administrative unit. Therefore, the economy of sotnya villages mainly formed under the influence of requests from the Hetman court. This was the reason for the formation during the hetman period of I. Samoilovich and I. Mazepa within the sotnya territory of so-called Obmachevo "dvorets", which consisted of rank (state) hetman villages and lands that were within and outside the administrative unit. According to archival materials in these sotnya settlements mention such unusual professions as "wowkogons", that were, hunters who worked for the hetman's kitchen and "palubnyks" serving the hetman's convoys.

Key words: Nizhyn polk, hetman capital, sotnya, Cossacks.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку історичної науки простежуємо зростання кількості праць, присвячених дослідженню історії розвитку окремих адміністративних одиниць доби

Гетьманщини. У статті як об'єкт дослідження розглянемо Батуринську сотню Ніжинського полку, що впродовж періоду свого існування мала особливий статус «столичної» сотні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Натепер ця адміністративна одиниця недостатньо вивчена. До питання утворення сотні, розвитку міста Батурина, сотенних сіл, складу сотенної старшини першим звернувся Олександр Лазаревський у праці «Опис старої Малоросії» [1, с. 252–267]. Вивчаючи приватно-спадкове та рангове землеволодіння козацької старшини Ніжинського полку, розглядала Батуринську сотню Наталія Василенко [2, с. 41–55]. Віктор Романовський, з'ясовуючи питання впливу системи оренд на економіку Гетьманщини, на основі виявленого ним статистичного документа Генеральної військової канцелярії розглянув упровадження їх на прикладі Батуринській сотні [3, с. 4–15]. Віктор Борисенко, вивчаючи соціально-економічний розвиток Лівобережної України XVII ст., неодноразово звертався до розгляду сільського господарства, ремесел і промислів у маєтностях козацької старшини та мешканців Батуринської сотні [4, с. 184, 217]. Уперше на «столичний статус» Батуринської сотні в працях звернув увагу Вадим Дядиченко, аналізуючи особливості існування сотенної структури в системі управління Гетьманщини. Історик указує на дві сотні, які прямо підпорядковувалися гетьману та Генеральній військовій канцелярії, – Батуринську та Глухівську [5, с. 248–281]. Про «столичний статус» у дослідженнях указували також Олександр Путро, Сергій Павленко та Ірина Кривошея [6, с. 52; 7, с. 52; 8, с. 3].

Серед досліджень останніх років варто звернути увагу на роботи Сергія Павленка, який з'ясовував кількість мешканців сотенного центру [9, с. 39–41]. Публікацією джерел по Батуринській тематиці завдячуємо Інні Тарасенко та Юрію Мицику. У дослідженнях ці історики аналізували доробок Олександра Лазаревського, зверталися до розгляду історії населених пунктів сотні, аналізували склад сотенної старшини, склад духовенства [10, с. 364–372]. Водночас публікували архівні матеріали, що розкривають різні аспекти економічного, соціального та політичного життя мешканців адміністративної одиниці. Значні статистичні матеріали, які розкривають соціально-економічний розвиток Батуринської сотні, свого часу опублікував Ігор Ситий у передмові до «Мазепиної книги» [11, с. 100–107]. Також вагомий внесок до дослідження сотні зробили й батуринські історики – Микола Терех [12, с. 406–407], Віталій Мамалага [13, с. 93–100], Наталія Саєнко [14, с. 115–122] та Марина Хармак [15, с. 225–228].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – розглянути історію становлення сотні, особливості її самоврядування з появою в сотенному центрі гетьманського осідку, співіснування гетьманської та сотенної влади, особливості вибору сотенної старшини та вплив служби в Батурині на їх подальшу полі-

тичну кар'єру, вплив перебування резиденції на військовий статус, соціально-економічний розвиток адміністративної одиниці, залучивши вже опубліковані матеріали та розглянувши архівні справи XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Виникла сотня в 1648 р., під час національно-визвольної війни Богдана Хмельницького. Уперше сотня згадується в 1649 р. в складі Чернігівського полку за Реєстром Війська Запорізького, який укладено за умовами Зборівського договору. Тоді сотня налічувала 99 козаків на чолі зі Степаном Окшою. У 1652 р. сотня була перепідпорядкована Ніжинському полку [13, с. 93–95]. За Присяжними книгами 1654 р., у Батуринській сотні мешкала 1391 особа на чолі із сотником Савою Мишуренком (Савелій Михайлов) (тоді до опису ввійшли сотенна старшина, міщани, козаки Батурина і трьох навколишніх сіл: Красного, Митченок та Обмачева) [16, с. 229–243].

Значний вплив на подальший розвиток адміністративної одиниці здійснило розміщення в сотенному центрі в 1669 р. офіційного місця перебування гетьмана, гетьманської столиці. Як відомо, першим батуринським гетьманом був Дем'ян Ігнатович (1669–1672), діяльність котрого спрямовувалася в тому числі й на зміцнення гетьманської влади. У період його гетьманування багато ключових посад у гетьманському уряді займали політичні соратники – особи, з якими гетьман був пов'язаний родинними зв'язками. Довірених осіб від нього обирали не тільки на вищій політичний щабель, а й на сотенні посади. Під значним впливом політики Д. Ігнатовича перебувала батуринська сотенна старшина, яка знаходилася територіально найближче до гетьмана з-поміж інших сотенних урядів. Так, у лютому 1669 р. батуринським сотником обирають Григорія Карповича Коровку-Вольського. Він змінив на посаді Константина Іванова [17, с. 461]. Не відомо, був він політиком чи військовим діячем до того, як став сотником у Батурині, але, імовірно, до обрання на цю посаду вже був знайомий із Д. Ігнатовичем.

У період свого гетьманування саме Д. Ігнатович започаткував традицію підпорядкування батуринського сотника та сотенної старшини безпосередньо гетьману. Це вказує на особливий статус Батуринської сотні. З часів Д. Ігнатовича батуринський сотник міг відправитися з різними дипломатичними дорученнями з гетьманської столиці до Москви. Також Г. Коровка-Вольський у «Статейных списках стольника Самарина и подьячего Емельяна Шестакова» згадується як посланець до гетьмана Петра Дорошенка: «А онъ Демко къ Дорошенку, для присяги же, посылалъ батуринского сотника Григорья Коровченка, и отъ времени межъ себя советъ имели» [18, стовп. 754]. Історики Ю. Мицик та І. Тарасенко називають

Г. Коровку-Вольського наближеною до гетьмана людиною [19, с. 204].

Після усунення від влади Д. Ігнатовича батуринського сотника Г. Коровку-Вольського змінив на посаді Іван Богданович Бутович. На сотенне управління його обирають у 1672 року. Водночас і Г. Коровка-Вольський отримав значне підвищення на посаді. За Конотопськими статтями 1672 р. він згадується вже як генеральний хорунжий: «хорунжий Григорій Карповъ» [17, с. 589]. А в березні 1677 р. його призначають чигиринським полковником для укріплення міста Чигирин, «какъ бы кой часъ весна станеть, тамошніе города нижней и верхней, были укреплены» [17, с. 714]. Високі державні посади Г. Коровка-Вольський продовжив обіймати й за гетьмана Івана Мазепи.

Наступний батуринський сотник Іван Бутович залишився при таких же особливих повноваженнях, що й Г. Коровка-Вольський. Коли його обрали на сотницький уряд, він продовжив відраджень з різними дорученнями від гетьмана І. Самойловича. Так, у 1672 р. Бутович приїхав до Москви з двома грамотами від гетьмана до царя Олексія Михайловича й окольничого Матвія: про затримку в Московії турецьких і волоських купців, узяття турецькими військами Кам'янця, про спілкування Петра Дорошенка із султаном тощо [20, арк. 1–6 зв]. У 1675–1676 рр. він значиться вже як військовий товариш, який привозив листи від Лазаря Барановича та гетьмана Івана Самойловича до Москви [21, стовп. 35, 56, 62]. У 1677 р. Бутович фігурує вже як посланець гетьманський: «Отпуск из Москвы гетманского посланца Ивана Бутовича». [22, арк. 1–8 зв]. Імовірно, поєднувати повноваження сотника та посланця І. Бутовичу було складно, тому він із часом залишився гетьманським посланцем.

Далі з 1675 р. сотницький уряд у Батурині почав обіймати Ярема Андрійович Дніпрянський. Він поєднував обов'язки й сотника, і гетьманського посланця, брав участь у різних урочистих заходах. У грудні 1682 р. батуринський сотник разом зі значним військовим товаришем Іваном Мазепою, охочекомонними полковниками Андрієм Ребриковським і Дмитром Чечелем зустрічали «на подъезде к Батурину» посланців Лопухіна та Шестакова [23, с. 50]. В універсалі І. Самойловича від 5 липня 1684 р. Я. Дніпрянського відправляли з грошовою винагородою до охочекомонного полковника Іллі Новицького з похвалою за вірну службу та винагородою: «на каждого радowego товариша по столко якъ и прошлых летъ грошей...золотых, черезъ умыслного высланого нашего, именно черезъ пана Ярему Андреевича, сотника батуринского, в полкъ вашъ посылам» [17, с. 802–803]. У 1688 р. його призначають полковником найманого сердюцького полку [24, с. 141].

У 1688 р. сотником стає довірена особа гетьмана Івана Мазепи – Дмитро Нестеренко [25, с. 50]. Він був сином понорницького сотника Андрія Нестеренка. Мабуть, уже за гетьманування Івана Самойловича обіймав посади в батуринському сотницькому уряді, бо в 1685 р. він згадується як «гонец Батуринской сотни», який привіз до Москви грамоти від І. Самойловича: «о полученной им гетманом от крымского хана на донцов и запорожцев жалобе и замыслах из запорожцев и донцов чинить нападение на Крым; о неприятельских турецких и татарских поведених» [26, арк. 86 зв]. Будучи батуринським сотником, продовжив виконувати різні доручення гетьмана Івана Мазепи. У 1688 р. Д. Нестеренко та піддячий Щоголев були відправлені в Січ до кошового отамана із жалуванням [27, арк. 1 зв]. У 1696 р. сотник разом із царським указом привіз запорожцям 1000 рублів для побудови морських суден і двісті підвід із хлібом [25, с. 177]. У 1693 р. Д. Нестеренко згадується як «гетманский гонец» і батуринський сотник, що привіз до Москви повідомлення від гетьмана Мазепи: «о тшечно бывших в сорока тысячах крымского войска на Малороссию набегах, о несклонности запорожцев к принятию татарской стороны» [28, арк. 1 зв]. У 1696 р. сотник продовжив привозити грамоти від гетьмана до Москви [29, арк. 1 зв]. У листопаді 1696 р. І. Мазепа відправив Д. Нестеренка з Петром Волошиним до Москви з донесенням до царів про ситуацію на півдні [30, арк. 1 зв]. У 1697 р. Д. Нестеренку гетьман Мазепа довірив бути своєрідним «слідчим»: він мав знайти в м. Ніжині біглих із Москви греків Євстафія Родійського та Юрія Юр'єва [31, арк. 1 зв]. Перебував батуринський сотник у Москві й у 1700 р. У червні того року Д. Нестеренко навіть отримав 350 єфимків винагороди в Москві за «цареградскую его посылку» [32, арк. 1 зв]. Про важливість дипломатичної діяльності й наближеність до гетьмана І. Мазепи батуринського сотника свідчить ще й «поздравительный» лист Федора – поручика польського короля [33, с. 168]. Як указує С. Павленко, Д. Нестеренка гетьман Мазепа залишив для захисту гетьманської столиці в 1708 р. Після штурму міста його схопили і стратили в Глухові [7, с. 53].

Повноваження батуринських сотників у той час можемо порівняти з гетьманськими дворянами. С. Павленко вказує, що гетьманськими дворянами були нижчі чиновники управлінського апарату в резиденції, які комплектувалися зі старшинських родин і виконували повсякденні доручення гетьмана й так перевірялися в надійності, сумлінності, ретельності [7, с. 201]. На думку Ольги Васильєвої, дворян гетьмана можна порівняти з нижчими чинами гетьманського двору, які перебували посередині ієрархічної структури

двору гетьмана. Вони мали багато повноважень: їздили з дорученнями до гетьманських маєтків, збирали податки до гетьманського скарбу (ярмаркові збори), розслідували цивільні спори, реалізували рішення гетьмана стосовно земельних проблем гетьманського двору. Досить часто за правління І. Мазепи і І. Скоропадського дворяни згадуються як посланці до царського двору. Як указує О. Васильєва, служба як гетьманського дворянина могла слугувати поштовхом до подальшого кар'єрного зростання [34, с. 44–46].

Як визначає Ірина Кривошея, у Ніжинському полку фактично існувало два центри управління – полкове місто Ніжин і гетьманська столиця Батурин, місце перебування всіх центральних інституцій. Тоді відбулося фактично перенесення основного центру влади з Ніжина до Батурина. Це легко простежується на прикладі складання присяги на вірність російським царям неурядовою старшиною в 1676 та 1682 рр. разом із гетьманом у Батурині [35, с. 3].

Після знищення Батурина в 1708 р. гетьманською столицею стає Глухів. Але Батуринська сотня залишилася при тих же привілеях, що й за батуринських гетьманів. У 1718 р. адміністративна одиниця не записана з рештою сотень у першій книзі присяги на вірність цесаревичу Петру Петровичу, що укладена в Ніжині. Згадується вона в другій книзі присяги разом із Глухівською та засеймськими сотнями, що відбували різноманітні повинності на «бунчук и двор гетманський» і зберігали за собою адміністративну окремішність і службові привілеї. Присяга відбувалася в Глухові [35, с. 4].

У часи Кирила Розумовського гетьманську столицю з Глухова було повернуто до Батурина. Гетьман також зберіг привілеї Батуринської сотні. У 1750 р., після смерті Олексія Мартиновича Демидовського, батуринський сотницький уряд почав обіймати Дмитро Климентійович Стожок. Він народився у відомій козацько-старшинській родині. Його дід – Федір Стожок, також (у 1713–1732 рр.) був батуринським сотником. Упродовж 1744–1749 рр. Д. Стожок наглядав за ремонтом Київського тракту, мостів і гатей у Київському й Ніжинському полках [12, с. 402].

Але в роки гетьманування К. Розумовського батуринський сотник більше не займався дипломатичною діяльністю, а переважно був задіяний у господарських та адміністративних справах. У 1751 р. гетьман розпочав грандіозне будівництво в Батурині: мали збудувати гетьманський будинок, церкву, публічні будівлі, архів тощо. Для цього була створена «Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва», яку очолив архітектор Андрій Квасов. Заготівлею матеріалів для будівництва, наймом майстрів і робітників безпосередньо займався батуринський сотник Дмитро Стожок

[36, с. 66]. Як зазначає історик Сергій Токарев, за дорученням К. Розумовського цей сотник займався наглядом за будівельними роботами. У 1752 р. він брав участь в організації будівництва гетьманського палацу в Батурині та виконанні внутрішніх оздоблювальних робіт. Під час будівництва сотник консультувався з гетьманом щодо конструктивних особливостей та оздоблення майбутнього палацу. Упродовж 1752–1755 рр. Д. Стожок наглядав за будівництвом лісопильні. Крім цього, за наказом К. Розумовського батуринський сотник провів ревізію в межах своєї адміністративної одиниці, метою якої було встановити кількість посполитих і ґрунтів, захоплених у 1726 р. У 1773 р. Д. Стожок залишив посаду сотника та отримав чин бунчукового товариша [37, с. 75–77].

Особливі права й обов'язки мали й козаки Батуринської сотні. Глухівськими статтями 1669 р. було визначено: «гетману и армате быть в Батурине». За дослідженнями Олексія Сокирка, з того часу в гетьманській столиці розміщувалася «штаб-квартира» (осавул, писар, хорунжий, отамани), котру очолював генеральний обозний – головний розпорядник і командир артилерії, а також канцелярія Генеральної військової артилерії [38, с. 38]. Важливим бойовим складником генеральної артилерії були пушкарі та гармаші. Вони паралельно входили до штатів як генеральної, так і полкових артилерій. Фах пушкарів цінився вище, ніж гармашів. Пушкарі були аналогом бомбардирів – рядових із підвищеною кваліфікацією, які вмели заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боєприпасів [38, с. 47]. За підрахунками автора, за Генеральним описом Лівобережної України (1765–1769 рр.) найбільше пушкарів Батуринської сотні мешкало в селі Синявка [39, арк. 642–717 зв.]. Водночас населення Батуринської сотні виконували різні повинності на користь генеральної артилерії. Козацькі родини цієї адміністративної одиниці від гетьманської адміністрації часто отримували різноманітні привілеї. Наприклад, у 1726 р. пушкарі Батуринської сотні були звільнені від сплати консистентських зборів [40, арк. 1–4 зв.].

Імовірно, козаки Батуринської сотні працювали «під прикриттям» – супроводжували перевезення гармат під час військових походів. Такі функції поклалися з часів гетьмана І. Мазепи також і на засеймські сотні (Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронізька та Ямпільська сотні Ніжинського полку), які прямо підпорядковувалися гетьману. Як указує О. Сокирко, практично від початків свого існування козацька артилерія мала при собі відділи прикриття. У дослідженнях історик наводить проект інструкції на сейм 1664 р. Він передбачав утримання особливого найманого полку, котрий би супроводжував гармати в походах і ніс караульну службу при них у мирний

час. У 1723 р. козаки «столичної» Глухівської та «засеймської» Воронізької сотні мали «непрерменно» супроводжувати гармати. Очевидно, така практика вже існувала й раніше [38, с. 49].

Також козаки Батуринської сотні виконували різні доручення від гетьмана, будучи його розвідниками чи таємними посланцями. Так, наприклад, у 1688 р. козак батуринської сотні Роман Проценко згадується як «розвідник» гетьмана І. Мазепи на острові Кодак: «доведываючись о том, каковым способом к тому острову приходил кошевой атаман Григорей Сагайдачной, и с каким благоприсятием принял жалованные вашего царского величества пушки» [41, с. 191–192]. У 1689 р. батуринський козак Кіндрат Соловей згадується як таємний посланець до валаського господаря від І. Мазепи: «а другое письмо послал я из Батурина чрез греченина Илью купца знатного... А при том же Илье послал я казака батуринского именем Кондрата Соловья и приказал есмь дабы он из мультянской земли с листом господаря мультянского каков ко мне отписан будет назад был отпущон чрез которого Соловья и греченин Илья обещался ко мне о всяких ведомостех писать». Але гетьман скаржився, що його посланець зник безслідно й завдання не виконав [41, с. 302–303].

У жовтні 1689 р. І. Мазепа відправляє до кошового отамана лист із таємним посланцем – батуринським козаком Сидором Горбаченком. Тоді керманіч наказував у посланні: «чтоб они свое перемирье з бусурманами мимо воли вашей монаршеской учиненое яко себе непожиточно и христианству вредительно отставили». Після виконання завдання С. Горбаченко у травні 1690 р. повернувся до Батурина [41, с. 357–358]. Інколи козаки Батуринської сотні були задіяні як супроводжуючі царських посланців. У квітні 1691 р. козак батуринської сотні Яким Васильєв для «досмотру и целости» був відправлений разом із піддячим Вніфантієм Парфентєвим із Запорізької Січі до Москви [41, с. 448–450].

На економічний розвиток адміністративної одиниці впливало також і перебування землеводіння гетьманів і козацької старшини в межах сотні. На думку дослідниці О. Васильєвої, вони розміщувалися переважно біля Батурина чи в навколишніх полках і з'єднувалися з містом водними артеріями [42, с. 462]. У період гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи на території сотні виник Обмачівський «дворець», до складу якого входили рангові (державні) гетьманські села та землі, які знаходилися в межах і поза межами адміністративної одиниці. Тому економіка сотенних сіл переважно формувалася під впливом запитів із гетьманського двору. Так, наприклад, за описом Генеральної військової канцелярії 1747 року, в селі Обмачеві були «лани, ниви, сінокоси, рибні ловлі, худоба, птиця», які мали забезпечувати

потреби гетьманського господарства [43, арк. 4 зв]. Також у цьому населеному пункті згадуються такі незвичні професії, як «вовкогоні», тобто мисливці, які працювали на гетьманську кухню [44, с. 26–40]. У 1725 р. в населеному пункті знаходилося 48 дворів палубників, які обслуговували гетьманські обози (палуба – великий критий віз), а також 21 двір вовкогонів – професійних мисливців, що ловили гетьманам звірину. Обмачівських вовкогонів було прилучено до Батуринської сотні й уписано в козацький компут лише в 1728 р. [45, с. 165–167, 166].

Часто, крім старшинських володінь, у сотенних селах знаходилися й маєтності мешканців із сотенного центру – міста Батурина. Наприклад, батуринський козак Григорій Бутко в другій половині XVIII ст., за Описом Новгород-Сіверського намісництва, був власником замиського хутора в напрямку с. Обмачева. У такій замиській садибі зручно було розмістити господарство чи виробництво, що було складно зробити в межах самого міста [46, с. 412].

Припинила існування сотня в 1782 р. з ліквідацією полково-сотенного устрою Гетьманщини та запровадженням у Батурині волості в складі Конотопського повіту Чернігівської губернії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, Батуринська сотня утворилася в 1648 р. та проіснувала до 1782 р. Довгий час у сотенному центрі знаходилася гетьманська столиця. У результаті з 1669 р. було започатковано традицію підпорядкування батуринського сотника та сотенної старшини безпосередньо гетьману й Генеральній військовій канцелярії. З того часу адміністративна одиниця вилучалася з-під юрисдикції Ніжинської полкової адміністрації.

Батуринський сотник прямо виконував різні доручення гетьманського уряду: їздив як посланець від гетьмана з різними дорученнями, брав участь у вирішенні різних адміністративних і господарських питань поза межами сотні, в різних урочистих заходах гетьманського двору тощо. Особливі повноваження покладалися також і на козаків Батуринської сотні: вони служили «розвідниками», таємними посланцями, виконували роль «прикриття» для генеральної військової артилерії, тобто були своєрідним окремим військовим підрозділом для гетьманського полку, до якого входили й «засеймські сотні». Наближеність до гетьманського двору зумовила появу на теренах сотні специфічних соціо професійних об'єднань: «вовкогонів» і «палубничих».

Натепер залишаються невивченими багато статистичних джерел, які розкривають різні аспекти соціального-економічного розвитку адміністративної одиниці. Це й визначає подальші наукові дослідження автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев : Тип. К.Н. Милевского, 1893. Т. 2 : Полк Нежинский. 552 с.
2. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / под ред. Н.П. Василенко. Чернигов : Изд. ред. «Зем. Сб. Черниг. губ.», 1900. 418 с.
3. Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. *Український археографічний збірник*. Київ, 1930. Т. 3. С. 4–15.
4. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наук. думка, 1995. 263 с.
5. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ : Видавництво АН УРСР, 1959. 531 с.
6. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : у 2 ч. Київ : ДАККІМ, 2008. Ч. 1. 239 с.
7. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
8. Кривошея І. Значне товариство військове Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 3–9.
9. Павленко С. Перепис Батурина 1666 року. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 39–41.
10. Мицик Ю., Тарасенко І. З опису Батуринської сотні О.М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 364–372.
11. Ситий І. Мазепина книга. Скарбниця української культури : збірник наукових праць. Чернівці, 2002. Вип. 3. С. 100–107.
12. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX ст.). *Батуринська старовина* : збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ, 2008. С. 406–407.
13. Мамалага В. До питання про територіально-адміністративне перепідпорядкування Батуринської сотні у 50-ті роки XVII ст. *Конотопські читання* : збірник публікацій за результатами Конотопських читань. Конотоп, 2015. Вип. 6. С. 93–100.
14. Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 115–122.
15. Хармак М. Винокурний промисел Батурина у XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 225–228.
16. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упоряд. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ : [б.в.], 2003. 350 с.
17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. : І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. Київ ; Львів : НТШ, 2004. 1118 с.
18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15 т. Санкт-Петербург : Тип. М. Этингера, 1877. Т. 9 : 1668–1672. 988 стб.
19. Мицик Ю., Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О.М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 202–217.
20. Російський архів давніх актів. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 20. 6 арк.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15 т. Санкт-Петербург : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. Т. 12 : 1675–1676. 874 стб.
22. Російський архів давніх актів. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 7. 8 арк.
23. Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. Москва : [б.и.], 2012. 224 с.
24. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. Київ : Темпора, 2006. 280 с.
25. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / ред. кол. : П. Сохань (голова), В. Смолій (заст. голови) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. Т. 3. 586 с.
26. Російський архів давніх актів. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 18. 86 арк.
27. Там само. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 103. 1 арк.
28. Там само. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 5. 1 арк.
29. Там само. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 47. 46 арк.
30. Там само. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 1075. 1 арк.
31. Там само. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 33. 1 арк.
32. Там само. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 58. 1 арк.
33. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / рук. проекта и сост. Т. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2014. 480 с.

34. Васильєва О. Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст.: порівняльний аналіз. *Гілея*. Київ, 2012. Вип. 66. С. 44–49.
35. Кривошея І. Значне товариство військове Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 3–9.
36. Бондар О. Батурин: фортифікації та міська структура. Чернігів : [б.в.], 2019. 84 с.
37. Токарев С. Батуринський сотник Дмитро Стожок. *Батуринська старовина* : збірник наукових праць / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів : «Десна Поліграф», 2011. Вип. 2 (6). С. 75–77.
38. Сокирко О. Канцелярія і архів Генеральної артилерії Гетьманщини середини XVII – кінця XVIII ст. *Київська старовина*. 2012. № 2. С. 38–50.
39. Центральний державний історичний архів України, місто Київ. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 57. 1122 арк.
40. Центральний державний історичний архів України, місто Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2086. 4 арк.
41. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. 480 с.
42. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII–XVIII ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2014. Вип. 18. С. 459–474.
43. Центральний державний історичний архів України, місто Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11242. 4 арк.
44. Sergey I. Degtyarev . Materials for the History of the Human Settlements of «Baturyn County»: Hamlet (Selo) Obmachev and Township (Mestechko) Novye Mliny. *Gardarika*. 2016. Vol. (6). Is. 1. P. 26–40.
45. Васильєва О. Палубничі та конюшевці гетьманського двору (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.). *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ ; Глухів, 2012. Вип. 5. С. 165–167, 166.
46. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ : [б.в.], 1931. 593 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.17>

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ АНАТОЛІЯ КЛЮЧКОВИЧА
«ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ В СЛОВАЧЧИНІ: ДИНАМІКА ТА СУПЕРЕЧНОСТІ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ»¹**

**REVIEW ON THE MONOGRAPH OF ANATOLIY KLIUCHKOVYCH
“TRANSITION TO DEMOCRACY IN SLOVAKIA:
DYNAMICS AND CONTRADICTIONS OF SOCIOPOLITICAL TRANSFORMATIONS”**

Остапець Ю.О.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління,
декан факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету*

Трансформаційні процеси у країнах Центрально-Східної Європи впродовж останніх десятиліть не втрачають свого динамізму, постійно привертаючи увагу наукової спільноти. Неоднозначні тенденції розвитку «нових демократій» на сучасному етапі зумовлюють необхідність зваженого аналізу як новітніх загроз ліберальному устрою, так і помилок минулого.

У рецензованій праці А.Ю. Ключковича пропонується авторське бачення проблеми демократичних трансформацій у Словаччині після падіння комуністичного режиму. Слушним видається намагання автора поетапно розглянути процес демократичного транзиту, динаміка якого залежала від співвідношення домінуючих чинників і ключових завдань на різних часових відрізках політичного розвитку Словаччини. Окремі розділи монографії відображають етапи переходу Словаччини до демократії: у 1989–1992 рр. в умовах Чехословацької федерації відбувся демонтаж комуністичного режиму та становлення базових засад демократії; після здобуття незалежності в 1993 р. Словаччина коливалася між демократичним та авторитарним шляхами розвитку; упродовж 1999–2004 рр. відбулася консолідація словацької демократії.

Простежуючи демократичний розвиток країни в ретроспективному й порівняльному аспектах, автор підкреслює складні стартові позиції та процесуальні труднощі Словаччини в перехідний період. На думку А.Ю. Ключковича, найбільш складний структурний контекст для демократизації Словаччини в 1990-х рр. створювали соці-

ально-економічні, політико-культурні, етнонаціональні чинники. Не була орієнтована на консенсус також стратегія політичних еліт щодо ключових питань політичних, економічних перетворень і національного державотворення. Як доводить дослідник, в умовах консолідації демократії на початку 2000-х рр. консенсусна стратегія словацьких еліт і підтримка міжнародної спільноти дали змогу ліквідувати демократичні загрози, забезпечити функціональність конституційної системи, здійснити ринкові реформи, реалізувати євроінтеграційний курс. Загалом аналіз динаміки трансформаційних процесів у Словаччині свідчить про взаємозумовленість впливу процедурних чинників і структурного контексту. Окресливши траєкторію переходу Словаччини до демократії, А.Ю. Ключкович наводить низку національних особливостей, які вирізняли словацький демократичний транзит у середовищі посткомуністичних країн. Автор аргументовано доводить, що, попри досягнення Словаччиною фази консолідованої демократії, її транзитний шлях був більш складним і проблематичним, ніж в інших країнах Центральної Європи.

Ретроспективний аналіз трансформаційних процесів органічно поєднується з виваженням розкриттям проблем і суперечностей словацької консолідованої демократії на сучасному етапі. У п'ятому розділі дослідник критично підкреслює проблемні аспекти діяльності словацьких партій і державно-владних структур, а також суперечливі тенденції розвитку громадянського суспільства й політичної культури. Ретельний аналіз стану демократії та перебігу політичних процесів у сучасній Словаччині наводить дослідника на думку, що консолідаційні процеси є незавершені-

¹ Ключкович А.Ю. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій : монографія. Ужгород : Аутдор-Шарк, 2019. 416 с.

ними принаймні на рівні громадянського суспільства та громадянської політичної культури. Автор цілком слушно зазначає, що комплекс проблем громадсько-політичного розвитку Словаччини зумовлює необхідність поєднання зусиль держави та суспільства в пошуку шляхів їх розв'язання.

У контексті дослідження демократичного транзиту у Словаччині А.Ю. Ключкович запропонував багаторівневу структурно-динамічну модель аналізу суспільно-політичних трансформацій. Реалізована в п'яти розділах авторська схема аналізу дала змогу ефективно дослідити демократичні зміни на партійному, владно-інституційному, громадсько-політичному, політико-культурному рівнях словацького суспільства.

Заслуговує на увагу теоретико-методологічна база дослідження, представлена в першому розділі роботи. А.Ю. Ключкович виокремлює основні проблеми дослідження посткомуністичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи, акцентує увагу на питаннях термінологічного дискурсу в транзитологічних студіях, апелюючи до концептуальних підходів як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Автор підтримує думку щодо доцільності теоретико-методологічного синтезу процедурного та структурного підходів, у ході якого здійснюється оновлення парадигми транзитології в аспекті вивчення посткомуністичних трансформацій. Методологічно виправданим є залучення інструментарію неінституціоналізму, оскільки на демократизаційні процеси у Словаччині впливали як формальні, так і неформальні норми та правила. Для дослідження глибоких, стійких соціальних розколів і їх партійної репрезентації у словацькому суспільстві був використаний аналітичний інструментарій теорії соціально-політичних розмежувань. Загалом автор застосував оптимальний арсенал методів наукового дослідження трансформаційних процесів, що свідчить про належний рівень його теоретичної підготовки.

Для емпіричного підтвердження теоретичних положень і висновків дослідник використав кількісні дані міжнародних рейтингових моніторинрів Freedom House, Heritage Foundation, Transparency International, Economist тощо. Також автор залучив великий масив статистичних матеріалів і результатів опитувань громадської думки, здійснених словацькими та чеськими науково-дослідними організаціями. У цьому контексті доречними є запропоновані вченим додатки, які містять узагальнюючі таблиці щодо партійно-політичного, державно-владного розвитку Словаччини, а також динаміки показників демократичної трансформації країн Центрально-Східної Європи.

Різноманітність залучених джерел і комбінованість методологічного інструментарію дали автору можливість розкрити мету дослідження, яка полягає в комплексному аналізі суспільно-

політичних трансформацій у Словацькій Республіці в умовах переходу до демократії. Визначений комплекс завдань дав змогу охопити об'ємне коло науково-теоретичних і практичних проблем, аналіз яких поставлено в основу монографічного дослідження. Структура монографії дала змогу забезпечити відповідність із завданнями дослідження, продемонструвати взаємозв'язок його окремих складників, відобразити внутрішню комплексованість наукової проблеми загалом.

Досвід суспільно-політичних трансформацій у посткомуністичній Словаччині є важливим для сучасної України, особливо в контексті успіхів і невдач вітчизняної практики демократичних перетворень. Новизна й актуальність дослідження є очевидною з огляду на відсутність в українській політичній науці комплексного розроблення цієї проблеми, належної політологічної оцінки системних змін і переосмислення неоднозначних сторінок політичної історії Словаччини.

У процесі написання монографії автором опрацьовано значний масив іноземної літератури, критично переосмислено підходи словацьких і чеських учених, які утримують першість у дослідженні зазначеної проблематики. Наукова цінність роботи підтверджується низкою раніше опублікованих праць А.Ю. Ключковича із цієї проблематики (понад 40 публікацій), апробацією результатів на міжнародних конференціях. Глибокі знання концептуальних підходів, широка емпірична та методологічна база дослідження дали змогу автору зробити достовірні й обґрунтовані висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення. На наше переконання, монографія Анатолія Ключковича є помітним внеском у розвиток вітчизняної політичної науки та розширює концептуальні й емпіричні межі наукових досліджень трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах.

Монографію написано чітким науковим стилем, при цьому автор доступною мовою викладає складні проблеми, фахові поняття та концептуальні підходи. Видання розраховане на фахівців, які досліджують проблеми транзитології, політичної історії Словаччини, а також може бути цікавим і корисним для широкого кола читачів. Як і під час дослідження будь-якої складної наукової проблеми, монографія містить деякі дискусійні та побіжно висвітлені положення, які потребують додаткової конкретизації й аргументації, що є стимулом для подальшого дослідження цієї проблематики.

Усе вищезазначене дає нам підстави констатувати, що монографія А.Ю. Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій» – самостійне й завершене дослідження, основні положення якого є логічно обґрунтованими та характеризуються науковою новизною.

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 19

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Юлія Семенченко*

Формат 64x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 11,39. Замов. № 0120/23. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони: +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.